

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ОСТРЕНКО МИКОЛА ВІКТОРОВИЧ

УДК 343.122:347.922

**ДИСЕРТАЦІЯ
ІНСТИТУТ РЕАБІЛІТАЦІЇ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ**

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

081 – Право

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____ **М. В. Остренко**

Науковий керівник: **Осауленко Олег Анатолійович,**
кандидат юридичних наук, доцент

Київ – 2023

АНОТАЦІЯ

Остренко М. В. Інститут реабілітації в кримінальному процесі України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. – Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2023.

Дисертацію присвячено комплексному дослідженню теоретико-правових і прикладних проблем, пов'язаних із впровадженням інституту реабілітації в кримінальному процесі України. Розроблено теоретичні положення та науково обґрунтовано рекомендації щодо здійснення реабілітації в кримінальному процесі України.

Проаналізовано низку міжнародних договорів, серед яких: Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Звід принципів захисту всіх осіб, що піддаються затриманню або ув'язненню в будь-якій формі (резолюція Асамблеї ООН 43/173 від 9 грудня 1988 року), декларації ООН «Про ліквідацію всіх форм расової дискримінації», «Про захист усіх осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання», Міжнародний пакт про громадянські і політичні права; законодавчі акти зарубіжних країн, зокрема: конституції Республіки Вірменії, Албанської Республіки, Азербайджанської Республіки, Республіки Казахстан, Грузії, Киргизької Республіки, Туркменістану, Угорщини, Республіки Польщі, Естонської Республіки, Італійської Республіки, Королівства Іспанії, Грецької Республіки, Португальської Республіки, Федеративної Республіки Німеччини, Республіки Гватемали, Республіки Гондурас, Японії, Федеративної Республіки Бразилії, Алжирської Народної Демократичної Республіки; кримінальні процесуальні кодекси Албанської Республіки, Республіки Казахстан, Туркменістану, Естонської Республіки, Італійської Республіки; Декларацію прав людини і громадянина Французької Республіки від 1789 року, Закон Федеративної Республіки Німеччини від 8 березня 1971 року «Про

компенсацію за неправомірне судове переслідування»; вітчизняне законодавство, а саме: Конституцію України, Кримінальний процесуальний кодекс України, Кримінальний кодекс України, Кримінально-виконавчий кодекс України, Цивільний кодекс України, Кодекс законів про працю УРСР, Господарський кодекс України, Житловий кодекс України, закони України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду», «Про Національну поліцію», постанову Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 року № 4 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди», інші законодавчі акти, відомчі накази та судову практику щодо відшкодування шкоди особі, постраждалій внаслідок незаконного кримінального переслідування органами оперативних підрозділів, слідства, прокуратури та суду.

З'ясовано, що більшість із досліджених законодавчих актів іноземних країн мають форму декларації, відображені в конституції та не деталізовані; у деяких країнах порядок реалізації реабілітації відображено в нормах кримінальних процесуальних кодексів або чинних нормах окремих законів; право на реабілітацію виникає з моменту набрання законної сили виправдальним вироком судового органу або винесення суб'єктом кримінального провадження постанови про закриття кримінального провадження на підставі п. 1–3 ст. 284 Кримінального процесуального кодексу України. Обґрунтовано позицію щодо забезпечення участі в реабілітації підозрюваного, щодо якого було закрито кримінальне провадження на підставі п. 1–3 ст. 284 Кримінального процесуального кодексу України. Доведено слушність підходу інших учених-процесуалістів стосовно того, що інститут реабілітації незаконно засуджених осіб справді має підґрунтям кримінальне процесуальне право та комплексну галузеву приналежність. Запропоновано участь юридичних осіб у реабілітаційному процесі.

Досліджено генезу кримінальної процесуальної реабілітації як соціального явища західноєвропейської культури, що сягає часів середньовіччя,

зокрема на теренах сучасної Української держави. Становлення інституту реабілітації можна умовно розділити на п'ять етапів. Перший охоплює становлення думки про надання особі можливості реабілітуватися в суспільстві. Для цього було передбачено процедуру «ордалій». Другий етап передбачав надання відшкодування шкоди за незаконне засудження певної процесуальної форми в країнах Європи у XVIII столітті. Третій етап – виокремлення таборів юристів, одні з яких обстоювали позицію необхідності відшкодування шкоди органами державної влади за незаконне притягнення до кримінальної відповідальності, інші – протилежну думку. Водночас закони деяких європейських держав регламентували судовий порядок відшкодування майнової шкоди незаконно засудженим особам. Четвертий етап припав на післяреволюційний період, коли радянська Українська держава прийняла низку законодавчих і підзаконних актів, які закріплювали відшкодування зарплатні особі позасудовим шляхом у разі незаконного перебування під вартою або засудження; запроваджено реабілітацію як кримінальне процесуальне явище; ухвалено чимало законодавчих актів, що передбачали цивільно-правову відповідальність працівників органів державної влади, попри відсутність законодавчо закріпленого механізму її реалізації. У межах п'ятого етапу розвитку виокремилася сучасна пострадянська епоха української незалежності, яка вирізняється фрагментарністю законодавчих норм і можливістю відшкодування лише майнової шкоди в цивільно-правовому порядку. Реабілітація на кримінальному процесуальному рівні законодавчо не закріплена, що перешкоджає ефективному розвитку як кримінальної процесуальної науки, так і суспільства загалом.

Обґрунтовано необхідність заміни терміна «реабілітація померлого» на «спростування обвинувачення засудженого, обвинуваченого/спростування підозри підозрюваного».

Запропоновано запровадити положення інституту реабілітації в кримінальному процесі й закріпити порядок її здійснення положенням окремої глави Кримінального процесуального кодексу України.

Сформульовано авторське визначення терміна «реабілітація», яке слід закріпити в новому пункті 15-1 частини 1 статті 3 Кримінального процесуального кодексу України, який запропоновано викласти в такій редакції: *«визначена кримінальним процесуальним законом процедура, яка на засадах публічності передбачає повне поновлення особи, неправомірно притягнутої до кримінальної відповідальності, у втрачених майнових та немайнових правах, відшкодування майнової та немайнової шкоди на підставі реабілітаційного рішення, яке є обов'язковим для виконання всіма органами та посадовими особами державної влади»*. Також сформульовано авторську дефініцію терміна «реабілітант» як нового суб'єкта кримінальних процесуальних відносин та коло суб'єктів, які можуть набути зазначеного процесуального статусу.

Запропоновано доповнити Кримінальний процесуальний кодекс України новими термінами: «моральна шкода», «фізична шкода», «майнова шкода». Розроблено зміни й доповнення, які передбачають повернення втрачених через кримінальне переслідування прав, до трудового, житлового, цивільного та господарського законодавства; кримінальну процесуальну модель механізму здійснення реабілітаційного процесу як окремої судової стадії, що становить сукупність правових засобів, які визначають процесуальний порядок й учасників.

Аргументовано позицію науковців стосовно того, що є три головні підстави для здійснення реабілітації в кримінальному провадженні, передбачені п. 1–3 ч. 1 ст. 284 Кримінального процесуального кодексу України, а саме: встановлення відсутності події кримінального правопорушення; встановлення відсутності в діянні складу кримінального правопорушення; невстановлення достатніх доказів для доведення винуватості особи в суді й вичерпано можливості їх отримати.

Проаналізовано випадки реабілітації померлих, відшкодування шкоди в кримінальному судочинстві й участі юридичних осіб у кримінальному судочинстві.

Доведено, що реабілітаційний процес може здійснювати судовий орган. На цій підставі обґрунтовано запровадження нової посади реабілітаційного судді, якого будуть обирати за допомогою електронно-інтегрованої системи.

Ключові слова: реабілітація, реабілітант, відшкодування шкоди, суд, обвинувачений, підозрюваний, кримінальне провадження, досудове розслідування, процесуальні дії, слідчий, прокурор.

SUMMARY

Ostrenko M. V. Institute of rehabilitation of the criminal prociding of Ukraine. – Qualifying scientific work on manuscript rights.

Dissertation for obtaining the degree of Doctor of Philosophy in specialty 081 – Law. – National Academy of Internal Affairs, Kyiv, 2023.

The dissertation is devoted to a comprehensive study of theoretical-legal and applied problems of the implementation of the rehabilitation institute in the criminal process of Ukraine. The dissertation developed theoretical provisions and scientifically substantiated recommendations regarding the implementation of rehabilitation in the criminal process of Ukraine.

Analyzed and considered: a number of international treaties, in particular the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, the International Covenant on Civil and Political Rights, the Code of Principles for the Protection of All Persons Subject to Detention or Imprisonment in Any Form (UN Assembly Resolution 43/ 173 dated 09.12.1988), the UN Declaration «About the Elimination of All Forms of Racial Discrimination», the UN Declaration «About the Protection of All Persons from Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment and Punishment», The International Covenant on Civil and Political Rights stipulates the duty of the state to protect violated human rights; legislative acts of foreign countries, including the Constitution of Armenia, the Constitution of Azerbaijan, the Constitution of Kazakhstan, the CPC of the Republic of Kazakhstan, the Constitution of Georgia, the Constitution of the Kyrgyz Republic,

the Constitution of Turkmenistan, the CPC of Turkmenistan, the Constitution of Hungary, the Constitution of the Republic of Poland, the Constitution of the Republic of Estonia, the CPC of the Republic of Estonia, the Constitution of Italy Republic, CPC of the Italian Republic, Constitution of the Kingdom of Spain Constitution, The Constitution of the Hellenic Republic, the Constitution of Portugal, the French Declaration of the Rights of Man and Citizen of 1789, the Basic Law of Germany, the Law of Germany of March 8, 1971, the Constitution of Albania, the CPC of Albania, the Constitution of Guatemala from 1956, the Constitution of the Republic of Honduras, the Constitution of Japan, Constitution of the Federal Republic of Brazil, Constitution of Algeria; domestic legislation, in particular, the Constitution of Ukraine, the Criminal Procedure Code of Ukraine, the Criminal Code of Ukraine, the Criminal Executive Code of Ukraine, the Civil Code of Ukraine, the Code of Labor Laws of the Ukrainian SSR, the Economic Code of Ukraine, the Housing Code of Ukraine, The Law of Ukraine «About the Procedure for Compensation for Damage Caused to a Citizen by Illegal Actions of Enquiry, Pretrial Investigation, Prosecutor's Office and Court», the Law of Ukraine «About the National Police», Resolution of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine No. 4 and other legislative acts, departmental orders and court practice on provisions compensation for damage to a person injured as a result of illegal criminal prosecution by operative units, investigation, prosecutor's office and court.

It was found that most of the studied legislative acts of foreign countries are of the nature of a declaration, reflected in the constitution and not detailed; in some countries, the procedure for implementation of rehabilitation is reflected in the norms of criminal procedural codes or the current norms of separate laws; the right to rehabilitation arises from the entry into legal force of the acquittal of a judicial body or the issuance by the subject of criminal proceedings of a resolution to close criminal proceedings on the basis of para. 1–3 st. 284 of the CPC of Ukraine. The position regarding the provision of participation in the rehabilitation of the suspect against whom the criminal proceedings were closed on the basis of para. 1–3 st. 284 of the CPC of Ukraine. The position of other procedural scientists is supported and it

is possible to make sure that the institution of rehabilitation of illegally convicted persons really has a foundation of criminal procedural law, which has a comprehensive branch affiliation. The proposed participation of legal entities in the «rehabilitation process».

The genesis of criminal procedural rehabilitation as a social phenomenon of Western European culture from the Middle Ages to its understanding on the territory of the modern Ukrainian state is studied. Thus, the formation of the rehabilitation institute can be conditionally divided into five stages. The first stage is the formation of an opinion about allowing a person to renew himself in the eyes of society. Such a procedure is performed by the so-called «ordeals». The second stage of development is the acquisition of a certain procedural form of compensation for wrongful conviction, which arose in European countries in the 18th century. The third stage of development is the identification of separate camps of lawyers, some of whom are supporters of the position of the need for compensation by state authorities for illegal criminal prosecution, while others are their opponents. At the same time, the laws of some European countries provide for a judicial procedure for compensation of property damage to illegally convicted persons. The fourth stage of development is the post-revolutionary period, in which, at different times, the Soviet Ukrainian state adopted a number of legislative and by-law acts, which provide for extrajudicial compensation of wages to a person in case of illegal detention or conviction; rehabilitation occurs as a criminal procedural phenomenon; a number of legislative acts are adopted, which provide for the civil liability of employees of state authorities, despite the absence of a legally established mechanism for its implementation. The fifth stage of development is the modern post-Soviet era of Ukrainian independence, which is characterized by the fragmentation of existing legislative norms and the possibility of compensation for property damage only in civil law. Rehabilitation at the criminal procedural level is not legislated, which hinders the effective development of both practical procedural science and society as a whole.

The need to replace the term «rehabilitation of the deceased» with "refutation of the accusation of the convicted, accused/refutation of the suspicion of the suspect" is substantiated.

It is proposed to introduce the provision of the institution of rehabilitation in the criminal process and to establish the procedure for its implementation by the provision of a separate chapter of the Criminal Procedure Code of Ukraine.

Proposals have been formulated. In particular, the author's definition of the term, which should be enshrined in the new Clause 15-1 of Part 1 of Article 3 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, which is proposed to be worded as follows: *«the procedure defined by the criminal procedural law, which, on the basis of publicity, provides for the full restoration of a person wrongfully brought to criminal responsibility in lost property and non-property rights, compensation for property and non-property damage on the basis of a rehabilitation decision, which is mandatory for all bodies and officials by persons of state authority»*; the author's definition of the term «rehabilitator» as a new subject of criminal procedural relations and the circle of subjects that can acquire the specified procedural status is provided.

The current criminal procedural code of Ukraine was developed and proposed to be supplemented with new terms: «moral damage», «physical damage», «property damage». Proposed changes and additions that provide for the return of rights lost due to criminal prosecution to labor, housing, civil and economic legislation; the criminal procedural model of the mechanism of implementation of the rehabilitation process, as a separate judicial stage, which is a set of legal means that determine the procedural order and participants.

The position of scientists regarding the fact that there are three main grounds for carrying out rehabilitation in criminal proceedings, provided for in para. 1–3 h. 1 tbsp. 284 of the Criminal Code of Ukraine, namely: establishing the absence of a criminal offense; establishment of the absence of a criminal offense in the act; failure to establish sufficient evidence to prove a person's guilt in court and exhausted opportunities to obtain it.

Cases of so-called «rehabilitation of the dead», compensation for damage in criminal proceedings and participation of legal entities in criminal proceedings are analyzed.

It has been proven that the rehabilitation process can be carried out by a judicial body. On this basis, the introduction of a new position of «rehabilitation judge», which will be elected using an electronic integrated system, is justified.

Keywords: rehabilitation, rehabilitator, compensation for damage, court, accused, suspect, criminal proceedings, pre-trial investigation, procedural actions, investigator, prosecutor.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Остренко М.В. Історичний розвиток формування інституту реабілітації. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 3. С. 310–318.
2. Остренко М. В. Проблематика реабілітації юридичних осіб у кримінальному процесі. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 2. С. 262–267.
3. Остренко М. В. Діючий порядок «реабілітації померлих», як елемент інституту реабілітації в чинному Кримінальному процесуальному кодексі України. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 3. С. 239–247.
4. Ostrenko M. Definition of the term “Rehabilitation” in criminal procedure law of Ukraine. *Entrepreneurship, Economy and Law*. 2021. № 9 (307). P. 143–148.
5. Остренко М. В. Підстави відшкодування шкоди відповідно до Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» як елемент інституту реабілітації у чинному КПК України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2022. Вип. 3. С. 178–184.
6. Остренко М. В. Міжнародний досвід застосування інституту реабілітації. *Visegrad journal on human rights*. 2019. № 6/2. P. 219–225. (Словацька Республіка).

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Остренко М. В. Багатозначність терміну «реабілітація». *Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи* : матеріали XV Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 28 листоп. 2019 р.) : у 2 ч. Київ, 2019. Ч. 1. С. 168–170.
2. Остренко М. В. Деякі аспекти відшкодування шкоди громадянам, як засіб забезпечення діяльності з розкриття злочинів. *Актуальні питання виявлення та розкриття злочинів національною поліцією: вітчизняний та*

зарубіжний досвід : матеріали наук.-практ. круглого столу. (Київ, 19 лют. 2020 р.). Київ, 2020. С. 253–256.

3. Остренко М. В. Уточнення щодо врегулювання порядку реабілітації юридичних і фізичних осіб. *Кримінальне судочинство: сучасний стан та перспективи розвитку* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 28 трав. 2021 р.). Київ, 2020. С. 329–331.

4. Остренко М. В. Деякі аспекти відшкодування немайнової шкоди, завданої судовим рішенням у справах проти статевої недоторканості неповнолітніх. *Сучасне правотворення: питання теорії та практики* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпро, 5–6 черв. 2020 р.). Дніпро, 2020. С. 97–99.

5. Остренко М. В. Проблематика реабілітації юридичних осіб у кримінальному процесі. *Дев'ятнадцять осінніх юридичних читань* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 23 жовт. 2020 р.). Хмельницький, 2020. С. 481–482.

6. Остренко М. В. Правова реабілітація як вирішення протиріччя між людиною та державою. *Філософські, методологічні та психологічні проблеми права* : матеріали VIII Всеукр. наук.-теорет. конф. (Київ, 26 листоп. 2020 р.). Київ, 2020. С. 214–215.

7. Остренко М. В., Осауленко О. А. Необхідність упровадження реабілітаційного судді як суб'єкта реабілітаційного процесу. *Актуальні проблеми кримінального процесу та криміналістики* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 29 жовт. 2021 р.) Харків, 2021. С. 270–271.

8. Остренко М. В. Деякі аспекти відшкодування моральної шкоди під час реабілітації у кримінальному процесі. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття* : матеріали наук.-практ. конф. (Одеса, 17 черв. 2022 р.). Одеса, 2022. С. 467–470.

9. Остренко М. В. Критерії незаконних процесуальних рішень, що призводять до реабілітації у кримінальному процесі. *Кримінальне судочинство:*

сучасний стан та перспективи розвитку : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 28 квіт. 2023 р.). Київ, 2023. С. 218–219.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	15
ВСТУП.....	16
РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВА ПРИРОДА ІНСТИТУТУ РЕАБІЛІТАЦІЇ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ	25
1.1. Генеза інституту реабілітації в кримінальному процесі	25
1.2. Поняття і зміст реабілітації в кримінальному процесі.....	35
1.3. Порівняльний аналіз зарубіжного досвіду інституту реабілітації в кримінальному процесі.....	54
Висновки до розділу 1.....	74
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ПИТАННЯ РЕАБІЛІТАЦІЇ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ.....	77
2.1. Юридичні та фактичні підстави реабілітації в кримінальному процесі.....	77
2.2. Проблеми правового регулювання інституту реабілітації та його галузева належність	108
2.3. Сутність і наслідки незаконного кримінального переслідування.....	140
Висновки до розділу 2.....	151
РОЗДІЛ 3. МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ.....	157
3.1. Органи та посадові особи, які забезпечують реалізацію права на реабілітацію.....	157
3.2. Процесуальний порядок відшкодування майнової, фізичної, моральної шкоди та повернення інших немайнових прав	177
Висновки до розділу 3.....	207
ВИСНОВКИ.....	212
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	220
ДОДАТКИ	241

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

БЕБ – Бюро економічної безпеки

ГК – Господарський кодекс

ГУНП – Головне управління Національної поліції

ДБР – Державне бюро розслідувань

ДКВС – Державна кримінально-виконавча служба

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини

ЖК – Житловий кодекс

Закон України № 266/94 ВР – Закон України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинуві незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду» від 1 грудня 1994 року

КВК – Кримінально-виконавчий кодекс

КЗпП – Кодекс законів про працю

КК – Кримінальний кодекс

КПК – Кримінальний процесуальний кодекс

МВС – Міністерство внутрішніх справ

НПУ – Національна поліція України

ООН – Організація Об'єднаних Націй

ПВС – Пленум Верховного Суду

Постанова ПВС України № 4 – Постанова Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 року № 4 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди»

СБУ – Служба безпеки України

ЦК – Цивільний кодекс

ЦПК – Цивільний процесуальний кодекс

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Розвиток українського суспільства й держави проходить складний період. Нині держава приймає закони, які мають зміст істинно революційних перетворень у всіх сферах соціального, економічного, технічного прогресу. Реформування державної влади, органів кримінальної юстиції, системи судоустрою, їх механізмів здійснюють так, що прийняті нормативні акти мають реалізувати новий теоретичний та практичний підхід під час забезпечення прав і свобод людини й громадянина в кримінальному провадженні. Сфера дії кримінального процесуального законодавства побудована так, що публічні та приватні інтереси особи забезпечені гарантіями його учасників.

Орієнтуючись на загальновизнані принципи й норми міжнародного права, які є складовою національної правової системи, Україна взяла на себе зобов'язання щодо надання кожному постраждалому від дій посадових осіб під час кримінального судочинства можливості відшкодування заподіяної шкоди. Положення про права людини на захист честі й репутації, їх ефективне поновлення в разі порушення, сформульовані в Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті ООН про громадянські і політичні права, Декларації прав і свобод людини й громадянина, відображено в Конституції України, КПК України й інших законодавчих актах.

Термін «реабілітація» є багатозначним. Відповідно до одного з найпоширеніших визначень, це комплекс заходів з відновлення свого доброго імені, репутації, гідності, честі, соціального статусу, повернення прав і свобод, позитивних для особи відносин із відповідною компенсацією завданої шкоди.

Український законодавець не визначає поняття реабілітації та порядок її проведення в кримінальному провадженні, хоча необхідність її проведення визначає винятково для померлої особи, що перебувала в статусі підозрюваного, обвинуваченого в порядку ст. 284 КПК України. Однак потребу в реабілітації мають не лише померлі особи.

Проблема відшкодування шкоди реабілітованому доволі актуальна нині в Україні. За судовими рішеннями, що набрали законної сили 2022 року, виправдано 714 осіб (що становить 0,86 % від загального числа осіб, щодо яких винесено судові рішення), тобто, відповідно до чинного законодавства, такі особи мають право на реабілітацію [145].

Закріплення на конституційному рівні норм, які свідчили б про зобов'язання держави щодо відшкодування шкоди, завданої незаконними діями (бездіяльністю) органів державної влади та їх посадових осіб (ст. 3, 32, 40, 55, 56, 62 Конституції України), зумовило необхідність виконання соціально значущого завдання з удосконалення правового регулювання кримінального судочинства, здійснення якого пов'язане із застосуванням кримінального процесуального примусу, обмеженням свободи, особистої та майнової недоторканості громадян.

Зокрема, у КПК України [76] сформульовано завдання кримінального провадження, згідно з якими кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу та щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура (ч. 1 ст. 2 КПК України), а шкода, заподіяна особі внаслідок порушення його прав і свобод, підлягає відшкодуванню (ст. 130 КПК України). Однак порядку реабілітації як інституції поновлення майнових і немайнових прав із відшкодуванням відповідних збитків законодавець досі не встановив.

Загальнотеоретичні та практичні аспекти реабілітації в кримінальному процесі досліджували українські й іноземні вчені в галузі кримінального процесу, а саме: М. М. Агаков, А. І. Азаров, А. О. Вацлан, А. Ю. Галушка, Л. В. Гаврилук, О. В. Грищук, Г. І. Глобенко, В. В. Зарубей, О. В. Капліна, Я. Ю. Конюшенко, П. І. Люблінський, М. Р. Мазур, О. В. Мельник, М. Я. Никоненко, І. С. Ніжинська, В. Т. Нор, О. І. Панченко, Д. П. Письменний,

О. О. Подопригова, А. М. Смирнов, Ю. В. Сухомлин, Л. Д. Удалова, О. Ю. Хабло, І. В. Чурікова, Д. В. Шилова, М. Є. Шумило, К. Б. Ярошенко та ін.

Однак теоретико-правові положення реабілітації та організаційно-правові механізми її реалізації в кримінальному процесі цілком не визначено, низка питань залишилася поза межами наукових досліджень, що потребує наукового обґрунтування та адаптації до сучасних вимог чинного законодавства. Зазначені обставини зумовили актуальність вибору теми дисертації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тему дисертаційного дослідження визначено відповідно до комплексної наукової програми «Основні напрямки реформування законодавства України у контексті Європейської інтеграції» (номер державної реєстрації 0104U004048), Стратегії національної безпеки України (Указ Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020), Національної стратегії у сфері прав людини (Указ Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021), Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016–2020 роки (постанова загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 року), Тематики наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок на 2020–2024 роки (наказ МВС України від 11 червня 2020 року № 454); Пріоритетних напрямів наукових досліджень Національної академії внутрішніх справ на 2021–2024 роки (рішення Вченої ради від 21 грудня 2020 року, протокол № 23). Тему дисертації затверджено рішенням Вченої ради Національної академії внутрішніх справ 29 жовтня 2019 року (протокол № 22).

Отже, актуальність дослідження полягає в необхідності глибше вивчити проблему, що стосується інституту реабілітації в кримінальному процесі України.

Метою дисертаційного дослідження є об'єктивне та всебічне дослідження і впровадження інституту реабілітації в сучасному кримінальному процесуальному законодавстві.

Для досягнення цієї мети необхідно виконати такі *задачі*:

- розглянути генезу інституту реабілітації в кримінальному процесі;
- сформулювати визначення поняття реабілітації в кримінальному процесі;
- теоретично окреслити коло осіб, що підлягають реабілітації;
- проаналізувати галузеву приналежність інституту реабілітації в кримінальному процесі;
- розробити процесуальний порядок реабілітації в кримінальному процесі;
- визначити коло органів і посадових осіб, зобов'язаних проводити процедуру реабілітації;
- сформувати алгоритм визначення завданої шкоди незаконними діями уповноважених службових осіб;
- запропонувати заходи вдосконалення та спрощення порядку відшкодування майнової та моральної шкоди реабілітанту;
- сформулювати й обґрунтувати пропозиції та рекомендації з удосконалення законодавства та практики його застосування в контексті питань, які розглянуто в дисертаційному дослідженні.

Об'єктом дослідження є кримінальні процесуальні відносини, що виникають, розвиваються та припиняються між учасниками кримінального провадження у зв'язку зі здійсненням реабілітації в кримінальному процесі.

Предметом дослідження є інститут реабілітації в кримінальному процесі України.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети, з огляду на об'єкт і предмет дослідження, у роботі було використано загальнонаукові та спеціальні методи пізнання. Основним з-поміж них є *історико-правовий* метод, який надав можливість простежити історичні витоки та еволюцію поглядів на зміст реабілітації в законодавстві України та законодавстві інших країн. *Порівняльно-правовий* метод використано для вивчення особливостей правового регулювання інституту реабілітації в різних країнах й аналізу

опублікованих поглядів щодо предмета дослідження в процесуальній літературі. *Формально-логічний* метод застосовано під час аналізу теоретичних напрацювань, чинного законодавства та практики його застосування, що стосуються захисту прав і законних інтересів виправданих, він надав можливість виявити наявні суперечності в законодавстві й наукових підходах до предмета дослідження, а також сформулювати пропозиції щодо внесення змін і доповнень до законодавства з метою його вдосконалення в галузі кримінальної процесуальної реабілітації. *Системно-структурний* метод сприяв визначенню кола осіб, які можуть набувати статусу реабілітанта в кримінальному процесі. За допомогою *соціологічного методу* (анкетування) було з'ясовано позиції суб'єктів кримінального процесу, уповноважених на здійснення досудового розслідування, щодо сучасного стану інституту реабілітації. *Статистичний метод* використано для узагальнення висновків анкетування з досліджуваної проблематики. Загальнонауковий *діалектичний метод* дав змогу проаналізувати суспільні й правові явища, що охоплені проблематикою дисертації, у розвитку, взаємозв'язку та взаємозумовленості.

Усі методи дослідження використано у взаємозв'язку, що забезпечило переконливість і достовірність наукових результатів.

Теоретичною основою дисертації стали наукові праці вітчизняних й іноземних учених у галузі кримінального процесуального права та інших галузей права, що стосуються теми дисертаційного дослідження.

Емпіричну базу дослідження становлять результати вивчення судових справ про відшкодування шкоди, завданої незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури й суду, за період з 2018-го до 2023 року; статистичні дані про винесення постановлення виправдувальних вироків суду за період з 2018-го до 2023 року; рішення ЄСПЛ; дані, отримані за результатами анкетування слідчих (50 осіб) і дізнавачів (52 осіб) Національної поліції, прокурорів прокуратури (55 осіб), слідчих ДБР (25 осіб), адвокатів (15 осіб), суддів (15 осіб) щодо сучасного стану захисту прав і законних інтересів реабілітованих у кримінальному процесі України (212 осіб, географія

опитування – м. Київ, Київська, Житомирська, Кіровоградська, Дніпропетровська, Вінницька, Закарпатська області), проаналізовано 110 судових рішень.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що робота є одним із перших в Україні комплексних досліджень проблем здійснення реабілітації в кримінальному провадженні. У дисертації сформульовано й обґрунтовано низку висновків, спрямованих на вдосконалення нормативного регулювання, правове розуміння і тлумачення, а також практичну реалізацію процесуального порядку здійснення реабілітації в кримінальному провадженні, зокрема:

вперше:

– обґрунтовано необхідність запровадження в кримінальному провадженні нових учасників, серед яких: реабілітант, реабілітаційний суддя, представник судового органу, який здійснював незаконне кримінальне переслідування (як третя сторона), представник правоохоронного органу, який здійснював незаконне кримінальне переслідування (як третя сторона), якими запропоновано вважати керівника чи офіційного представника підрозділу органу досудового розслідування, оперативного підрозділу чи прокуратури, працівники якого здійснювали незаконне кримінальне переслідування: проводили незаконні слідчі (розшукові) дії, негласні слідчі (розшукові) дії або приймали незаконні процесуальні рішення;

– аргументовано доцільність запровадження в кримінальному судочинстві нової судової стадії – реабілітаційного провадження, необхідної для відшкодування шкоди та поновлення втрачених прав особі, постраждалій унаслідок незаконного кримінального переслідування, яку слід виокремити як самостійну главу КПК України;

– запропоновано запровадити посаду реабілітаційного судді як суб'єкта кримінального процесу, уповноваженого на здійснення реабілітаційного провадження з подальшим прийняттям реабілітаційного рішення;

удосконалено:

– дефініцію понять реабілітації особи в кримінальному процесі, моральної та фізичної шкоди в кримінальному процесі;

– положення про підстави для відшкодування шкоди, що визначені нормою ч. 1 ст. 1 Закону України від 1 грудня 1994 року № 266/94 ВР;

– положення окремих правових норм із житлового, трудового, сімейного законодавства з метою реалізації науково-теоретичних засад реабілітації в кримінальному процесі;

дістало подальший розвиток:

– наукові положення щодо міжгалузевої природи інституту реабілітації в кримінальному процесі;

– наукові положення про необхідність закріплення інституту реабілітації в КПК України;

– наукова позиція щодо здійснення реабілітації особи виключно судом;

– науковий підхід щодо розгляду часткової реабілітації;

– пропозиції інших вчених з удосконалення способів захисту прав і законних інтересів реабілітанта, зокрема про добровільне повернення незаконно вилученого майна органами досудового розслідування;

– наукові погляди щодо розрахування розміру відшкодування моральної шкоди.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що сформульовані висновки та пропозиції впроваджено й може бути використано в:

– *науково-дослідній сфері* – для подальшого дослідження підстав і процесуального порядку здійснення реабілітації в кримінальному процесі (акт впровадження Національної академії внутрішніх справ від 29 квітня 2022 року);

– *законотворчій діяльності* – у процесі вдосконалення норм чинного КПК України й інших нормативно-правових актів (акт впровадження в практичну діяльність Інституту законодавства Верховної Ради України від 24 листопада 2022 року);

– *правозастосовній діяльності правоохоронних органів* – під час розроблення та вдосконалення відомчих нормативно-правових актів, підготовки посібників, методичних рекомендацій з питань виявлення, розшуку та передачі в управління активів (акт впровадження Головного слідчого управління Національної поліції України від 1 липня 2023 року);

– *освітньому процесі* – під час викладання навчальних дисциплін «Кримінальний процес», «Адвокатура України», «Актуальні питання кримінального процесуального права», «Судові та правоохоронні органи України» тощо, підготовки підручників, науково-практичних посібників і методичних рекомендацій (акт впровадження Національної академії внутрішніх справ від 8 грудня 2022 року).

Особистий внесок здобувача. Положення, що викладені в дисертації та винесені на захист, розроблені автором особисто. Висновки та положення дисертаційного дослідження мають самостійний характер.

Апробація матеріалів дисертації. Підсумки розроблення проблеми загалом та її аспекти, узагальнення й висновки оприлюднено на таких міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях, засіданнях круглого столу: «Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи» (Київ, 28 листопада 2019 року); «Кримінальне судочинство: сучасний стан та перспективи розвитку» (Київ, 28 травня 2021 року); «Сучасне правотворення: питання теорії та практики» (Дніпро, 5–6 червня 2020 року); «Дев'ятнадцяті осінні юридичні читання» (Хмельницький, 23 жовтня 2020 року); «Філософські, методологічні та психологічні проблеми права» (Київ, 26 листопада 2020 року); «Актуальні проблеми кримінального процесу та криміналістики» (Харків, 29 жовтня 2021 року) «Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття» (Одеса, 17 червня 2022 року).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження викладено у 15 наукових публікаціях, серед яких п'ять статей – у виданнях, включених МОН України до переліку наукових фахових видань з юридичних наук, одна

стаття – в іноземному юридичному виданні, а також дев'ять тез доповідей на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях та засіданні круглого столу.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з анотації, переліку умовних позначень, вступу, трьох розділів, які містять вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел (176 джерел на 19 сторінках) і додатків, загальний обсяг дисертації становить 270 сторінок, із них основного тексту 189 сторінок.

РОЗДІЛ 1

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВА ПРИРОДА ІНСТИТУТУ РЕАБІЛІТАЦІЇ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

1.1. Генеза інституту реабілітації в кримінальному процесі

Питання реабілітації досліджували у своїх працях знані дослідники, серед них такі вчені, як О. В. Капліна, М. С. Строгович, М. Є. Шумило та ін. Однак науковий аналіз норм стосовно реабілітації, передбаченої КПК України, потребує ґрунтовного аналізу та врегулювання.

Процес становлення інституту реабілітації, на нашу думку, можна умовно поділити на п'ять етапів. Перший припадає на часи Античності й середньовіччя, коли поняття реабілітації в сучасному розумінні ще не було. На ставленні суспільства до ймовірного злочинця позначався обвинувальний характер ведення кримінальної процесуальної діяльності, тоді ще до кінця не сформованої. Тож достеменно невідомо, чи визнавали реабілітованим у суспільстві обвинуваченого, якому вдалося перемогти в так званій ордалії («Божому суді») [94].

Із плином часу сутність поняття реабілітації змінювалася. З'явившись як спосіб помилування, реабілітація перетворилася на самостійний правовий інститут. Це пов'язано з розвитком соціально-економічних відносин у Європі та похідних від нього змін у розумінні та значенні кримінального покарання. Античне та середньовічне право розглядали кримінальне покарання як розплату, спосіб остаточно вилучити злочинця із суспільства. У системі покарань переважали смертна кара й позбавлення волі з одночасним позбавленням засудженого всіх прав (цивільна смерть) [101, с. 311].

Термін «реабілітація» походить від пізньолатинського *rehabilitatio*, у якому *re* означає поновлення, *habilitas* – здатність. Нині це поняття використовують у різних галузях знань [101, с. 311]. Уперше його запропонував

середньовічний легіст Блейніанус (Bleynianus) для визначення стародавнього інституту помилування засудженого з поновленням усіх його колишніх прав [101, с. 311].

Другим етапом можна вважати момент зміни феодальної суспільно-економічної системи на буржуазну. У цей період почали зароджуватися погляди на покарання як спосіб виправлення злочинців. Позбавленню прав стали надавати не постійний та незворотний характер, а тимчасовий. Покараний отримував право з плином часу та за визначених умов відновити втрачену правоздатність і суспільне становище. Таке відновлення називали реабілітацією. У деяких європейських країнах, зокрема Румунії, Угорщині, балканських державах, аж до 70-х років XIX ст. реабілітацію розуміли як скасування правових наслідків засудження винуватого у вчиненні злочину після відбуття ним кримінального покарання [101, с. 311].

Отже, трактування реабілітації набуває певної форми у XVIII столітті. У цей час збільшується кількість прихильників концепції відповідальності держави перед невинно засудженими. Зокрема, у Тосканському карному уложенні 1786 року (Італія) виправданим поруч з ідеальними винагородами було передбачено також матеріальну компенсацію. З цією метою створювали спеціальну касу, призначенням якої було відшкодування збитків потерпілим від злочинів, а також особам, які виправдані судом [101, с. 311]. Водночас на території Наддніпрянської України вперше було запроваджено принцип цивільної відповідальності суддів, вищих чиновників за позовами осіб, які постраждали від їхніх службових дій. Постраждалим дозволяли «в партикулярних образах бити чолом» на посадових осіб «шукати на них судом, де належить» (артикул 209) [101, с. 311]. Також на території Лівобережної України в XVII–XVIII ст. діяли норми на підставі угод між гетьманами Малоросії із царським урядом («старі закони»), серед яких слід виокремити норму щодо відповідальності суддів у разі, якщо вони умисно «без підозри та доводу... за явною злобою» засудять когось до мук, заподіють каліцтво або смерть. За аналогічні дії вони повинні були сплатити потерпілому або його

спадкоємцям, а також могли бути «лишені чинов». Якщо шкоду було завдано з необережності суддів, то покарання на них не накладали, вони були зобов'язані сплатити потерпілому [101, с. 311].

Подальшої законодавчої трансформації інститут реабілітації зазнав у ХІХ столітті. На території Наддніпрянської України почали діяти норми Зводу законів, які стосувалися відповідальності за наслідки прийняття неправомірних рішень посадовими особами, що мали цивільно-правовий характер.

Звід законів містив низку норм, що належали до реабілітаційних заходів. Згідно із книгою ІІ «Про судоустрій за злочинами», щодо засудженого, який «зазнав покарання, або перебуваючи під таким знайден буде внаслідок невинуватим: тому повертаються всі попередні права його стану...; а суддів, за вироком яких він поніс покарання або безвинно або суворі заходи... здійснюється співмірне на його користь відшкодування» [101, с. 312].

У випадку виправдання особи уповноваженому («преданному») суду було надано право вимагати публікації «печатними указами» про її невинуватість. Час засудження мав бути зарахований до строку служби з виплатою заробітної плати чи пенсії [101, с. 312].

Також слід визначити інші закони, якими було врегульовано компенсаторно-реабілітаційні заходи на території Наддніпрянської України. Зокрема, це: норми Укладення про покарання карні і виправні (1845, 1885), Закони цивільні (1851). У законі від 21 березня 1851 року (перша частина десятого тому Зводу законів) стаття 678 зобов'язувала суддів, які постановили неправосудний вирок, відшкодувати неправомірно засудженому матеріальні збитки, а також виплатити йому передбачену законом суму коштів. Суддів притягували до відповідальності в таких випадках: 1) за здійснення навмисного правосуддя з корисливих чи інших особистих мотивів; 2) за ненавмисне порушення закону, зокрема, коли, по-перше, щодо підсудного застосовано покарання того самого виду, яке він повинен був понести, але більш чи менш суворе, ніж передбачено законом; по-друге, коли неправильне рішення прийнято через помилки, яких припустився суддя через неправильне розуміння

і тлумачення закону. Отже, було встановлено відповідальність суддів за збитки, завдані будь-яким неправомірним рішенням суду (ст. 366–377 Уложення про покарання 1885 року, ст. 677–682 Законів цивільних, ст. 1331 Статуту цивільного судочинства) [101, с. 312].

Зазначені заходи мали привілейований характер, а після прийняття нового Статуту карного судочинства (1864) заходи з відшкодування завданої шкоди та правовідновлення стали загальнообов'язковими [101, с. 312]. Характерною ознакою норм цього законодавчого акта було окреслене коло суб'єктів, на яких було покладено обов'язок відшкодування шкоди, і відособленість від цього держави як суб'єкта означеного процесу.

У реформованій правовій системі Наддніпрянської України 60-х років ХІХ ст. було закріплено інститут «винагороди невинно до суду кримінального притягнутих», що діяв у сфері реабілітації, крім реабілітації в особистих правах. Він за різними аспектами відповідав уже сучасному розумінню реабілітації в кримінальному судочинстві: його застосовували лише до невинно притягнутих до кримінальної відповідальності; він передбачав відшкодування таким особам ідеальних (моральних) і матеріальних збитків [101, с. 312].

«Публікацію невинності» було цілком скасовано на тій підставі, що «...з упровадженням гласності кримінального процесу кожен виправданий сам може потурбуватися про публікацію судового вироку» [101, с. 312]. Зарахування періоду судимості в строк служби, як і раніше, стосувалося лише посадових осіб [101, с. 312]. Безумовне досягнення нового Статуту полягало в тому, що на практиці винагороду за завдану шкоду внаслідок необґрунтованого притягнення до суду міг отримати кожний, незалежно від станової приналежності. Відновлення честі та прав невинно засудженого допускалося в будь-який час без будь-яких строків давності, навіть незважаючи на смерть засудженого. Збитки повинні були відшкодувати: 1) приватний обвинувач, свідок, якщо ці особи діяли недобросовісно, давали неправдиві показання, підбурювали до дачі неправдивих показань інших осіб та ін.; 2) «доносчик», причому не лише у випадку недобросовісності його дій, а й через

«необачність»); 3) судовий слідчий та прокурор у випадку, якщо виправданий доведе, що ці посадові особи діяли упереджено, необ'єктивно, без законного приводу чи підґрунтя, не добросовісно [101, с. 312]. На нашу думку, не було б зайвим запозичити такий досвід і запровадити елементи відшкодування шкоди реабілітанту за рахунок недобросовісного свідка та/або заявника з подальшим відкриттям кримінального провадження на зазначених підставах. У зв'язку із цим у положеннях нової глави КПК України «Реабілітація», на нашу думку, доцільно передбачити статтю такого змісту: *«Під час здійснення реабілітаційного процесу допускається відшкодування завданої шкоди за рахунок свідка та/або заявника, які давали неправдиві показання стосовно реабілітанта».*

Позови про відшкодування шкоди подавали та розглядали в порядку, встановленому для стягнення винагороди за шкоду й збитки, що були завдані рішенням посадових осіб, відповідно до ст. 1316–1336 Статуту цивільного судочинства [101, с. 312].

Опоненти ідеї відшкодування шкоди посилалися у своїй аргументації на недосконалість кримінального судочинства, обов'язок кожного громадянина служити справі встановлення істини або задля обґрунтування своїх думок вказували на непосильність тягаря, який може бути покладено на державний бюджет [101, с. 313], а деякі вбачали в судових помилках певний «верховний промисел» [101, с. 313].

Про необхідність відшкодування шкоди особам, які постраждали внаслідок незаконного притягнення до кримінальної відповідальності або засудження без провини, зазначали французький письменник А. Бонневіль де Марсанжи, німецькі правники Р. Гейнце, Г. Жак, Штенглейн, Шварце, Маєр, Ульман, які неодноразово виступали на з'їздах німецьких юристів [101, с. 313]; німецький письменник Л. Катчер, польський юрист Рамиш, англійський філософ та юрист І. Бентам [101, с. 313], знані вчені-юристи П. І. Люблинський [101, с. 313] та ін.

Зокрема, у випадку завдання громадянами шкоди один одному чи громадянами державі на винуватих завжди покладали юридичний обов'язок відшкодування збитків. З цього логічно випливає обов'язок держави компенсувати збитки, які вона спричинила громадянину [101, с. 313].

Одна з теорій передбачала юридичний обов'язок держави щодо винагороди громадянам шляхом проведення аналогії з обов'язком підприємців, які винаймають робітників, відшкодувати останнім збитки, завдані під час трудової діяльності. Ідеться про так звану теорію професійного ризику, відповідно до якої держава, як і підприємець, несе ризик відшкодування збитків у випадку завдання шкоди її органами [101, с. 313].

Деякі автори пов'язували необхідність відшкодування збитків з публічними інтересами держави. Невигідні наслідки судових помилок «...несе на собі постраждалий, але тяжким тягарем покладається цей факт на державу. Переслідування та покарання невинуватих, притягнення їх до суду та всі покладені на них і тяготи, що супроводжують таке переслідування, викликають сильне суспільне збудження, дорікання на судову владу, підривають відчуття довіри до неї, її авторитет...» [101, с. 313].

Питання про суб'єкт і межі винагороди стали предметом тривалих дискусій [101, с. 313]. Найпоширенішою можна вважати думку про те, що відшкодування майнових збитків має отримати лише та особа, невинуватість якої у вчиненні злочину цілком доведена та жодних сумнівів щодо цього немає.

Водночас однією зі спірних обставин у питанні відшкодування шкоди виправданому було позбавлення права громадянина на компенсацію у випадку необґрунтованого засудження. Доволі поширеною була думка про так звану процесуальну провину обвинуваченого, яка виникає вже із факту притягнення особи до кримінальної відповідальності та може погіршуватися негативними обставинами: втечею, заперечуванням на допитах, брехнею, самообмовою. Така поведінка, на думку австрійського юриста Г. Жака, затягує справу, спрямовує слідство хибним шляхом, спричиняє чимало інших негативних наслідків [101, с. 313].

Отже, відправною точкою в практиці реалізації ідеї винагороди невинуватих мала стати, на думку дослідників і політиків, суворі індивідуалізація компенсаторних виплат, які видають лише тим, хто справді їх потребує [101, с. 314]. Також обстоювали й інші пропозиції (наприклад, видавати винагороду виключно у випадку, якщо «...завдані потерпілим жертви виходять за межі того, що в таких умовах можна вважати нормальним») [101, с. 314].

Наприкінці XIX ст. настав третій етап розвитку реабілітації в кримінальному процесі. У країнах Європи сформувалися два табори вчених, одні з яких наполягали на необхідності відшкодування збитків, завданих необґрунтованим притягненням до відповідальності (Р. Гейнце, Г. Жак, та ін.) [101, с. 314], інші стверджували, що цей інститут є зайвим, попри те, що в більшості європейських країн уже діяли відповідні правові норми [101, с. 314].

У юридичній науці XIX ст. – початку XX ст. стали зосереджувати увагу на поновленні прав засуджених, зокрема їх реабілітації, аргументуючи, що реабілітація не повертає втрачених прав і переваг, а тільки правоздатність на їх отримання та досягнення [101, с. 314].

Четвертий етап розвитку реабілітації в кримінальному процесі ґрунтується на аналізі актуальних проблем подальшого (післяреволюційного) становлення інституту реабілітації в радянському праві, який здійснили також інші вчені-процесуалісти [101, с. 314].

1925 року в законодавстві СРСР та УРСР було закріплено правило про виплату наймачем зарплатні не більше ніж за два місяці тим особам, яких утримували під арештом або відстороненим від посади, щодо яких було винесено виправдувальний вирок або кримінальну справу було закрито [101, с. 314]. 1936 року спільним циркуляром № 109 народних комісаріатів юстиції, внутрішніх справ і прокуратури СРСР було встановлено правило про те, що особі у випадку скасування вироку, засудження до виправно-трудових робіт, закриття кримінальної справи щодо неї за реабілітуючими підставами має бути цілком відшкодовано суми, утримані з її заробітку [101, с. 314].

Конституція УРСР від 1937 року [56] не містила норм про відшкодування будь-яких збитків й інституту поновлення прав. Натомість деякі вчені порушували питання про відповідальність держави за неправомірне притягнення до відповідальності й відшкодування збитків незаконно засудженим особам. Прихильники теорії заходів з реабілітації акцентували на матеріальному відшкодуванні [101, с. 314].

Отже, серед учених тривала полеміка про необхідність виплати винагороди особам, які помилково притягнуті до кримінальної відповідальності, імовірність грошової компенсації моральної шкоди [2, с. 73–74].

Подальший розвиток цього правового інституту та загалом поняття реабілітації відбувався в 50-ті роки ХХ століття. Пов'язано це було не тільки з прийняттям правових актів, спрямованих на поновлення прав жертв політичних репресій у 1937–1938 роках, які приймали з 1956 року, у період «хрущовської відлиги», а і з розпочатої кодифікації союзного кримінально-процесуального законодавства. Необхідність законодавчого закріплення гарантій захисту особи від необґрунтованих обвинувачень в Основах кримінального судочинства СРСР та союзних республік обстоювало чимало вчених-юристів. Поміж прогалин проекту Основ кримінального судочинства визначали питання про право незаконно або необґрунтовано засудженого вимагати відшкодування матеріальної шкоди, завданої у зв'язку з притягненням до кримінальної відповідальності [101, с. 314].

Тож було прийнято низку законодавчих актів, що закріплювали цивільно-правову відповідальність працівників органів державної влади (ч. 2 ст. 89 Основ цивільного законодавства 1961 року). Також, згідно з положеннями ч. 3 ст. 56 нової Конституції УРСР 1978 року [55], зазначене право за громадянами було закріплено без належного механізму його реалізації.

Лише 18 травня 1981 року прийнято низку наказів, що передбачали порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури та суду [101, с. 315].

Правові передумови інституту реабілітації містяться в нормах міжнародного права. Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод [39], Міжнародний пакт про громадянські та політичні права [86], Звід принципів захисту всіх осіб, що піддаються затриманню або ув'язненню в будь-якій формі (резолюція Асамблеї ООН 43/173 від 9 грудня 1988 року) [101, с. 315] закріплюють право кожного, хто був жертвою незаконного арешту або засудження, на компенсацію відповідно до норм внутрішнього законодавства.

У межах реалізації міжнародних зобов'язань, узятих на себе Україною, 1992 року, КПК України 1960 року було доповнено ст. 53-1 «Обов'язок органу дізнання, слідчого, прокурора і суду щодо вжиття заходів до відшкодування шкоди, заподіяної громадянину незаконними діями» [75], а 1994 року прийнято Закон України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» [109; 130].

П'ятим етапом розвитку інституту реабілітації в кримінальному процесі слід вважати період незалежності України. Знані вчені-процесуалісти Г. М. Гапотченко, О. В. Капліна, М. Р. Мазур, В. Т. Маляренко, М. Є. Шумило та інші неодноразово зауважували у своїх дослідженнях про необхідність законодавчого унормування інституту реабілітації. Чинне кримінальне процесуальне законодавство передбачає реабілітаційні заходи лише для померлих підозрюваних, обвинувачених (ст. 284 КПК України) [76], попри те, що інститут відшкодування унормований окремими нормами цивільно-правового законодавства (ст. 1174, 1176 ЦК України) [101; 170].

У КПК України 1960 року термін «реабілітація» використано як одну з обставин, що виключають провадження в кримінальній справі (п. 8 ч. 1 ст. 6). Таку складову, як відшкодування шкоди, завданої органами, що здійснюють кримінальне провадження, відображено в положеннях ст. 53-1. Зазначена норма визначає підстави, які передбачають поновлення прав особи: «...закриття

кримінальної справи за відсутністю події злочину, відсутністю в діянні складу злочину або за недоведеністю участі особи у вчиненні злочину, а також у разі постановлення виправдувального вироку...». Недолік визначеної статті полягає у відсутності закріпленого механізму реалізації повноважень посадовими особами, які здійснюють кримінальне провадження. Слід виокремити положення щодо подання цивільного позову в кримінальному провадженні (ст. 28, 29, 50, 51, 52 тощо). Однак викладені вище норми відокремлено від положень, визначених у ст. 53-1, що стосувалися виключно притягнення до цивільно-правової відповідальності на користь потерпілого від злочину.

Норми чинного КПК України містять термін «реабілітація», коли вирішується питання «реабілітації померлого» (п. 6 ч. 1 ст. 52, п. 5 ч. 1 ст. 284, ст. 525). Ці положення буде розглянуто детальніше в подальших розділах. Слід зауважити, що положення, викладені в п. 5 ч. 1 ст. 284 чинного КПК України й п. 8 ч. 1 ст. 6 КПК України 1960 року, мають схожі конструкції, тобто виконують однакові завдання, оскільки в обох випадках кримінальне провадження підлягає закриттю на підставі смерті підозрюваного, обвинуваченого. Крім того, норми чинного КПК України передбачають деякі механізми оскарження рішень, дії та бездіяльності слідчого/дознавача, прокурора, слідчого судді та суду, на відміну від КПК України 1960 року. Положення ст. 130 чинного КПК України передбачають можливість відшкодування шкоди, завданої такими діями чи бездіяльністю. Водночас слід констатувати, що ці положення не закріплюють механізм безпосереднього відшкодування шкоди незаконно притягнутій до кримінальної відповідальності особі.

В умовах сьогодення, з огляду не тільки на законодавчі, міжнародні акти, а й історичний розвиток і сучасні наукові тенденції, можна стверджувати, що інститут реабілітації має становити синтез заходів матеріального відшкодування та відшкодування морально-компенсаторного характеру, порядок реалізації якого слід закріпити в нормах КПК України.

1.2. Поняття і зміст реабілітації в кримінальному процесі

Поняття «реабілітація» пройшло тривалу історію розвитку, що своїм корінням сягає часів Античності. У ХХ ст. значення слова «реабілітація» мало вже шість визначень, які суттєво різняться. Тож наведемо декілька прикладів зі словників, якими найчастіше послуговуються: 1. Поновлювати репутацію, повертати права, скасовувати знеславлення, визволяти зі слави, відмивати; (на суді) виправдувати [114, с. 347]. 2. Комплекс заходів, якими здійснюється реабілітація інвалідів [154, с. 455]. 3. Поновлення доброго імені, репутації несправедливо заплямованої або безпідставно звинуваченої людини [136]. 4. Відновлення в правах, у громадській думці, відновлення довіри [97, с. 168–170].

На думку М. В. Максименка, реабілітацією слід вважати гарантоване державою відновлення порушених прав і свобод особи, незаконно чи необґрунтовано притягнутої до кримінальної відповідальності, відшкодування такій особі, за її вимогою, в повному обсязі завданої майнової шкоди, а також компенсацію моральної шкоди [83, с. 17]. Схожу думку обстоює також І. В. Озерський [92]. Науковці акцентують саме на гарантії держави як сторони правовідносин та владних повноважень, тож ми цілком з ними згодні.

Реабілітацією М. Є. Шумило вважає «діяльність суду зі встановлення факту незаконності кримінального процесуального провадження щодо конкретної особи та визначення розміру завданої їй майнової шкоди, а також її відшкодування за участю інших посадових осіб, організацій, підприємств і установ та поновлення в раніше обмежених правах у встановленому процесуальному порядку з метою повернення її до соціального та правового статусу, який вона мала до вчинення щодо неї незаконних процесуальних дій чи рішень» [174, с. 69]. Це означає, що науковці конкретизували суб'єкт владних повноважень, який зобов'язаний не тільки встановити незаконність кримінального переслідування, а й визначити розмір завданої шкоди

реабілітанту, а також орган, за участю якого цю шкоду необхідно буде відшкодувати одночасно з поновленням раніше порушених прав і свобод.

Власне визначення цього поняття в декількох формах пропонує М. Р. Мазур. На її переконання, реабілітація – це тривалий у часі процес, який можна розглядати в широкому та вузькому значеннях. Відповідно, у широкому значенні реабілітація охоплює: 1) винесення рішення, що дає право особі на реабілітацію; 2) повідомлення особі про її право на реабілітацію; 3) власне реабілітацію, яка включає звернення особи з клопотанням про реабілітацію до суду, судовий розгляд справи, винесення постанови про реабілітацію; 4) виконання рішення суду. У вузькому значенні пропонується її розглядати як власне реабілітацію, і розпочинається вона поданням особою клопотання про реабілітацію та завершується винесенням судового рішення у справі – постанови про реабілітацію особи [83, с. 126]. Такі дефініції є допустимими, проте чітко не встановлено, яке саме визначення необхідно використовувати в застосовній діяльності.

Науковець В. Д. Новиков пропонував визначати поняття реабілітації як «виправдання підсудного чи закриття кримінальної справи щодо підозрюваного, обвинуваченого за відсутності події злочину, складу злочину чи недоведеності участі обвинуваченого у вчиненні злочину» [90, с. 59]. Така пропозиція дослідника передбачає прирівнювання порядку реабілітації до наявних кримінальних процесуальних рішень, що цілком не може поглинати процес поновлення громадянина в колишніх правах, оскільки не несе жодних зобов'язань з боку державних органів, які могли порушити конституційні права реабілітованого.

На переконання І. С. Ніжинської, у кримінальному процесі реабілітація означає виправдання підсудного або закриття кримінальної справи стосовно засудженого, обвинувачуваного, підозрюваного за відсутністю складу злочину або за недоведеністю участі зазначених осіб у вчиненні злочину [89, с. 130]. Дослідниця поділяє ту саму позицію, згідно з якою лише порівнюється реабілітація з винесенням відповідного рішення в конкретних випадках без

визнання будь-якої відповідальності державних органів у вчиненні будь-яких протиправних дій з відповідними правовими наслідками.

Своєю чергою В. Т. Нор зазначає, що винесення виправдувального вироку чи закриття кримінальної справи (суч. «кримінального провадження») за реабілітуючими підставами стосовно особи засвідчує незаконність і необґрунтованість кримінально-процесуального провадження [91, с. 144]. Цей підхід також видається обґрунтованим. Проте В. Т. Нор констатує лише сутність незаконності, яка є елементом реабілітаційних відносин, не пропонуючи шляхів подолання окресленої проблеми.

Також слід зауважити про доробки вітчизняних науковців, які зосереджували увагу на аспекті відшкодування шкоди, що є елементом інституту реабілітації. Зокрема, на думку О. В. Мельник, неналежним є законодавче забезпечення участі органів прокуратури під час закриття кримінального провадження та подальшого відшкодування шкоди постраждалим особам, оскільки «практика показує, що рішення щодо закриття справи у більшості випадків приймаються ще до моменту повного відшкодування шкоди, найчастіше на основі лише взятих на себе обвинуваченим зобов'язань щодо такого відшкодування в майбутньому або розрахунків, проведених частково. У той же час чинне законодавство не містить механізмів реагування прокурора на факт невиконання колишнім обвинуваченим взятих на себе зобов'язань з відшкодування шкоди, порушених після закриття кримінальної справи» [16, с. 257]. Вважаємо слушним твердження, що в більшості випадків завдання шкоди особі, постраждалій унаслідок незаконних процесуальних дій, має персоніфікований характер. Проте відводити головну роль органам прокуратури у вирішенні зазначених питань не видається доцільним.

О. Ю. Хабло аргументовано доводить, що шкода є обов'язковою кваліфікуючою ознакою порушення кримінальними процесуальними правами. На її переконання, зловживання правом у кримінальному процесі спричиняють також негативні економічні наслідки, які полягають у витратах держави, що

виплачують у зв'язку з відшкодуванням шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю, відповідно до вимог ст. 130 КПК України [169, с. 146]. Тож її наявність безпосередньо є підставою для поновлення особою незаконно втрачених прав. В іншій роботі О. Ю. Хабло зосередила увагу ще на одному аспекті реабілітаційних відносин, а саме наслідках неналежного виконання кримінального процесуального законодавства, а також зазначила, що з метою забезпечення законності під час реалізації кримінальних процесуальних прав і повноважень необхідно постійно нормативно вдосконалювати систему кримінально-процесуальних стримувань, протипаг і відповідальності. Процесуальні відносини необхідно врегульовувати так, щоб унеможливити свавільне застосування процесуальних норм, виключати негативні наслідки та притягати винних осіб до відповідальності, як процесуальної, так і матеріальної [168].

Є. В. Кузьмічова-Кисленко аналізує важливий аспект реабілітаційних відносин, а саме оскарження незаконних рішень, дій та бездіяльності, які містять підстави для реабілітації. Учена зазначає, що право на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності слідчого, прокурора під час досудового розслідування є однією з найважливіших гарантій захисту прав і свобод людини [78].

У своїй роботі Я. Ю. Конюшенко визначала ключову роль відомчого контролю з боку керівництва органів досудового розслідування за додержанням прав і свобод учасників кримінального провадження (зокрема підозрюваних, обвинувачених) [59]. Як ще один механізм поновлення та захисту втрачених прав науковиця розглядає так звану кримінально-правову реституцію: «визначений механізм реституції передбачений в законодавстві США, де їй відведено головну роль у відшкодуванні потерпілій особі завданих збитків. При цьому реституція включає в себе, зокрема, повернення викраденого майна, його ремонт, відшкодування вартості майна в грошовій формі – якщо жертві заподіяно майнову шкоду, а також відшкодування жертві втраченого доходу,

послуг по догляду за дітьми, витрат, пов'язаних з участю жертви у розслідуванні злочину» [60].

М. Я. Никоненко досліджував проблематику кримінальних процесуальних гарантій прав і законних інтересів особи, яку підозрюють у вчиненні злочину [88].

А. І. Азаров, Д. П. Письменний, О. Ю. Хабло дійшли висновку щодо необхідності запровадження спеціального закону з відшкодування шкоди за рахунок держави. На їх переконання, зазначене потребує прийняття спеціального закону, де має бути чітко регламентовано підстави, умови та порядок відшкодування шкоди за рахунок держави [3, с. 55]. Аналогічна ситуація складається, коли йдеться про реабілітацію і відшкодування шкоди незаконно засудженим і незаконно обвинуваченим особам. Дослідники аналізують практичний аспект проблематики й зауважують, що введення в дію зазначених вище положень потребує вирішення питання щодо джерел фінансування. Запровадження процедури відшкодування шкоди за рахунок держави вимагає створення спеціальних фондів. Водночас дискусійним є питання щодо джерел наповнення такого фонду [3, с. 55].

Учена М. Р. Мазур вивчала проблематику запровадження інституту реабілітації в кримінальному процесі та дійшла висновку, що цей інститут має відповідати таким вимогам: бути єдиним системним інститутом, законодавчо закріпленим шляхом доповнення кримінального процесуального законодавства; поширюватися за наявності передбачених законом підстав на обмежене коло суб'єктів; здійснюватися виключно судом у спеціальному провадженні в межах кримінального судочинства; результатом судового розгляду має бути прийняття судового рішення у формі постанови про реабілітацію [82, с. 258].

У межах аналізу кримінального процесуального законодавства країн близького зарубіжжя та вітчизняного законодавства Г. І. Глобенко підсумував, що досліджуване питання врегульоване Законом України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового

розслідування, прокуратури і суду» від 1 грудня 1994 року № 266/94-ВР. Однак положення нормативно-правових актів інколи з одних і тих самих питань між собою не лише не узгоджуються, а подеколи й суперечать одне одному. Тож нормативно-правова база, яка мала б забезпечувати належну регламентацію як безпосередньої процедури реабілітації, так й інших пов'язаних з її виконанням питань, потребує системного удосконалення [19, с. 111]. В іншій роботі Г. І. Глобенко пропонує авторське визначення терміна «реабілітація», згідно з яким це встановлений законом на підставі відповідного кримінального процесуального рішення порядок визнання невинуватості особи у вчиненні кримінального правопорушення, поновлення її порушених прав і свобод та відшкодування (компенсації) за рахунок держави в повному обсязі фізичної, майнової та/або моральної шкоди, заподіяної особі незаконним або необґрунтованим притягненням до кримінальної відповідальності, незаконним засудженням чи неправосудним судовим рішенням про застосування примусового заходу медичного або виховного характеру [20, с. 275]. Таке визначення є допустимим, однак видається доцільним розмежувати поняття «незаконне притягнення до кримінальної відповідальності» та «незаконне засудження».

А. О. Суховіліна дійшла висновку, що: 1) правові норми, які регламентують реабілітацію, мають кримінально-процесуальну природу; 2) відносини, спрямовані на поновлення правового статусу реабілітованого, мають публічний характер. Вони виникають між державою, її органами та посадовими особами й особами, які постраждали від незаконного чи необґрунтованого кримінального переслідування або незаконного засудження, а тому мають кримінально-процесуальний характер; 3) провадження у справах з реабілітації передбачає дві частини: основне – офіційне визнання невинуватості особи та особове провадження – відшкодування особі шкоди, спричиненої внаслідок незаконного чи необґрунтованого кримінального переслідування або незаконного засудження і поновлення порушених прав; 4) нормативно-правове регулювання інституту реабілітації засвідчує, що інститут

реабілітації є складним кримінально-процесуальним інститутом, норми якого, з одного боку, знаходяться в окремому розділі кримінально-процесуального закону, а з другого – інтегровані в інших інститутах кримінального судочинства. Зазначене дає змогу визначити інститут реабілітації як самостійний правовий інститут кримінального процесуального права, що охоплює сукупність норм, які регулюють публічні відносини щодо поновлення прав і свобод та відшкодування шкоди особі, стосовно якої здійснено незаконне й необґрунтоване кримінальне переслідування чи незаконне засудження [151, с. 130].

Аналізуючи міжнародний досвід відшкодування шкоди, А. О. Вацлан встановила такі підстави для її відшкодування: відсутність у діянні особи суспільно небезпечного діяння, відсутність події суспільно небезпечного діяння, невстановлення достатніх доказів для доведення винуватості особи у вчиненні суспільно небезпечного діяння і вичерпання можливості їх отримати, що можуть бути реабілітуючими підставами для закриття провадження в кримінальному процесі України [6, с. 205]. Такі висновки, на нашу думку, доречно використати під час запровадження інституту реабілітації.

Наслідком закриття кримінального провадження за реабілітуючими підставами, зазначала Д. В. Шилова, має бути відшкодування шкоди, крім того, одним із варіантів способу відшкодування шкоди є повідомлення в медіа. Водночас авторка уточнює, що таку публікацію слід здійснювати незалежно від того, чи були негативні відомості про реабілітовану особу раніше поширені в медіапросторі. Якщо такий факт наявний, то відповідні державні органи мають також забезпечити спростування інформації, зокрема через те медіа, у якому такі відомості було оприлюднено [172, с. 10]. Крім того, учена констатувала наявність проблеми повідомлення про виникнення права на відшкодування шкоди у зв'язку із закриттям кримінального провадження за реабілітуючими підставами [172, с. 3].

О. В. Баулін та О. М. Черняк, Л. В. Гаврилюк й І. В. Чурікова досліджували такий аспект реабілітаційних відносин, як забезпечення права на

оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності під час досудового розслідування [5, с. 12–19; 17, с. 42–45], що, на нашу думку, є не менш важливим фактором, що може позначитися на розвитку інституту реабілітації в кримінальному процесі.

С. С. Чернявський розробив методикку процесуальної діяльності слідчого щодо відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням [85], що мала позитивно вплинути на порядок відшкодування шкоди та врегулювати порушену проблематику. Однак доводиться констатувати, що запропонована методика не забезпечила розв'язання проблем відшкодування шкоди незаконно притягненим до відповідальності в кримінальному судочинстві.

Вітчизняні науковці цивільно-правового спрямування досліджували аспект відшкодування шкоди, завданої внаслідок незаконної діяльності органів державної влади в кримінальному процесі, зокрема це: О. І. Панченко [111; 112], М. С. Ревера [137], М. І. Соф'їн [142], Л. М. Троцька [156] та ін.

Теоретичне положення про реабілітацію передбачає подвійний характер цього правового інституту: визнання невинуватості та відшкодування шкоди, завданої внаслідок кримінального провадження.

Ми поділяємо позицію, що реабілітація має охоплювати всі сфери правовідносин, які було порушено під час проведення кримінальної процесуальної діяльності та проводити заходи не тільки матеріального, а й морально-репутаційного характеру.

Реабілітація в кримінальному процесі є механізмом, що передбачає певну сукупність заходів. Процес юридичної реабілітації не може мати форму одноразової дії. Тобто думка про тотожність реабілітації та рішення про реабілітацію компетентного органу є помилковою.

Згідно з твердженням О. В. Капліної, яке видається цілком обґрунтованим, процес реабілітації можна розділити на декілька складових: винесення реабілітуючого рішення; роз'яснення реабілітанту прав і порядку реабілітації; встановлення, виділення, відшкодування відповідними органами

завданих збитків й інформування про факт реабілітації трудового колективу та/або громадських організацій за місцем проживання [32, с. 27].

Серед ознак реабілітанта вчена виокремила такі: невинуватість у вчиненні злочину, повне звільнення від підозри, обвинувачення, покарання, протиправність притягнення до кримінальної відповідальності [32, с. 30]. На нашу думку, науковиця влучно характеризує гіпотетичний статус нового учасника кримінального процесу.

Важливий аспект, який розглядає О. В. Капліна, – це основні функції реабілітації в кримінальному процесі. Вона вважає, що ними можуть бути:

1) правозахисна. Ця функція має правозахисне значення для держави й суспільства. Правова держава може нормально функціонувати за можливості взаємної відповідальності держави та громадянина, нерозривного взаємозв'язку їхніх обов'язків [32, с. 31].

Правозахисна функція реабілітації полягає в тому, що норми інституту реабілітації як однією з найважливіших гарантій правосуддя повинні передбачати конкретний механізм, застосування якого може розв'язувати одне з ключових завдань кримінального судочинства, а саме притягнення до кримінальної відповідальності справді винуватої особи та захист від будь-якого примусу невинуватої особи. Тобто система правосуддя матиме спосіб виправлення власних помилок, що і є реалізацією принципу законності [32, с. 32];

2) правовідновлювальна (компенсаторна): кінцевим підсумком реабілітації повинно бути виправлення судової та/або слідчої помилки, спростування пред'явлених обвинувачень, повне та безсумнівне відновлення репутації невинуватої особи, відновлення його в колишніх правах, відшкодування завданої майнової та моральної шкоди [32, с. 33]. Ми цілком схвалюємо такий підхід, адже ці властивості справді мають бути притаманні інституту реабілітації в кримінальному процесі.

У зв'язку з викладеним постає доречне питання стосовно визначення суб'єкта кримінальних процесуальних відносин, який має право на

відшкодування шкоди, завданої неправомірним кримінальним переслідуванням, насамперед суб'єкта, який за правовими ознаками підпадає під статус особи, яка реабілітується. Або за припущенням, особі було завдано шкоди під час усієї кримінальної процесуальної діяльності, яка бере свій початок із проведення першочергових слідчих дій (наприклад огляду), що можуть проводитися до внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань, або вже із внесенням відомостей про вчинення кримінального правопорушення в порядку ст. 214 КПК України. Отже, унаслідок кримінальної процесуальної діяльності можливе завдання шкоди не тільки особі, щодо якої уповноважений орган винесе рішення про закриття кримінального провадження за реабілітуючими обставинами, а й потерпілому у відповідному кримінальному провадженні, якому шкоду так і не буде відшкодовано.

Необхідно чітко визначити суб'єкта процесу реабілітації, тому що потерпілий у конкретному кримінальному провадженні не може бути засудженим чи підданим кримінальному переслідуванню в ньому, що означатиме відсутністю характерної ознаки реабілітанта. Проте в разі завдання будь-якої шкоди потерпілій стороні внаслідок проведення кримінальної процесуальної та/або оперативно-розшукової діяльності надається право на відшкодування такої в порядку, передбаченому цивільним законодавством і Законом України № 266/94 ВР.

Також за правовими ознаками реабілітанта можна визначити прийняття уповноваженим органом щодо останнього відповідного рішення про звільнення від кримінальної відповідальності за окремими випадками, передбаченими законодавством. Наявність такого рішення в цієї особи надає право на початок процесу реабілітації, тобто повного поновлення в усіх порушених правах (житлових, репутаційних, трудових) і відшкодування завданої шкоди.

Звісно, коли йдеться про правове становище реабілітанта в кримінальній процесуальній системі України, необхідно зазначити, що його правовий статус урегульований насамперед міжнародними актами та договорами захисту прав людини й громадянина.

У правовій науці є чимало визначень терміна «права людини». П. М. Рабінович вважає, що права і свободи людини – це її певні можливості, необхідні для її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, що об'єктивно зумовлюються досягнутим рівнем розвитку суспільства й мають бути загальними та рівними для всіх людей [135, с. 7–10]. Така дефініція є цілком правильною.

І. Ю. Ліщина не поділяє пропоновану дефініцію, стверджуючи, що це можливості вибору особою певної поведінки для забезпечення свого нормального існування і розвитку, закріплені в законах, інших правових актах держави й міжнародних документах, обумовлені рівнем економічного, соціального, духовного та культурного розвитку суспільства [80, с. 6–7]. Такий підхід не виокремлює конкретні складові, які повністю відтворювали б аналізоване явище.

Інша наукова позиція полягає в тому, що права людини – це такі її соціальні можливості, які пов'язані з конкретно-історичними умовами; об'єктивно обумовлені досягнутим економічним і культурним рівнем життя суспільства, вони виявляють сукупність потреб, задоволення яких сприяє забезпеченню людині певного стандарту життя, притаманного конкретному суспільству [62, с. 140–141]. Це визначення частково схоже на підхід, запропонований П. М. Рабіновичем. Автор точно не зазначає, як певна правова поведінка буде забезпечувати права людини, яка саме поведінка властива для цих прав.

Видається аргументованою позиція В. Я. Лазур, що виокремлює такі підходи до розуміння прав людини:

- 1) розуміння прав людини як її певних можливостей;
- 2) підхід до розуміння сутності прав людини як вимоги суб'єкта про надання йому певних благ, адресованої суспільству, державі, законодавству;
- 3) права людини як її природне, невід'ємне надбання;
- 4) права людини як специфічна форма існування (вияву) моралі, одним із різновидів цього підходу до тлумачення прав людини можна вважати думку, за

якою права людини є специфічним різновидом соціальної справедливості щодо індивіда в конкретно-історичному контексті;

5) твердження, згідно з яким права людини є нормованою свободою;

б) підхід, за яким права людини – це її певні потреби чи інтереси, паралельно можна розглядати розуміння прав людини як «правомочностей (повноважень) індивіда на свободу та задоволення сутнісних потреб»;

7) постулат, за яким права людини тлумачаться як невід'ємні, природні властивості, якості індивіда [79, с. 39-40].

Загалом права особи – це міра можливої або дозволеної поведінки особи, можливість вимагати (відповідної) певної поведінки від зобов'язаних осіб [83, с. 37]. Тому категорія прав особи має бути невід'ємною складовою реабілітаційних відносин у кримінальному процесі. У зв'язку із цим важливим питанням постає визначення терміна «реабілітація», що має висвітлювати її сутність.

Н. Я. Шилов вважає, що реабілітація – це не тільки факт закриття кримінального провадження або виправдання по суду осіб, необґрунтовано притягваних до кримінальної відповідальності, правові підстави та коло суб'єктів, або правові наслідки, що наступили у зв'язку із цим (наприклад, відновлення репутації та честі невинуватих громадян і відшкодування матеріальної шкоди) [175, с. 137]. Ми цілком не поділяємо такий підхід, оскільки ця дефініція не визначає провідну роль державних органів під час проведення реабілітаційних заходів, однак саме останні мають достатній рівень правомочності з реалізації повного й остаточного поновлення особи у втрачених правах. Трактуючи термін «реабілітація», автор виокремлює низку ознак останньої, оминаючи її конкретну сутність.

М. М. Скворцов обстоює іншу позицію. На думку науковця, реабілітація за соціальним задумом має забезпечувати повне й безсумнівне відновлення репутації неправильно обвинуваченого, поновлення його в попередніх правах, відшкодування йому завданого майнового збитку [175, с. 137]. На нашу думку, такий підхід є правильним лише частково. Це визначення не пов'язано з

кримінальною процесуальною площиною. Коли ми стверджуємо, що досліджуємо реабілітацію в кримінальних процесуальних відносинах, то визнаємо, що це явище на сучасному етапі розвитку правничої науки не може існувати у відриві від науки кримінального процесу, а тому воно має бути за сутністю таким, що виконує завдання саме кримінального процесу, що є вужчим, ніж реалізація абстрактних «соціальних завдань». «Неправильне обвинувачення» також не надає учаснику реабілітаційних відносин можливості на остаточне поновлення у втрачених правах, оскільки термін «неправильне обвинувачення» можна одночасно тлумачити в декількох значеннях, як неправильно, некоректно, помилково укладений обвинувальний акт щодо конкретної особи. Помилково укладений обвинувальний акт може бути укладеним на підставі помилки уповноваженої особи (умисної або неумисної), або недостатньої доказової бази, або доказів, здобутих незаконним шляхом. З другого боку, «неправильне обвинувачення» може передбачати, що особа, якій пред'явлено обвинувачення, є винуватою, однак у вчиненні іншого злочину. У такому разі участь такої особи в реабілітаційних заходах є недоречною, акт про реабілітацію матиме нікчемну юридичну силу, в іншому разі стосовно такої особи допустимі лише заходи «часткової реабілітації», що цілком не відображає сутність терміна «реабілітація».

Реабілітація – це об'єктивний процес, що реалізується відповідно до принципів кримінального процесу. Роль дізнавача, слідчого чи суду є лише інструментом, рішення якого має бути спрямовано на усунення вчинених попередньо помилок, встановлення факту злочину шляхом фальсифікації як подальша обов'язкова підстава для відкриття дисциплінарного/кримінального провадження за виявленими фактами. Забезпечення можливості поновити порушення права не є фактичним поновленням порушених прав. Реабілітація, на думку автора, можливо, стане гарантією забезпечення притягнення до кримінальної відповідальності всіх винуватих і непритягнення невинуватих осіб. Тому можливість забезпечення поновлення втрачених прав особи не

повинна собою підмінювати фактичне поновлення втрачених прав у разі установлення неправомірності прийнятих рішень.

Вітчизняні вчені-процесуалісти мають схожу думку стосовно природи реабілітації та дотримання принципу публічності в процесі її здійснення. На наше переконання, саме дотримання засад публічності є ключовим, оскільки кримінальне судочинство ґрунтується насамперед на діяльності державних органів, і без їх участі поновлення втрачених прав особи неможливе.

Принцип публічності Р. І. Благута, Ю. В. Гуцуляк, О. М. Дуфенюк визначають як сукупність положень кримінального процесуального законодавства, що встановлюють вимоги процесуальної активності суб'єктів, які здійснюють досудове провадження, щодо своєчасного виконання обов'язку розпочати розслідування, здійснити всі необхідні дії для досягнення завдань кримінального судочинства [66, с. 138]. На нашу думку, науковці частково мають рацію, оскільки заявлений авторами принцип зобов'язує державні органи реагувати задля виконання завдань, передбачених кримінальним процесуальним законом. Цей принцип виражає імператив відповідальності державних органів за прийняті неправомірні рішення. У такому випадку принцип публічності втілюється як обов'язок наглядово-контролюючих органів й органів процесуального керівництва на основі офіційної діяльності від імені держави забезпечити своєчасне реагування на випадки незаконності кримінального переслідування.

На думку М. Є. Шумила, реабілітація – це «форма реалізації принципу відповідальності держави перед особою у сфері кримінального судочинства. Вона є інститутом публічного права, у якому правопоновлюючі кримінально-процесуальні відносини врегульовані на засадах офіційності з використанням на субсидіарних умовах положень цивільного, трудового, пенсійного й інших галузей права, де роль лідируючого суб'єкта належить державі в особі суду» [173, с. 600]. На нашу думку, концепція відповідальності держави перед однією особою є хибною, оскільки держава є системоутворювальним колективним суб'єктом, що реалізує свої інтереси за допомогою органів

державної влади як інструмента реалізації суспільно важливих потреб. Тому протиставляти державу одній особі видається недоречним. Реабілітація як невід'ємна частина кримінального процесу є частиною кримінального процесуального права, тому не можна не визначати керівну роль у процесі реабілітації принципу публічності, на якому ґрунтуються норми досліджуваної нами галузі права.

Іншу позицію обстоює О. Коваль. На думку вченого, реабілітація в кримінальному процесі є системою передбачених законом соціально-правових заходів, спрямованих на повне поновлення в попередніх правах особи, протиправно притягнутої до кримінальної відповідальності або засудженої, та відшкодування заподіяної шкоди [34, с. 144]. Таке тлумачення терміна «реабілітація» є не цілком правильним, оскільки презумпція невинуватості порушується вже з моменту повідомлення особі про підозру.

Зокрема, з моменту, коли особі повідомили про підозру відповідно до кримінального процесуального порядку, вона піддається процесуальному примусу, зазнає втрат у своїх майнових та інших правах, принижують її честь і гідність, попри дію принципу невинуватості. Крім того, повідомлення про підозру має елементи обвинувачення, серед яких обставини справи, особа підозрюваного, положення інкримінованих статей злочину. Можна вважати, що з моменту повідомлення про підозру особа підозрюваного вже піддається кримінальному переслідуванню, комплекс процесуальних і слідчих (розшукових) дій вже причиново-наслідковим зв'язком вказують на імовірного винуватця злочину. Тож не можна оминути увагою питання щодо залучення до реабілітаційного процесу особи, щодо якої кримінальне провадження закрито на стадії досудового розслідування. Адже виправдання особи в судовому засіданні суду першої інстанції за реабілітуючими підставами не скасовує факту обмеження конституційних прав особи та завдання шкоди її майновому становищу, моральному стану й суспільному статусу. Тому вважаємо за доцільне наділити підозрюваного, стосовно якого закрито кримінальне

провадження за реабілітуючими підставами, правами реабілітанта, тобто суб'єкта реабілітаційного процесу.

О. В. Капліна вважає, що реабілітація є комплексом соціально-правових заходів, спрямованих на повне відновлення в попередніх правах громадянина, протиправно притягнутого до кримінальної відповідальності або засудженого, та відшкодування завданого йому збитку [32, с. 183]. Ми не цілком поділяємо і такий підхід, оскільки запропонована дефініції не охоплює весь процес реабілітації, залишається поза увагою провідна роль держави, оскільки саме вона вимагає своїми законодавчими актами дотримуватися основоположних засад кримінального процесу та своїми органами сприяє їх забезпеченню в соціально-правовій площині. Також учена не передбачила повний комплекс заходів зняття всіх підозр й обвинувачень, що є першочерговою метою кримінальної процесуальної реабілітації.

М. Р. Мазур має іншу позицію щодо тлумачення реабілітації. У своєму дослідженні вона дійшла висновку, що український законодавець розглядає реабілітацію як виправдання особи, закриття кримінальної справи щодо неї за реабілітуючими підставами, а подальше відновлення її порушених, обмежених прав – наслідком реабілітації. Отже, реабілітованою вважають особу, стосовно якої винесено, постановлено (ухвалено) такі акти і яка має право на поновлення порушених прав та законних інтересів і право на відшкодування завданої шкоди [83, с. 174]. Це визначення не видається вичерпним, оскільки М. Р. Мазур не зазначає, що послідовний перелік таких рішень не може існувати поза публічною площиною, насамперед окремо від посадових осіб правоохоронних органів, наділених відповідними повноваженнями в конкретному кримінальному провадженні, й інших посадових осіб органів державної влади, діяльність яких у межах реабілітаційного процесу полягає в поновленні втрачених прав на підставі реабілітаційного рішення, тобто державних органів загалом. Тобто, визначивши перелік необхідних для реабілітації рішень, науковиця не зазначила про ключові взаємини «людина – держава», що, на нашу думку, також має бути відображеним у визначенні [105, с. 214–215].

Отже, реабілітація в кримінальному процесі повинна мати такі ознаки: дотримання принципу публічності, відшкодування майнової та немайнової шкоди, усебічне (комплексне) поновлення органами/органом державної влади у втрачених правах особи, незаконно притягнутої до відповідальності (підозрюваного, обвинуваченого, засудженого). Слушно зазначає В. К. Волошина, що публічний характер кримінально-процесуальної діяльності зумовлює наявність системи контрольних і наглядових повноважень, що мають на меті слугувати бар'єром на шляху можливої сваволі з боку посадових осіб, які виконують провадження, відмежувати громадян від безпідставного обвинувачення, осуду, незаконного обмеження прав і свобод [15, с. 511–517], тобто принцип публічності в кримінальній процесуальній діяльності пов'язаний з наявністю системи державних органів із владними контрольними та наглядовими повноваженнями, вирізняється обов'язковістю виконання прийнятих рішень для забезпечення захисту прав і свобод кожного учасника кримінального процесу. Засади цивільно-правової відповідальності посадових осіб, що здійснюють кримінальну процесуальну діяльність перед особою, постраждалою внаслідок таких рішень, тобто засади відшкодування майнової та немайнової шкоди, викладено в положеннях ст. 130 КПК України. На нашу думку, такі засади ґрунтуються на принципі викладеному в ст. 2 КПК України: «...щоб жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу...» [76]. Усебічне (комплексне) поновлення органами державної влади у втрачених правах, окрім зазначеної статті КПУ України, регламентовано також Законом України № 266/94 ВР. Такі заходи передбачають на підставі рішення суду про визнання незаконним рішення, дії або бездіяльності органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури й суду, повернення незаконно вилученого майна, а в разі неможливості повернення в натурі, його вартість відшкодовують за рахунок тих підприємств, установ, організацій, яким воно передано безоплатно (ч. 1 ст. 4), поновлення у трудових (ст. 6), житлових (ст. 9) та інших правах

(службових, пенсійних, інших особистих і майнових правах тощо) (ст. 15) [130].

На підставі викладеного вище пропонуємо таку дефініцію реабілітації в кримінальному процесі: *реабілітація – це визначена кримінальним процесуальним законом процедура, яка на засадах публічності передбачає повне поновлення особи, неправомірно притягнутої до кримінальної відповідальності, у втрачених майнових і немайнових правах, відшкодування майнової та немайнової шкоди на підставі реабілітаційного рішення, яке є обов'язковим для виконання всіма органами й посадовими особами державної влади* [175], яку і пропонуємо додати до КПК України як положення нового пункту 15-1 частини 1 статті 3.

У зв'язку з наявністю в інституті реабілітації обов'язкового суб'єкта – реабілітанта, який є однією зі сторін у цих правовідносинах, тобто особи, щодо якої прийнято рішення компетентного органу про закриття кримінального провадження за реабілітуючими підставами на будь-якій стадії процесу, доцільно зазначити, що останній під час реабілітаційного процесу у своєму правовому статусі, крім невід'ємних прав, передбачених Конституцією України та міжнародними договорами, матиме окремі законні інтереси.

Слід визначитися і з термінами на позначення ключового суб'єкта реабілітаційних правовідносин. Найпоширенішими в наукових працях є поняття «реабілітант», «реабілітований», «реабілітована особа», «незаконно засуджена особа». Водночас термін «незаконно засуджена особа» не може охопити всіх випадків незаконного кримінального переслідування. На нашу думку, з метою уніфікації статусів усіх осіб, які мають право на реабілітацію, доцільно використовувати термін «реабілітант». Він набуває свого процесуального статусу з моменту ознайомлення з процесуальними правами й обов'язками, надалі користується ними до моменту прийняття реабілітаційного рішення в кримінальному провадженні. Зі своїми правами реабілітант зобов'язаний ознайомитися з моменту набрання сили виправдувальним вироком суду або закриття кримінального провадження (у разі скасування

підозри). У випадку смерті реабілітанта або якщо було скасовано обвинувачення/засудження/підозру щодо померлого, його процесуальними правами наділяють близьких родичів.

Отже, можна стверджувати, що реабілітаційний процес є неможливим без наявності відносин двох суб'єктів: з одного боку, це реабілітант, з другого – держава й державні органи.

У зв'язку із цим необхідно до нової глави КПК України «Реабілітаційний процес» долучити положення ст. 42-1 «Реабілітант», зокрема п. 1, 2 ч. 1: *«На реабілітацію має право: виправданий, відносно якого ухвалено та вступив у силу виправдувальний вирок на підставі положень ч. 1–3 ст. 284 цього Кодексу; підозрюваний у кримінальному провадженні, яке закрито на підставі ч. 1–3 ст. 284 цього Кодексу».*

У частині 2 цієї статті зазначити: *«Реабілітант набуває свого процесуального статусу з моменту ознайомлення з процесуальними правами й обов'язками та надалі ними користується до моменту прийняття судом реабілітаційного рішення в кримінальному провадженні. Зі своїми правами реабілітант зобов'язаний ознайомитися з моменту набрання сили виправдувальним вирокком або закриття кримінального провадження (у разі скасування підозри). У випадку смерті реабілітанта або якщо було скасовано обвинувачення/засудження/підозру щодо померлого, його процесуальними правами й обов'язками наділяють близьких родичів».*

Пропонується доповнити КПК України пунктом 15-2 ч. 1 ст. 3: *«Реабілітант – учасник реабілітаційного процесу, який у визначеному законом порядку має право на відшкодування шкоди, поновлення своєї репутації, повернення майна, майнових і немайнових прав у повному обсязі на підставі реабілітаційного рішення».*

1.3. Порівняльний аналіз зарубіжного досвіду інституту реабілітації в кримінальному процесі

У межах підрозділу слід проаналізувати місце реабілітаційних, компенсаторно-відновлювальних заходів у практиці іноземних держав і міжнародно-правових актах, ратифікованих Україною.

Вивчення зарубіжного досвіду у сфері реабілітації громадян і відшкодування їм шкоди, завданої державними органами, є доволі важливим завданням. Зазначене може бути корисним для внесення змін у національне законодавство в цій сфері. Проте необхідно враховувати особливості розвитку як українського законодавства, так і законодавства іноземних держав, оскільки процес розвитку окремої держави завжди є унікальним і неоднозначним, а інколи трапляється так, що становлення однієї держави впливає на інші як у позитивному, так і в негативному ключі. Також запозичені норми можуть виявитися нежиттєздатними в національному законодавстві, тож негативно позначаться на суспільних відносинах.

Відшкодування шкоди й захист прав громадян як принцип закріплено на конституційному рівні значної кількості держав. До країн цього належать: Азербайджан, Алжир, Албанія, Австрія, Болгарія, Бразилія, Угорщина, Німеччина, Гватемала, Гондурас, Греція, Італія, Іспанія, Китай, Південна Корея, Португалія, Польща, Румунія, Швейцарія, Японія. Зазначені країни закріпили на конституційному рівні, крім принципу відшкодування шкоди, також право на реабілітацію громадянина. У деяких країнах англо-саксонської правової родини реабілітацію розуміють інакше, ніж в Україні. Наприклад, у Великій Британії реабілітація є комплексом заходів з відновлення прав громадян, які вже відбули покарання у виправній установі. Це головна відмінність від законодавства держав романо-германської правової родини. Західна енциклопедія американських законів визначає реабілітацію як відновлення колишніх прав, влади або можливостей, відновлення, спрямоване на підготовку особи до продуктивного життя після виходу з ув'язнення [176].

Досліджуючи національне законодавство країн СНД, слід зауважити, що в основних законах здебільшого задекларовано пріоритетне значення прав і свобод громадян. Це закріплено на конституційному рівні в таких нормах: ст. 4 Конституції Республіки Вірменії, ст. 13 Конституції Азербайджанської Республіки, ст. 1 Конституції Республіки Казахстан, ст. 7 Конституції Грузії, ст. 20 Конституції Киргизької Республіки [46].

Кримінально-процесуальний кодекс Республіки Вірменії не містить окремого розділу, присвяченого реабілітації, проте наявна ст. 22 «Поновлення прав потерпілих від судових помилок», згідно з якою виправдана особа має право на відновлення своїх прав і відшкодування заподіяної шкоди. Також ця стаття закріплює за органами, що здійснюють кримінальне провадження, обов'язок щодо вжиття заходів до відновлення порушених прав громадянина. У ст. 66 КПК Вірменії законодавець передбачив поняття виправданої особи та визначив її права: «Виправданою є особа, щодо якої припинено кримінальне переслідування або припинено провадження за кримінальною справою з будь-яких підстав, передбачених п. 1–3 ч. 1 та ч. 2 ст. 35 цього Кодексу, або щодо якої винесено виправдувальний вирок» [70].

Досвід проведення реабілітаційних заходів має Республіка Казахстан. Кримінально-процесуальний кодекс цієї країни містить комплекс зазначених заходів у нормах глави 4 «Реабілітація. Відшкодування шкоди, завданої незаконними діями органу, що здійснює кримінальний процес». У її статтях визначено поняття реабілітації, яку поділяють на часткову й повну, встановлено коло осіб, які мають право на реабілітацію, а також закріплено порядок відшкодування заподіяної шкоди, висвітлено зміст майнової шкоди. Початок процесу реабілітації розпочинається після того, як уповноважений орган приймає відповідне рішення та відповідно до порядку, передбаченого ст. 39 КПК Республіки Казахстан, доводить до відома зацікавлених осіб. Також ця стаття окреслює коло порушених немайнових прав, які зацікавлені особи мають право поновити (відшкодувати): «відшкодування в повному обсязі майнової шкоди, відновлення в трудових, пенсійних, житлових та інших правах. Особам,

позбавленим за вироком суду почесного, військового, спеціального чи іншого звання, класного чину, дипломатичного рангу, кваліфікаційного класу, а також державних нагород, відновлюються звання, класний чин, дипломатичний ранг, кваліфікаційний клас, повертаються державні нагороди». Крім цього, ст. 41 КПК Республіки Казахстан зобов'язує державний орган, що здійснює кримінальний процес і прийняв рішення про реабілітацію особи, принести реабілітованому офіційні вибачення за заподіяну шкоду [71].

У ст. 41 Конституції Туркменістану передбачено для осіб можливість отримання в судовому порядку компенсації матеріальної та моральної шкоди, заподіяних незаконними діями з боку державних органів, організацій та приватних осіб. У КПК цієї країни, так само як і в законодавстві Казахстану, у ст. 38, крім повної реабілітації особи, закріплено також і часткову, передбачено главу 4 «Реабілітація. Відшкодування шкоди, завданої незаконними діями органу, що здійснює кримінальний процес» [72]. Його норми, що стосуються цієї сфери правовідносин, переважно збігаються з аналогічними положеннями законодавства Казахстану.

Конституція Республіки Узбекистан не закріплює реабілітації та відшкодування шкоди, заподіяної незаконними діями державних органів, проте зазначені норми закріплено в галузевому законодавстві держави, а також за аналогією до відшкодування моральної шкоди передбачено заходи з винесення офіційних вибачень, визначених ч. 1 ст. 40: «Безвідносно до того, яким органом, що здійснює кримінальний процес, прийнято рішення про реабілітацію особи, зобов'язаний принести їй офіційні вибачення за завдану шкоду той орган, який завдав шкоди» [72]. У КПК Узбекистану передбачено розділ VII «Реабілітація», де конкретизовано підстави реабілітації та порядок відшкодування шкоди [73]. Реабілітацію за аналогією попередніх країн розділено на повну та часткову. Положення про підстави реабілітації містяться в ст. 301: «Підставами реабілітації особи є виправдувальний вирок, а також обставини, передбачені ст. 83 цього Кодексу»; ст. 83: «Підозрюваний, обвинувачений, підсудний визнається невинуватим і підлягає реабілітації,

якщо: 1) відсутня подія злочину, на підставі чого було відкрито кримінальне провадження, здійснювали досудове розслідування або судовий розгляд; 2) відсутній у діяннях особи склад злочину; 3) особа не причетна до вчинення злочину». Положення про підстави й порядок часткової реабілітації особи містяться в нормах ст. 303 КПК Узбекистану: «Підставами часткової реабілітації особи є: 1) засудження особи до позбавлення свободи або обмеження свободи на строк не менше, ніж строк перебування її під вартою або домашнім арештом, або до міри покарання, не пов'язаної з позбавленням волі; 2) виключення з вироку частини обвинувачень, унаслідок чого тримання під вартою або домашній арешт чи обмеження волі відповідно до закону є недопустимими; 3) пониження судом вищого рівня строку позбавлення волі або обмеження волі до розміру, меншого порівняно з фактично відбутим, або заміна менш суворим видом покарання; 4) необґрунтованість затримання, тримання під вартою або домашнього арешту, поміщення до медичного закладу у випадках засудження без визначення кримінального покарання». Щодо відшкодування порушених моральних прав органи влади зобов'язані не оголошувати вибачення, на відміну від інших країн, а оприлюднювати інформацію про початок процесу реабілітації за допомогою медіа на вимогу реабілітанта та/або його близьких і родичів за ст. 309 КПК Республіки Узбекистан [73].

У Конституції Румунії від 21 листопада 1991 року є ст. 48 «Право особи, обмеженої публічною владою» [52]. Відповідно до зазначеної статті, особа, обмежена в правах публічною владою за допомогою адміністративного впливу або рішення, має право на визнання уповноваженими органами порушеного права, скасування акта й відшкодування завданої шкоди. Також держава несе майнову відповідальність у разі допущення судових помилок у кримінальних провадженнях [52]. Своєю чергою норми КПК Румунії передбачають подання цивільного позову в кримінальному провадженні (ст. 27); надання повноважень органу судової колегії на розгляд питань стосовно відшкодування шкоди, завданої злочинами, застосування запобіжних заходів й арешту активів,

речових доказів, судових витрат тощо (ст. 393). Глава V КПК Румунії передбачає можливість реабілітації раніше притягнутих до кримінальної відповідальності, зокрема ст. 538 «Реабілітація за законом» закріплює, що після закінчення трирічного строку, передбаченого в ст. 165 КК, якщо засуджений не вчинив іншого злочину, орган кримінальної реєстрації, відповідно до своєї посади, повинен видалити згадку про покарання, відбуте засудженою особою; ст. 529 «Судова реабілітація» передбачає, що юрисдикція для винесення рішення про судову реабілітацію передається або суду, який розглядав справу по суті, у якій було повернено обвинувальний вирок, за яким запитується реабілітація, або аналогічному суду, який має юрисдикцію щодо місця проживання засудженої особи чи останнього місця проживання, якщо особа проживає за кордоном на час подання заяви на реабілітацію; також у порядку, передбаченому ст. 530 «Клопотання про реабілітацію», розглядають право особи на проведення зазначених заходів у судовому порядку [74].

У ст. XXVIII Конституції Угорщини людині гарантовано неупереджений і справедливий судовий розгляд у межах розумного строку [53]. Стаття XXIV передбачає, що кожна людина має право неупереджено, справедливо та в розумні строки розпоряджатися своїми справами та владними повноваженнями. Це право охоплює обов'язок влади обґрунтовувати свої рішення відповідно до закону. Кожен має право на державну компенсацію за будь-яку незаконну шкоду, заподіяну владою під час виконання своїх обов'язків. Тобто, крім права на компенсацію за неправомірне обмеження прав, на владу покладено обов'язок висвітлювати причини прийнятих судових рішень. Згідно з ч. 4 ст. IV Конституції Угорщини, право на відшкодування має особа, свободу якої було обмежено без поважної причини або в незаконний спосіб», тобто будь-яка особа має право отримати компенсацію за шкоду, заподіяну внаслідок необґрунтованого обмеження волі органами державної влади [53]. Проте законодавець не визначив поняття та порядок реабілітації, попри наявність гарантій на правосуддя та відшкодування шкоди за порушені права органами державної влади.

Конституція Республіки Польща гарантує людині компенсацію шкоди, заподіяної протиправними діями органів державної влади. Зокрема, ст. 41 Основного Закону закріплює право на відшкодування шкоди для осіб, незаконно позбавлених волі [51]. Відповідно до ст. 77 Конституції Польщі, кожен має право на відшкодування шкоди, заподіяної йому неправовими діями органу публічної влади. Закон нікому не може закривати судовий шлях для відновлення (*dochodzenia*) порушених свобод або прав. Слід також зауважити, що діяльність державного органу, яким було завдано шкоду, тлумачиться в широкому значенні як дія або бездіяльність, окремі заходи, накази, судові рішення, адміністративні рішення, законотворча діяльність тощо [51]. Водночас визначення, змісту, порядку та кола суб'єктів реабілітації законодавець цієї країни не встановив.

Конституція Естонської Республіки в ст. 25 закріплює, що кожен має право на відшкодування протиправно заподіяного йому будь-ким морального і матеріального збитку [44]. Проте ця конституційна норма не містить вказівки на суб'єкт відповідальності, що, на нашу думку, є принципово важливим. Визначення, змісту та порядку реабілітації в КПК Естонської Республіки [67] не було передбачено, попри те, що в нормах Кодексу термін використано: «(2) Кримінальне провадження не припиняється, якщо про його продовження з метою реабілітації клопоче: 1) обвинувачений у випадках, передбачених пунктами 2, 3 та 6 частини 1 статті 199 цього Кодексу; 2) близький обвинуваченого у випадку, передбаченому пунктом 4 частини 1 статті 199 цього Кодексу» (ст. 274); «(3) Кримінальне провадження продовжується, якщо про це з метою реабілітації клопоче: 1) підозрюваний або обвинувачений у випадках, передбачених пунктами 2 та 3 частини 1 цієї статті; 2) представник померлого підозрюваного чи обвинуваченого у випадку, передбаченому пунктом 4 частини 1 цієї статті; 3) підозрюваний, обвинувачений або його представник у випадку, передбаченому пунктом 6 частини 1 цієї статті» (ст. 199).

Конституція Грецької Республіки в ч. 1 ст. 2 проголошує першочерговий обов'язок держави поважати й захищати гідність людини. «Повага та захист гідності людини є першочерговим обов'язком держави» [43]. Частина 1 ст. 6 закріплює заборону без обґрунтованого судового ордеру піддавати людину арешту або тюремному ув'язненню. Виняток становить арешт на місці злочину [43]. Також визначено, що в разі закінчення строків застосування арешту громадянина зобов'язані негайно звільнити, а посадові особи, які порушили нормативні приписи, повинні відновити збиток, заподіяний потерпілому, а також виплатити матеріальну компенсацію за моральну шкоду відповідно до закону. Відповідно до ч. 4 ст. 7 Конституції Греції, закон визначає умови, на яких держава за рішенням суду надає компенсацію несправедливо або незаконно засудженим, підданим попередньому ув'язненню або позбавленим особистої свободи в будь-який інший спосіб; ч. 2 ст. 9 Конституції передбачає відповідальність органів державної влади за порушення житлових прав і зловживання владою: «Порушників карають за посягання на недоторканність житла та зловживання владою, вони зобов'язані надати потерпілому повну компенсацію, як це визначено законом» [43]. Також передбачено відповідальність органів державної влади (як для цивільних, так і військових). Отже, законодавчо врегульовано певні аспекти порушення прав осіб під час зловживання владою органами державної влади із забезпеченням компенсації, проте бракує визначення, не окреслено механізм реабілітаційних заходів.

Згідно зі ст. 24 Конституції Італійської Республіки, затверджено судовий порядок для захисту прав громадян та їх законних інтересів [45]. Умови та способи виправлення судової помилки встановлює спеціальний закон. «Усі можуть у судовому порядку діяти для захисту своїх прав і законних інтересів. Захист є непорушним правом для захисту своїх прав і законних інтересів. Захист є непорушним правом на будь-якій стадії процесу. Спеціальні установи забезпечують можливість незможним пред'являти позови або захищатися в будь-якому суді. Закон визначає умови та засоби виправлення судових

помилку». Своєю чергою ст. 28 Конституції Італії встановлює цивільно-правову відповідальність держави й інших публічних інституцій за вчинення правопорушень чи будь-які інші дії: «Посадові особи та службовці держави та публічних установ безпосередньо відповідають відповідно до кримінальних, цивільних та адміністративних законів за дії, вчинені з порушенням чийхось прав. У цих випадках цивільна відповідальність поширюється також на державу та громадські установи». Ця стаття закріплює персональну кримінальну, цивільну й адміністративну відповідальність державних службовців. Перевагою зазначеної норми є персоніфікація відповідальності (наприклад, посадові особи та службовці держави й публічних установ), що частково конкретизує та спрощує порядок відшкодування/поновлення порушених прав визначеними законодавцем органів [45]. Італійське кримінальне процесуальне законодавство порядку поновлення в майнових і немайнових правах не містить, натомість у КПК Італійської Республіки наявний окремий розділ V «Громадянська партія, цивільна відповідальність» щодо можливості подання цивільного позову в кримінальному процесі для відшкодування шкоди [68].

Конституція Королівства Іспанії від 27 грудня 1978 року закріплює спеціальні процедури захисту прав і законних інтересів громадян, такі як «хабеас корпус» (п. 4 ст. 17): «Закон регулює порядок застосування процедури “habeascorpus” з метою негайного надання в розпорядження суду кожного, затриманого незаконно» [47]. Закон також визначає максимальний строк попереднього ув'язнення; а також «ампаро» (п. 2 ст. 53): кожен громадянин має право захищати свої права та свободи, визнані статтею 14 та секцією 1 глави 2, перед судом першої інстанції, де справа має розглядатися в терміновому та пріоритетному порядку, а у відповідних випадках шляхом подання заяви відповідно до процедури «ампаро» (особлива процедура, що є засобом захисту основних конституційних прав особи, схожа на конституційну скаргу; основна відмінність полягає в тому, що «ампаро» має індивідуальний характер, тобто стосується конкретної справи й не містить загальної заяви про закон або про

оскаржувану дію) [4] в Конституційний суд. Цей порядок застосовують у разі відмови від військової служби за мотивами совісті відповідно до ст. 30. Конституція встановлює відповідальність держави лише за шкоду, заподіяну внаслідок здійснення правосуддя. Зокрема, у ст. 121 йдеться про те, що збитки, завдані внаслідок судової помилки або неправильних дій органів судової влади, дають право на відшкодування за рахунок держави згідно із законом». Основний закон Іспанії надав терміну «реабілітація» форми задекларованої мети, а саме соціальної реабілітації, не визначивши механізму та засобів її реалізації (ч. 2 ст. 25). Позбавлення волі та інші заходи соціального захисту мають бути спрямовані на перевиховання та соціальну реабілітацію і не можуть бути пов'язані з примусовою працею.

Конституція Португальської Республіки містить положення про те, що позбавлення волі особи внаслідок порушення закону породжує обов'язок держави в разі виявлення такого факту забезпечити матеріальну компенсацію потерпілому. Таку процедуру, як і в інших країнах, регламентовано в спеціальному законі, про що йдеться в Основному законі (ч. 5 ст. 27): «Позбавлення волі в порушення положень Конституції та закону тягне за собою обов'язок держави виплатити компенсацію потерпілому, згідно з приписами закону» [48].

У Франції державна відповідальність перед особою постає на підставі принципу рівності права всіх громадян на державні витрати, що закріплений у Декларації прав людини і громадянина від 1789 року (ст. 13). На підставі цього тягар з відшкодування збитку бере на себе держава (в особі адміністрації). Такі грошові кошти вилучають з державного бюджету й у рівних частинах розподіляють серед усіх членів суспільства. Відповідно до французького законодавства, держава відповідальна за діяльність органів влади й інших публічно-правових установ, тобто державних установ [25].

У нормах законів Федеративної Республіки Німеччина закріплено безпосередній обов'язок держави компенсувати шкоду у зв'язку з несправедливим кримінальним переслідуванням, незалежно від провини особи,

яка заподіяла таку шкоду. У ст. 34 Основного закону ФРН закріплено: «якщо особа під час виконання покладених на неї службових обов'язків у державному апараті порушить їх щодо третіх осіб, то відповідальність несе держава чи корпорація, на службі якої перебуває ця особа. За наявності наміру чи грубої недбалості зберігається право регресивного позову. Щодо вимоги про компенсацію збитків та регресивного позову можливим є звернення до суду на загальних засадах» [96]. Згідно із Законом ФРН від 8 березня 1971 року «Про компенсацію за неправомірне судове переслідування», право на відшкодування шкоди не передбачено в тому випадку, якщо обвинувачений з власної вини спричинив правозастосовний захід... порушив Кримінально-процесуальний кодекс ФРН» (наприклад, порушення правил внутрішнього розпорядку в місці тримання під вартою) [122]. Крім того, у відшкодуванні шкоди може бути відмовлено цілком або частково, якщо обвинувачений призвів до застосування заходів кримінально-процесуального примусу тим, що діяв усупереч істині або не повідомив істотні виправдовувальні обставини.

Конституція Албанії містить термін «реабілітація», закріплює право на реабілітацію та відшкодування шкоди. Відповідно до ст. 44 Конституції цієї країни, кожен має право бути реабілітованим та (або) звільненим відповідно до закону, якщо йому завдано шкоди через беззаконний вчинок, дії або бездіяльність державних органів [41]. Стаття 9 КПК Албанії передбачає право на відшкодування шкоди й відновлення прав для осіб, які незаконно зазнали кримінального переслідування: «Особи, які переслідуються за законом або несправедливо засуджені, повинні відновити свої права й отримати компенсацію за заподіяну шкоду». Реабілітацію закріплено як морально-компенсаторну засаду, не визначено механізмів її реалізації, вона має немайновий характер перед суспільством, не передбачає жодних юридичних наслідків (ч. 3 ст. 5); у ч. 2 ст. 519 зазначено, що виконання вироку шляхом обмеження волі за кордоном може бути дозволено лише в тому випадку, якщо засудженому стало відомо про наслідки, він вільно заявив, що дає згоду і коли виконання в іноземній державі відповідає його *соціальній реабілітації*» [69].

Конституція Гватемали [49] у ст. 19 визначає «соціальну реабілітацію» як одне із завдань пенітенціарної системи; також норми цього законодавчого акта передбачають відповідальність органів державної влади за вчинення протиправних дій, передбачених нормами ст. 21: «Посадові особи, державні службовці та інші особи, які віддають або виконують накази відповідно до положень двох попередніх статей, додатково до санкцій, що накладаються законом, будуть негайно усунуті з посади й відсторонені від виконання будь-яких державних служб чи робіт...». Також Конституція Гватемали, як й інші латиномовні країни, використовує термін «ампаро» на позначення окремої інституції (ст. 265 глави II розділу VI). «Ампаро» має на меті захист людей від загроз порушення їхніх прав або відновлення прав у разі порушення. У ст. 53, 56, 94 термін «реабілітація» використано як гарантія забезпечення охорони фізичного та соціального здоров'я громадян і суспільства загалом [49].

Стаття 87 Конституції Республіки Гондурас передбачає реабілітацію як гарантію забезпечення функцій пенітенціарних закладів, тобто соціальну: «В'язниці є установами соціального забезпечення та захисту. У них докладають зусиль для реабілітації ув'язненого та підготовки його до роботи» [50]. Також, відповідно до ст. 120 та ч. 29 ст. 245 Конституції цієї країни, реабілітацію визначено як гарантію забезпечення охорони фізичного та соціального здоров'я громадян та суспільства. Тож можна дійти висновку, що в законодавстві Гватемали та Гондурасу реабілітацію розглядають як порядок ресоціалізації осіб, які відбули покарання у вигляді позбавлення волі, без визначеного механізму відновлення трудових, цивільних та інших особистих майнових та немайнових прав осіб, раніше притягнутих та/або неправомірно притягнутих органами державної влади до відповідальності за вчинене правопорушення.

Конституція Японії має низку правових норм, що регламентують відносини людини й органів публічної влади з питань захисту особистих прав та інтересів з подальшою можливістю відшкодування державою завданої шкоди. Зокрема, ст. 16 передбачає: «Кожен має право звертатися з мирною петицією про відшкодування збитків, усунення посадових осіб органів

публічної влади, введення, скасування або виправлення законів, указів або приписів, а також з інших питань; ніхто не може бути підданий будь-якій дискримінації за подання таких петицій» [58]. У ст. 17 Конституції Японії закріплено право вимагати від держави, а також місцевих органів влади компенсації збитків у зв'язку із заподіянням майнової та немайнової шкоди незаконними діями: «Кожен може, відповідно до закону, вимагати від держави або місцевих органів публічної влади відшкодування збитків у разі, якщо шкода завдана їй незаконними діями будь-якої посадової особи органів публічної влади». Крім цього, згідно зі ст. 40 Конституції Японії, регламентовано принцип цивільно-правової відповідальності держави перед людиною у зв'язку з винесенням виправдувального вироку судом після арешту або затримання: «У разі виправдання судом після арешту або затримання кожен може відповідно до закону пред'явити державі позов про відшкодування збитків», тобто можливість відшкодування завданої шкоди в цивільному порядку.

Конституція Федеративної Республіки Бразилія детально регулює питання захисту й основних гарантій відновлення порушених прав громадян [57]. Норми Конституції мають відсильний характер, що вирізняє Основний закон Бразилії серед інших держав. Питання відшкодування майнової та моральної шкоди, завданої особі, визначено в різних її статтях. У п. X ст. 5 розділу II встановлено, що: «Приватність, особисте життя, честь, репутація осіб непорушні; забезпечується право на матеріальне та моральне відшкодування в разі їх порушення». Пункт XXXIV ст. 5 дозволяє користуватися правом подачі петицій до органів публічної влади з метою захисту прав або для захисту від незаконних дій чи зловживання влади. У разі незаконного арешту орган судової влади негайно видає наказ про звільнення. Конституція Бразилії закріплює також процедуру «хабеас корпус», що застосовують до будь-якої особи, щодо якої було допущено незаконність або зловживання владою, стосовно тих, хто був підданий насильству або загрозі насильства чи будь-якому примусу [57]. Конституційно закріплено процедуру *mandato de segurança*, яку надають для

захисту очевидного права, що не гарантоване процедурами «хабеас корпус» і «хабеас дата», коли відповідальність за зловживання владою та прийняття незаконних рішень покладено виключно на органи публічної влади чи представника юридичної особи, що здійснює такі повноваження [57]. Згідно з пунктом LXXV ст. 5 Конституції Бразилії, «держава відшкодовує збитки тим, хто був засуджений внаслідок судової помилки, а також тим, хто залишався ув'язненим понад строк, визначений вироком» [57].

Стаття 46 Конституції Алжиру передбачає виплату компенсацій за допущення судової помилки: «будь-яка особа, піддана свавільному арешту, попередньому затриманню чи судовій помилці, має право на компенсацію» [42]. Однак визначення поняття реабілітації в кримінально-правовому чи юридичному змісті законодавець цієї країни також не затверджував; іншу форму відповідальності органів державної влади за застосування неправомірних заходів чи рішень конституційно не затверджено [103].

У міжнародно-правовій практиці заходи із забезпечення поновлення та відшкодування порушених прав особам, постраждалим унаслідок незаконних дій органів державної влади, що відповідає визначенню реабілітації, ототожнюють із заходами у сфері захисту прав жертв зловживання владою. Тому вважаємо за необхідне розглянути документи, що регламентують захист законних прав й інтересів жертв зловживання владою.

Передумови виникнення прав жертв виникли ще в перших документах ООН та Ради Європи. Зокрема, у ст. 8 Загальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 року визначено, що кожна людина має право на ефективне поновлення в правах компетентними національними судами, у випадках порушення її основних прав, наданих їй конституцією та законом [29].

У ст. 13 Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод від 4 листопада 1950 року регламентовано, що «кожен, чий права та свободи, визнані в цій Конвенції, було порушено, має право на ефективний засіб юридичного захисту в національному органі, навіть якщо таке

порушення було вчинене особами, які здійснювали свої офіційні повноваження» [39].

Цілком очевидно, що до прав людини на ефективне поновлення у своїх правах належать і права жертв зловживання владою та правосуддям, реалізація яких неможлива без сприяння держави. Цей аспект визначає юридичну природу досліджуваного права.

У зазначеній вище Конвенції Ради Європи вперше закріплено право людини на захист від незаконних арештів. Згідно з ч. 5 ст. 5 цього документа, кожен, хто є потерпілим від арешту або затримання, здійсненого всупереч положенням цієї статті, має забезпечене правовою санкцією право на відшкодування [39].

В інших регіональних документах з прав людини конкретніше йдеться про «право на компенсацію відповідно до закону» (ст. 10 Американської конвенції прав людини від 22 листопада 1969 року) [87, с. 157] або «право на адекватну компенсацію» (ч. 2 ст. 21 Африканської хартії прав людини і народів від 26 червня 1981 року) [87, с. 130].

Зокрема, у ч. 3 ст. 2 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права закріплено обов'язок держави щодо захисту порушених прав людини. Держава зобов'язана забезпечити будь-якій особі, права і свободи якої порушено, ефективний засіб правового захисту, навіть коли це порушення було вчинене особами, що діяли як особи офіційні. Держави зобов'язані забезпечити, щоб право на правовий захист для будь-якої особи, що потребує такого захисту, встановлювали компетентні судові, адміністративні чи законодавчі органи влади або будь-який інший компетентний орган, передбачений правовою системою держави, і розвивати можливості судового захисту [86].

Крім того, уже не на регіональному, а на міжнародному рівні, у документі, що має обов'язковий характер для держав, які ратифікували його, – Пакті закріплено право на компенсацію для жертв порушень основних прав під час відправлення правосуддя: «Кожен, хто був жертвою незаконного арешту чи

тримання під вартою, має право на компенсацію, якій надано позовної сили» (ч. 5 ст. 9) [86].

Це право, як і в Конвенції Ради Європи, є гарантією щодо закріпленого в ч. 1 ст. 9 права на свободу й особисту недоторканість, чим акцентовано ще на одному аспекті, який визначає юридичну природу прав жертв. Він полягає в тому, що права жертв необхідні особі не самі собою (наприклад, право на життя), а для захисту всіх основних прав і свобод. Тому в системі прав людини вони є гарантіями [39].

Наступним етапом формування прав жертв можна вважати закріплення прав різних видів жертв порушення основних прав людини в міжнародних спеціалізованих актах, що стосуються прав людини. Зокрема, у ст. 7 Декларації ООН про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 20 листопада 1963 року проголошено право на «ефективний захист та поновлення прав у незалежних національних судах, компетентних розглядати такі питання, у випадку будь-якої дискримінації за ознаками раси, кольору шкіри або етнічного походження відносно її основних прав та свобод» [27].

У Декларації ООН про захист усіх осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання також закріплено низку прав жертв катувань. Зокрема, у ст. 8 передбачено, що потерпілий повинен мати «право на те, щоб пред'явити скаргу компетентним органам відповідної держави, і на те, щоб справа була неупереджено розглянута» [26].

Стаття 11 цієї Декларації гарантує право на відшкодування або компенсацію, коли доведено, що вчинено катування або інший жорстокий, нелюдський або такий, що принижує гідність, вид поведження та покарання з боку офіційної особи або за її підбурювання.

З-поміж зазначених положень можна виокремити ще один аспект, який характеризує юридичну природу прав жертв, який полягає в особливостях їх реалізації. Особа стає фактично володільцем правового статусу жертви зловживання владою тільки у випадку порушення основних прав і свобод

офіційними представниками держави. Безпосередня реалізація права на відшкодування збитків від завданої шкоди залежить від доказування винуватості правопорушника, натомість особа має право на пред'явлення скарги та її розгляд з моменту завдання шкоди.

На V Конгресі ООН із запобігання злочинності та поведіння з правопорушниками було закладено основи Кодексу поведінки службовців органів правопорядку (прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 17 грудня 1979 року) [37]. У цьому документі містяться положення про те, що під час виконання своїх обов'язків службовці органів правопорядку повинні поважати й захищати людську гідність, захищати права людини.

Закріпленим у такій формі обов'язкам посадових осіб поважати та захищати гідність кожного, зокрема й жертв, відповідно, кореспондується право жертв на гідність та співчуття, яке згодом було сприйняте в положеннях Декларації ООН основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою [24].

Зміст права на доступ до правосуддя впливає зі ст. 13 Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведіння і покарання від 12 грудня 1984 року, яка передбачає, що кожна держава-учасниця забезпечує будь-якій особі, яка стверджує, що вона була піддана катуванню на будь-якій території, що знаходиться під юрисдикцією цієї держави, право на пред'явлення скарги компетентним суб'єктам із владними повноваженнями цієї держави та на швидкий і неупереджений розгляд ними скарги.

Стаття 14 Конвенції визначає зміст права жертв катувань на відшкодування шкоди. Вона встановлює, що кожна держава-учасниця забезпечує у своїй правовій системі можливість жертві отримати відшкодування завданої шкоди, що підкріплено правовою санкцією, а також право на справедливу й адекватну компенсацію, зокрема засоби для можливої повнішої реабілітації. У випадку смерті жертви внаслідок катування право на компенсацію надають утриманцям.

У цьому положенні відшкодування шкоди, завданої внаслідок такого неправомірного діяння, як катування, розглянуто як один із заходів покарання, яке має бути закріплено в санкції закону. Елементами права на відшкодування є: право безпосередньої жертви на відшкодування шкоди та право утриманців особи, померлої внаслідок катування, на отримання відшкодування [40].

Поворотним пунктом у розробленні визначення поняття, змісту та міжнародно-правового механізму реалізації прав жертв зловживання владою стало прийняття 29 листопада 1985 року на 96-му пленарному засіданні Генеральної асамблеї ООН Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою. У її нормах міститься низка раніше сформованих елементів досліджуваних правовідносин: право на доступ до механізмів правосуддя та право на реституцію (відшкодування) від завдання шкоди або від третіх осіб, що несуть відповідальність за поведінку посадової особи, яка завдала шкоди [24].

У зазначеній Декларації вперше запропоновано визначення поняття «жертви зловживання владою». Згідно зі ст. 18 Декларації, термін «жертви зловживання владою» позначає осіб, яким індивідуально або колективно було завдано шкоду, зокрема тілесні ушкодження або моральні збитки, емоційні страждання, матеріальні збитки або істотне обмеження їхніх прав унаслідок дії або бездіяльності, який ще не становить порушення національних кримінальних законів, але які є порушенням міжнародно визнаних норм, що стосуються прав людини [24].

Буквальне тлумачення ст. 1, 18 Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою засвідчує, що жертвою (потерпілим), на відміну від громадського позивача, може бути визнано лише фізичну особу [24].

У ст. 2 Декларації передбачено, що певну особу можна вважати «жертвою» незалежно від того, чи було встановлено, арештовано, передано суду або засуджено правопорушника. Коло суб'єктів прав, згідно з Декларацією, доволі широке: «у відповідних випадках охоплює близьких

родичів або утриманців безпосередньої жертви, а також осіб, яким було завдано шкоди під час спроби надати допомогу жертвам, які перебувають у скрутному становищі, або запобігти віктимізації».

Укладачі Декларації відмовилися від будь-якої дискримінації в питанні наділення осіб правами жертви та закликали держави до такого підходу. У ст. 3 Декларації передбачено, що її положення можуть бути застосовані до всіх осіб без жодних відмінностей, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, віку, мови, віросповідання, національності, політичних та інших поглядів, культурних переконань або практики, майнового становища, соціального або сімейного стану, етнічного або соціального походження.

Тож жертвою зловживання владою визнають суб'єкта, що наділений такими ознаками:

- жертва – це фізична особа;
- жертвою може стати як громадянин, так й іноземець або особа без громадянства;
- жертва – це особа, якій завдано фізичну, майнову або моральну шкоду, а отже, це особа, стосовно якої створено загрозу завдання такої шкоди;
- у випадку смерті безпосередньої жертви права, відповідно до правового статусу жертви, поширюються на близьких родичів й утриманців.

Однак цей перелік не можна вважати вичерпним, оскільки можливі інші випадки зловживання владою (ст. 4 п. «с» Декларації).

Аналіз міжнародно-правових документів дає підстави для висновку, що права жертв передбачають такі елементи:

- право на справедливе звернення;
- право на доступ до механізму правосуддя;
- право на реституцію від заподіювача шкоди або третіх осіб, що несуть матеріальну відповідальність за його поведінку;
- право на отримання соціальної допомоги.

Зміст права на справедливе звернення впливає зі ст. 4 Декларації та положень Рекомендації (85) II Комітету міністрів Ради Європи [24].

Крім того, у Декларації передбачено відповідальність за приниження жертви правосуддя, тобто закріплено, що одним з основоположних прав слід вважати право на співчуття та гідність. Також у ст. 4 передбачено, що жертви мають право на доступ до механізму правосуддя та швидшу компенсацію за завданий їм збиток відповідно до національного законодавства [24].

Зміст права на доступ до механізмів правосуддя висвітлено в ст. 4, 6 і 7 Декларації та положеннях Рекомендації Р (85) II. Зокрема, у ст. 6 ідеться про те, що слід сприяти, аби судові й адміністративні процедури максимально відповідали потребам жертв шляхом:

а) пред'явлення жертвам інформації, зокрема про результати розгляду їхніх справ, передусім у випадках тяжких злочинів, а також у випадках, коли вони запитували таку інформацію;

б) забезпечення можливості викладу та розгляду думок і побажань жертв на відповідних етапах судового розгляду в тих випадках, коли це стосується їхніх особистих інтересів, без шкоди для обвинувачених і відповідно до наявної національної системи кримінального правосуддя:

в) пропозиції належної допомоги жертвам протягом усього судового розгляду;

г) ужиття заходів щодо зведення до мінімуму незручностей для жертв, охорони їх приватного життя в тих випадках, коли це необхідно, забезпечення їхньої безпеки, а також безпеки їхніх родин і свідків для їх захисту від залякування та помсти;

д) запобігання невинуватим зволіканням під час розгляду справ і виконання постанов, рішень про надання компенсації жертвам [24].

У статті закріплено процесуальні гарантії як права на доступ до правосуддя, так і права на відшкодування шкоди від держави. Отже, закріпленим обов'язком посадових осіб правоохоронних органів відповідають процесуальні права жертв зловживання владою та правосуддям.

У ст. 6 також зафіксовано обов'язок посадових осіб забезпечувати жертвам право на виклад і розгляд думок і побажань на відповідних етапах судового розгляду в тих випадках, коли це зачіпає їхні особисті інтереси [24].

На нашу думку, така правомочність також є одним з елементів права на доступ до правосуддя, а саме можливість брати участь в юридичному переслідуванні особи, винної в протиправному діянні.

У ст. 7 передбачено можливість жертви вимагати залучення винного до юридичної відповідальності. Зокрема, у ст. 7 встановлено правило, згідно з яким потерпілий повинен мати право на клопотання щодо перегляду рішення компетентного органу про непорушення кримінальної справи і право на пряме звернення до суду [24].

Органи розслідування, тобто «компетентні органи», отримавши заяву жертви про вчинене щодо неї протиправне діяння, можуть як порушити кримінальне провадження, так і відмовити у відкритті. У цьому випадку суд зобов'язаний негайно відкрити кримінальне провадження. Також, відповідно до зазначеного обов'язку, суд підтримує право жертви вимагати притягнення винуватого до кримінальної відповідальності.

Отже, зміст права жертв зловживання владою на доступ до правосуддя полягає в можливості: а) вимагати притягнення винуватої особи до юридичної відповідальності; б) брати участь в юридичному переслідуванні; в) відстоювати свої законні інтереси.

Зміст права жертв на реституцію (відшкодування шкоди від держави, її посадових осіб) впливає з аналізу ст. 4, 6, 10 і 11 Декларації та положень зазначеної вище Рекомендації.

Стаття 11 Декларації встановлює, що в разі, коли державні посадові особи або інші представники, що діють офіційно або напівофіційно, порушують національні закони, жертва має право на відшкодування шкоди за рахунок держави в усіх випадках заподіяння їй шкоди внаслідок дії (або бездіяльності) посадової особи, виконання нею службових обов'язків, коли таке діяння порушує законодавство [24].

Елементами права на відшкодування шкоди від держави є такі правомочності: право на повернення власності; право на відшкодування вартості втраченого майна; право на відшкодування витрат, завданих унаслідок віктимізації; право на надання послуг; право на відновлення в правах.

Крім того, є спеціальні правомочності, коли шкоду заподіяно внаслідок нетрадиційної віктимізації, – право на відновлення довкілля та інфраструктури і право на заміну майна громади.

У ст. 19 Декларації державам рекомендовано розглянути питання про включення в національні закони норм, які забороняють зловживання владою та передбачають засоби захисту для жертв таких зловживань. До таких засобів слід, зокрема, відносити право на реституцію та/або компенсацію, а також необхідну матеріальну, медичну, психологічну та соціальну допомогу й підтримку [24].

Висновки до розділу 1

1. Розвиток інституту реабілітації в кримінальному процесі України умовно можна поділити на п'ять етапів. Перший охоплює становлення думки про надання особі можливості реабілітуватися в суспільстві. Для цього було передбачено процедуру «ордалій». Другий етап передбачав надання відшкодуванню шкоди за незаконне засудження певної процесуальної форми в країнах Європи у XVIII столітті. Третій етап – виокремлення таборів юристів, одні з яких обстоювали позицію необхідності відшкодування шкоди органами державної влади за незаконне притягнення до кримінальної відповідальності, інші – протилежну думку. Водночас закони деяких європейських держав регламентували судовий порядок відшкодування майнової шкоди незаконно засудженим особам. Четвертий етап припав на післяреволюційний період, коли радянська Українська держава прийняла низку законодавчих і підзаконних актів, які закріплювали відшкодування зарплатні особі позасудовим шляхом у

разі незаконного перебування під вартою або засудження; запроваджено реабілітацію як кримінальне процесуальне явище; ухвалено чимало законодавчих актів, що передбачали цивільно-правову відповідальність працівників органів державної влади, попри відсутність законодавчо закріпленого механізму її реалізації. У межах п'ятого етапу розвитку виокремилася сучасна пострадянська епоха української незалежності, яка вирізняється фрагментарністю законодавчих норм і можливістю відшкодування лише майнової шкоди в цивільно-правовому порядку.

2. З огляду на особливості історичного розвитку й сучасні наукові тенденції, можна стверджувати, що інститут реабілітації є синтезом заходів матеріального відшкодування та заходів відшкодування морально-компенсаторного характеру, порядок реалізації якого має бути закріплено в нормах чинного КПК України. У вітчизняній науці зазначений термін вважають додатковим заходом погашення незаконної судимості. Він не скасовує попередньо правомірно прийнятого судового вироку й не надає цій особі привілеїв для погашення або скасування судимості.

3. Реабілітація – це складний, комплексний процес, який передбачає повне поновлення особи у втрачених правах унаслідок незаконного притягнення особи до відповідальності. Підставою для визнання за особою права на реабілітацію є набуття статусу виправданого на підставі виправдувального вироку за реабілітаційними підставами або закриття кримінального провадження на стадії досудового розслідування щодо підозрюваного на підставах, визначених у п. 1–3 ч. 1 ст. 284 КПК України.

4. Аргументовано, що кримінальний процесуальний інститут реабілітації має дві головні функції: правозахисну (відображає відношення держави до реабілітанта) і компенсаторну (виправдання незаконно засудженої особи та подальше відшкодування шкоди й поновлення у втраченому майновому та немайновому становищі).

5. У процесі виникнення реабілітаційних правовідносин постає низка питань, що потребують правового регулювання: визначення суб'єкта

реабілітаційних відносин (реабілітанта); момент, з якого в особи виникає право на реабілітацію; коло суб'єктів, які мають право користуватися правами й обов'язками реабілітанта; засади та порядок, за яким буде відбуватися «реабілітаційний процес»; суб'єкти, за чий рахунок можливе відшкодування завданої реабілітанту шкоди (недоброчесний заявник, свідок та ін.).

6. Запропоновано доповнити положення п. 15-1 ч. 1 ст. 3 КПК України визначенням: *«Реабілітація – це визначена кримінальним процесуальним законом процедура, яка на засадах публічності передбачає повне поновлення особи, неправомірно притягнутої до кримінальної відповідальності, у втрачених майнових і немайнових правах, відшкодування майнової та немайнової шкоди на підставі реабілітаційного рішення, яке є обов'язковим для виконання всіма органами й посадовими особами державної влади»*, яким і пропонуємо запровадити до КПК України положення нової глави КПК України.

7. Обґрунтовано доцільність доповнення положення КПК України п. 15-2 ч. 1 ст. 3: *«Реабілітант – учасник реабілітаційного процесу, який у визначеному законом порядку має право на відшкодування шкоди, поновлення своєї репутації, повернення майна, майнових і немайнових прав у повному обсязі на підставі реабілітаційного рішення»*.

8. На підставі аналізу законодавства різних країн сформовано висновок, що заходи реабілітаційного характеру та відшкодування в більшості країн відіграють важливу роль у суспільному житті. Такі законодавчі акти переважно мають форму декларації, відображеної в конституції, не деталізовані; у деяких країнах порядок здійснення реабілітації відображено в нормах кримінальних процесуальних кодексів або окремих законів. Здебільшого досліджувані норми мають форму гарантії забезпечення компенсації за порушені права органами державної влади. Також слід зауважити, що поруч із нормами про відшкодування завданої шкоди передбачено відповідальність за неправомірну діяльність працівників органів державної влади.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ПИТАННЯ РЕАБІЛІТАЦІЇ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

2.1. Юридичні та фактичні підстави реабілітації в кримінальному процесі

Підстави для юридичної реабілітації в кримінальному процесі, на нашу думку, збігаються та не суперечать закріпленим законодавцем підставам закриття кримінального провадження, тобто таким, що визнають відсутність у діянні факту кримінального правопорушення. Невід'ємним елементом реабілітаційних заходів є насамперед встановлення факту й подальше оскарження неправомірного рішення, прийнятого правоохоронним органом. Попри те, що виникнення реабілітаційних правовідносин настає після встановлення факту прийняття незаконних рішень, законодавець закріпив низку порядків оскарження прийнятих рішень, проте кожен із них не має кінцевою метою повну правову реабілітацію особи.

Законодавець передбачив норми, метою яких є оскарження прийнятих незаконних дій органами, що здійснюють кримінальне провадження та подальше відшкодування завданої шкоди, серед яких слід виокремити: підстави оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів досудового розслідування чи прокурора під час досудового розслідування (глава 26 КПК України)/ у підготовчому провадженні (у порядку, визначеному ст. 314–316 КПК України)/ у судовому засіданні (у випадках, передбачених п. 5, 6 ч. 1 ст. 303 КПК України); підстави подання цивільного позову в кримінальному провадженні (ст. 127–130 КПК України, ст. 1173–1177 ЦК України [170]); підстави оскарження прийнятого рішення органом державної влади в адміністративному судочинстві (ст. 5 Кодексу адміністративного судочинства України [35]). Також законодавець допускає проведення реабілітації померлих

(п. 6 ч. 2 ст. 52, п. 5 ч. 1 ст. 284, ст. 525 КПК України) без встановленого механізму проведення реабілітації.

Крім того, у законодавстві України відшкодування за завдану шкоду правоохоронними органами передбачене суміжними законами: ст. 20 Закону України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 року [131]; ч. 8 ст. 9 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18 лютого 1992 року: «У випадках порушення прав і свобод... зобов'язані невідкладно поновити порушені права і відшкодувати заподіяні матеріальні та моральні збитки в повному обсязі» [127]; Закон України № 266/94 ВР від 1 грудня 1994 року [130].

Слушно зауважив М. Є. Шумило, що не цілком вдало визначено підстави, за наявності яких зазначені правоохоронні органи зобов'язані відшкодувати матеріальні й моральні збитки та поновлювати порушені права [173, с. 261]. Серед усіх підстав оскарження, визначених положенням ч. 1 ст. 303 КПК України, законодавець не зазначає таку підставу, як прийняття неправомірного рішення слідчим, дізнавачем, прокурором, наслідком якого стала майнова та немайнова шкода стороні кримінального провадження. Також у нормах глави 26 КПК України не визначено, що за результатом оскарженого неправомірного рішення органу є можливість зобов'язати останнього відшкодувати шкоду (уже не йдеться про повне або часткове повернення особі втраченого правового й майнового становища). Також визначеним переліком посадових осіб, рішення, дії або бездіяльність яких можна оскаржити, не закріплено неправомірно прийняте рішення суду та працівника оперативного підрозділу з можливістю відшкодування завданої шкоди зазначеними органами.

Під час здійснення емпіричного дослідження судових ухвал з оскарження дій та бездіяльності органів, що здійснюють кримінальне провадження, встановлено непоодинокі випадки додаткових вимог скаржника з відшкодування завданої шкоди в процесі оскарження відповідних рішень з посиланнями на норми ст. 127–130 КПК України (цивільний позов у кримінальному провадженні).

У судовій практиці поширеними є випадки намагання оскарження незаконних дій та бездіяльності органів, що здійснюють кримінальне провадження, зі зворотними вимогами з відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями. Тож у більшості випадків судовий орган відмовляв скажникам у задоволенні вимог у частині відшкодування шкоди, завданої прийнятими рішеннями органу, що здійснює кримінальне провадження, на тій підставі, що відшкодування шкоди, завданої рішенням або бездіяльністю, що здійснює орган досудового розслідування, не визначено в нормах глави 26, а тому передбачає його вирішення в цивільному провадженні.

Згідно з ухвалою Слов'янського міськрайонного суду Донецької області від 20 березня 2019 року у справі № 243/1399/19: «Щодо вимог заявника ОСОБА_1 про стягнення з держави Україна моральної шкоди... слід зазначити, що положенням ч. 1 ст. 130 КПК України передбачено, що шкода... відшкодовується державою за рахунок Державного бюджету України у випадках та в порядку, передбачених законом. ...Положеннями КПК України не передбачено вирішення вимог заявника про відшкодування шкоди, завданої незаконною бездіяльністю прокурора чи органу досудового розслідування, під час оскарження бездіяльності прокурора чи органу досудового розслідування слідчому судді, тому зазначені вимоги заявника підлягають вирішенню в порядку цивільного судочинства» [166]; відповідно до ухвали Печерського районного суду м. Києва від 11 грудня 2018 року у справі № 757/48101/18-к: «що стосується вимог ОСОБА_2 про відшкодування шкоди, то вони не можуть бути предметом розгляду слідчим суддею, оскільки таке оскарження не передбачено Кримінальним процесуальним кодексом України, що регламентовано положеннями Глави 6 цього Кодексу» [165]; згідно з ухвалою Полтавського апеляційного суду від 25 червня 2019 року у справі № 554/4396/19: «За змістом ч. 3 ст. 26 КПК України слідчий суддя, суд у кримінальному провадженні вирішують лише ті питання, що винесені на їх розгляд сторонами та віднесені до їх повноважень цим Кодексом. За таких обставин слідчий суддя обґрунтовано відмовив у відкритті провадження за

вимоги скаржника щодо зобов'язання вчинення певних дій та відшкодування (компенсації) з державного бюджету матеріальної та моральної шкоди» [159] тощо.

Отже, питання щодо вирішення цивільного позову в кримінальному провадженні вирішують лише в разі встановлення кримінального правопорушення чи дисциплінарного проступку відповідною службовою особою. Тому, попри те, що передбачений нормами ст. 303 КПК України механізм оскарження рішень є чітким і послідовним, однак ці норми остаточно не вирішують питання реабілітаційних відносин. Він лише пропонує стороні кримінального провадження перелік випадків незаконно прийнятих рішень або бездіяльності та не охоплює остаточно всіх юридичних наслідків прийнятого рішення стосовно невинуватої особи. Також слід визнати, що оскарженням прийнятих рішень, визначених переліком ст. 303 КПК України, встановлюють факт порушення службовою особою законодавства, яке виражається у формі проступку або кримінального правопорушення. На переконання М. Є. Шумила, однією з причин, що обумовлює прийняття реабілітаційних рішень, є неправильна оцінка доказів [173, с. 521]. Схожими є дії, які мають технічно помилковий характер і всі ознаки проступку. Дії, що мають умисний характер і завдають значної шкоди особі й суспільству, набувають усіх ознак суспільно небезпечного діяння, що тягне за собою кримінальну караність.

Ще однією формою відповідальності службових осіб, що здійснювали кримінальне провадження, є подання цивільного позову. У кримінальному провадженні його передбачено за встановленням факту завдання майнової та/або моральної шкоди внаслідок учинення кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 128 КПК України).

Отже, на підставах, визначених нормами ст. 128 КПК України, суд приймає рішення про залучення особи як цивільного позивача; згодом здійснюють вирішення цивільного позову в кримінальному провадженні у вигляді судового вироку: «ОСОБА_1 визнати винним у скоєнні кримінальних правопорушень, передбачених ч. 2 ст. 185, ч. 2 ст. 190, ч. 2 ст. 289 КК України, і

призначити йому покарання... Цивільний позов – задовольнити. Стягнути з ОСОБА_1 на користь ОСОБА_2 в рахунок відшкодування матеріальної шкоди грошові кошти в розмірі 7000 (сім тисяч) грн. Стягнути з ОСОБА_1 на користь держави процесуальні витрати на проведення судової товарознавчої експертизи від 15 вересня 2016 року № 8698 у розмірі 881 (вісімсот вісімдесят одна) грн...» (вирок Ленінського районного суду м. Харкова від 30 грудня 2020 року у справі № 1-кп/642/339/20) [13] та ін. Таким вироком суд на засуджену особу покладає не тільки витрати, пов'язані з учиненням останнім суспільно небезпечного діяння, а й зобов'язує відшкодувати останнього витрати, яких зазнала держава в процесі здійснення кримінального провадження. Слід зауважити, що подання цивільного позову на практиці корелюється та безпосередньо пов'язано з кінцевим виконанням завдань кримінального процесу, тобто встановленням винуватих і притягненням їх до відповідальності. У разі якщо питання цивільного позову вирішується не стільки між потерпілим і засудженим/обвинуваченим, скільки з окремим учасником кримінального провадження та органами державної влади, то розгляд таких справ передбачений нормами ст. 130 КПК України та Закону України № 266/94 ВР. Такий порядок здійснює суд у разі невирішення питання про відшкодування шкоди безпосередніми органами, що здійснюють кримінальне провадження, а в процесі судового провадження має чимало спільних рис із поданням цивільного позову. Передусім це приватність обвинувачення та диспозитивність норм закону, що не дозволяють цілком задовольнити вимоги позивача, якому було завдано майнової та моральної шкоди органами державної влади. Проте норми цього Закону, на відміну від подачі цивільного позову на будь-якому етапі кримінального провадження, починають діяти після встановлення незаконності прийнятого/не прийнятого рішення органу, що здійснює кримінальне провадження.

На підставі встановлення неправомірного засудження чи іншого незаконно прийнятого процесуального рішення посадовою особою, яке є наслідком порушення процесуального порядку за конкретним фактом,

виникають підстави подання цивільного позову стороною, якій було завдано майнової та/або моральної шкоди. Проте, на жаль, порядок, підстави подання цивільного позову доволі складно пов'язувати з оскарженням рішень у порядку, визначеному главою 26 КПК України. Це ускладнює порядок поновлення особи в попередньому правовому та майновому становищі. Також учені-процесуалісти (О. В. Капліна, М. Є. Шумило та ін.) визначають, що особа, неправомірно притягнута до кримінальної відповідальності, у жодному разі не повинна залишатися «віч-на-віч» із проблемами, які виникли внаслідок незаконного кримінального переслідування. Реабілітаційні правовідносини за своєю природою є кримінальними процесуальними, тобто це категорія таких відносин, які мають регулювати державні органи. Подання цивільного позову в кримінальному провадженні складно корелюється з оскарженням незаконного рішення та подальшим відшкодуванням завданої шкоди, але це не означає, що механізми розрахунків завданої шкоди не повинні знаходитися в цивільно-правовій площині та не враховуватися відповідним органом, що буде приймати реабілітаційне рішення стосовно конкретної особи. Також законодавець нормами з механізму подання цивільного позову не передбачив можливість сторони цілком відновити попередні втрачені права, посаду, майно та втрачений статус у суспільстві.

Ще одним із засобів оскарження незаконних дій та бездіяльності органів, які здійснюють кримінальне провадження, на нашу думку, є адміністративне судочинство. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року передбачає можливість будь-якої особи на оскарження будь-якої дії або рішення: «кожна особа має право в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до адміністративного суду, якщо вважає, що рішенням, дією чи бездіяльністю суб'єкта владних повноважень порушені її права, свободи або законні інтереси, і просити про їх захист...» (ч. 1 ст. 5 Кодексу адміністративного судочинства України [35]). Це положення можна буквально тлумачити та застосовувати до широкого спектру осіб, наділених владними повноваженнями.

Отже, із зазначеної дефініції можна дійти висновку, що право на оскарження будь-яких дій в адміністративному судочинстві можуть мати будь-які особи, навіть якщо прийняте рішення правоохоронного органу стосується їх опосередковано. Водночас прийняте рішення не лише оскаржує та скасовує раніше неправомірно прийняте рішення органу досудового розслідування, прокуратури чи суду, а й тягне за собою правові наслідки у формі стягнення шкоди на користь постраждалої особи. Проте це не є порядком проведення реабілітаційних заходів, а лише однією з форм оскарження прийнятого рішення суб'єкта з владними повноваженнями, яка частково спрощує порядок оскарження та відшкодування, передбачаючи такі заходи як одноактну дію. Немає необхідності в оскарженні процесуального рішення та окремого поданні цивільного позову для відшкодування отриманої майнової шкоди. Своєю чергою зазначене рішення адміністративного судочинства тягне за собою істотні наслідки, оскільки його приймають у позапроцесуальній площині, воно не передбачає заміну чи корегування чинних норм оскарження та відшкодування, передбачених нормами КПК України, воно не передбачає повного поновлення у втрачених правах, повернення майна, пенсійних чи трудових прав. Наприклад, постановою Івано-Франківського окружного адміністративного суду від 25 жовтня 2016 року у справі № 809/1351/16 прийнято таке рішення: «Зобов'язати Управління МВС України... та Управління СБУ... розглянути та прийняти рішення по заявах позивача ОСОБА_1 відповідно та в порядку до вимог Закону України “Про порядок відшкодування...” та п. 12 наказу № 6/5/3/41 від 04.03.1996 “Про затвердження Положення про застосування Закону України “Про порядок відшкодування шкоди...”» [113]; рішенням Рівненського окружного адміністративного суду від 13 травня 2019 року постановлено: «Визнати протиправною бездіяльність прокуратури Рівненської області щодо неприйняття постанови про відшкодування шкоди, завданої незаконними діями... згідно із заявою ОСОБА_3 та ОСОБА_1 від 17 січня 2019 року. Зобов'язати прокуратуру... прийняти постанову про відшкодування шкоди... згідно із заявою ОСОБА_3 та

ОСОБА_1 від 17 січня 2019 року відповідно до статті 12 Закону України «Про порядок відшкодування...» [138]; Рішенням Сумського окружного адміністративного суду від 17 січня 2019 року постановлено: «Визнати протиправною бездіяльність Сумської місцевої прокуратури щодо ненадання позивачу постанови про відшкодування шкоди, відповідно до заяви про визначення розміру та відшкодування шкоди... від 03.07.2018. Zobov'язати Сумську місцеву прокуратуру видати ОСОБА_1 ОСОБА_2 про відшкодування шкоди, відповідно до заяви...» [139]. Адміністративне судочинство фактично взяло на себе zobov'язання за скаргою не лише скасовувати раніше прийняті незаконні рішення органів державної влади, а й zobov'язувати зазначені органи приймати відповідні рішення, керуючись нормами Закону України № 266/94 ВР, які застосовують у цивільному та кримінальному процесуальному законодавстві. За цими обставинами останній приймає рішення щодо відшкодування завданої шкоди. Так само рішення можуть виконувати не лише з відшкодування майнової чи немайнової шкоди, а й щодо повернення особі втраченого майна або поновлення в посаді чи сплати втраченої зарплатні. Такий підхід до поновлення в правах незаконно притягнутих до кримінальної відповідальності осіб докорінно неправильний та породжує чимало правових колізій. Водночас завдання, які повинні виконувати реабілітаційні відносини, реалізують за допомогою цивільного судочинства, у межах якого знову ж застосовують норми Закону України № 266/94 ВР.

Реабілітацію померлих у КПК України відображено як елемент у нормах п. 6 ч. 2 ст. 52, п. 5 ч. 1 ст. 284, ст. 525 [76]. Не визначено, як саме законодавець тлумачить термін «реабілітація». Не унормовано низку питань: хто користуватиметься правами померлого реабілітанта; хто саме з близьких родичів має право брати участь у процесі реабілітації на правах померлого реабілітанта; чи має право спадкоємець реабілітанта користуватися повним спектром прав померлого; чи є необхідність у набутті статусу потерпілого спадкоємцю померлого в процесі реабілітації тощо. Відповіді на окреслені питання підсумовано в нашому дослідженні [100, с. 240–241].

З приводу норм, які передбачають можливість реабілітації померлого (п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК України), суддівська практика має окрему позицію. Зокрема, згідно з результатами аналізу Окремої думки суддів Касаційного кримінального суду в провадженні № 51-4744км18 за касаційною скаргою засудженого ОСОБА_3 на вирок Шевченківського районного суду м. Києва від 24 січня 2019 року, «...правовий статус засудженого у кримінальному провадженні є різновидом спеціального статусу обвинуваченого. Це означає, що положення п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК (а відтак і ст. 440 КПК) підлягають застосуванню в разі смерті не тільки обвинуваченого, а й засудженого» [93]. Ідеться про застосування зазначених норм не лише на стадії судового розгляду провадження та не лише щодо підозрюваного та обвинуваченого, а й стосовно засудженого. «Смерть особи, яка вчинила злочин, робить провадження в кримінальній справі безпредметним. Зазначене обумовлене неможливістю реалізації мети й завдання кримінального провадження у зв'язку зі смертю засудженого» [93]. У цій частині суд посилається на те, що смерть обвинуваченого, засудженого тягне за собою наслідок безпредметності та незавершеності завдання кримінального процесу, що повинно мати наслідком закриття провадження. «...Якщо обставини, передбачені п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК, виникають під час судового провадження, суд постановляє ухвалу про закриття кримінального провадження (ч. 7 ст. 284 КПК)...» [93]. У цій частині суд доходить висновку про необхідність прийняття рішення про закриття кримінального провадження за окресленими підставами в судовому засіданні, тобто на стадії судового розгляду. «...Буквальне тлумачення п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК дає змогу дійти висновку про те, що кримінальне провадження може продовжуватися після смерті обвинуваченого лише з метою його реабілітації...» [93]. Тобто на будь-якій стадії кримінального провадження в разі смерті підозрюваного, обвинуваченого, засудженого за наявності відповідних підстав провадження може тривати далі з метою реабілітації померлого [93; 100, с. 241].

Наприклад, підставою для продовження кримінального провадження з метою реабілітації померлого може бути вирішення деяких питань у процесі експертного дослідження. Згідно з рішенням Центрального суду м. Миколаєва від 8 травня 2018 року у справі № 490/7579/17, «...органами досудового розслідування та державним обвинуваченням ОСОБА_5, який наразі помер, обвинувачується у вчиненні злочину, передбаченого частиною 5 статті 27, частиною 3 статті 185 КК України. Його дружина ОСОБА_6 наполягає на продовженні розгляду кримінального провадження з метою реабілітації померлого. У суді нею заявлене клопотання про проведення почеркознавчої експертизи з метою вирішення питання про те, чи дійсно її чоловік ОСОБА_5 24 червня 2017 року підписував заяву про згоду на огляд належного йому автомобіля...» [100, с. 241; 140].

Вироком Олександрівського районного суду Кіровоградської області у справі від 16 липня 2020 року № 397/1087/17 здійснено таке тлумачення положень п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК України: «...п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК України передбачає закриття кримінального провадження у разі смерті підозрюваного, обвинуваченого, крім випадків, якщо провадження є необхідним для реабілітації померлого. Одним із завдань кримінального провадження є забезпечення швидкого, повного й неупередженого розслідування та судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, тому смерть особи позбавляє сенсу подальше провадження щодо можливо вчиненого нею кримінального правопорушення. Померла особа не може бути суб'єктом кримінального правопорушення, тому смерть особи, яка підозрюється, обвинувачується в учиненні кримінального правопорушення, виключає постановку питання про її кримінальну відповідальність. Це відповідає вимогам ст. 61 Конституції України, згідно з якою юридична відповідальність особи має індивідуальний (особистий) характер. Єдиним винятком із такої ситуації є випадок, коли провадження необхідне для реабілітації померлого. З позиції КПК України, реабілітація померлого – це можливість доведення невинуватості

померлого в учиненні кримінального правопорушення шляхом продовження кримінального провадження щодо нього після його смерті, що здійснюється за ініціативи інших осіб. Закриття кримінального провадження на підставі п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК України належить до nereабілітуючих підстав, тобто означає, що відносно особи зібрано достатньо доказів, які підтверджують учинення нею діяння, що містить ознаки кримінального правопорушення, однак у силу певних обставин подальше провадження виключається. Враховуючи цю обставину, можливість продовження кримінального провадження щодо померлого є позитивним явищем, оскільки дає шанс на встановлення істини в провадженні – винуватості або невинуватості цієї особи» [8]. Така позиція засвідчує, що ставлення до реабілітації померлого в конкретному кримінальному провадженні – як до однієї з підстав для продовження досудового розслідування. Родичам померлого надано можливість для виправдання померлого (не йдеться про повне поновлення особи у втрачених правах і відшкодування шкоди). Водночас для судді в конкретному провадженні реабілітація відіграє роль можливості доведення в суді невинуватості померлої особи. Тобто суд ставить під сумнів дотримання принципу змагальності в кримінальному провадженні. Спадкоємці померлої особи, щодо якої суд закриття кримінальне провадження, тепер, на стадії судового провадження, мають змогу доводити її невинуватість. На нашу думку, це не може бути пов'язано з реабілітацією, такий підхід видається хибним, оскільки не надає права особі повністю відновитися у втрачених правах, відшкодувати шкоду їй та/або її родичам, зобов'язує доводити свою невинуватість, що є грубим порушенням засад Конституції та загальних прав людини і громадянина [100, с. 242].

Згідно з результатами дослідження емпіричного матеріалу судових вироків, судові органи надавали процесуальні права підозрюваного/обвинуваченого їх близьким родичам з метою реабілітації померлих. Це не наближує останніх до повної реабілітації, а є лише проміжним етапом до прийняття остаточного рішення у справі. Отже, судовою ухвалою

Апеляційного суду Дніпропетровської області у справі від 14 червня 2017 року № 201/7483/17 визначено: «...Зазначені вище дії ОСОБА_2, яка є членом сім'ї померлого підозрюваного, на думку колегії суддів, засвідчують її намір реабілітувати свого сина ОСОБА_3, у зв'язку з чим вона наділяється правами підозрюваного в частині, необхідній для його реабілітації» [160]. Отже, суд наділив скаржника правами підозрюваного/ обвинуваченого з метою доведення невинуватості померлого. Знову ж своїм рішенням суд нівелював презумпцію невинуватості, наділивши близького родича правами підозрюваного, щоб останній доводив свою невинуватість, що не виправдовує померлого, не закриває кримінальне провадження з пред'явленою підозрою/обвинуваченням, не повертає його родичам утрачених прав, майна й не відшкодовує майнової шкоди останнім. Судова практика просто «надає можливість» родичам померлого довести невинуватість останнього, наділивши їх тягарем виконання завдань кримінального процесу, що є обов'язком органів, які здійснюють кримінальне провадження [100, с. 242].

Рішення про продовження проведення судового провадження з метою реабілітації померлого суд приймає за скаргами, заявами та клопотаннями близьких родичів померлого. Наприклад, суд м. Житомира у справі від 2 березня 2016 року № 278/668/15-к прийняв рішення про продовження провадження за таких обставин: «Сестра померлого обвинуваченого ОСОБА_3 29.04.2015 подала суду заяву про проведення судового розгляду у зв'язку з необхідністю реабілітації померлого брата ОСОБА_2, що в силу п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК України є підставою для проведення судового розгляду». За результатами судового розгляду суд прийняв таке рішення: «ОСОБА_2 виправдати за обвинуваченням за ч. 1 ст. 366 КК України у зв'язку із відсутністю в його діянні складу злочину» [100, с. 242; 148].

Суд м. Нова Одеса у справі від 19 листопада 2018 року 473/1589/16-к прийняв рішення про продовження провадження за таких обставин: «Із заявою про здійснення кримінального провадження за обвинуваченням ОСОБА_1 у вчиненні злочину, передбаченого ч. 3 ст. 286 КК України, з метою його

реабілітації, звернулася мати обвинуваченого – ОСОБА_2». За результатами судового розгляду судом прийнято таке рішення: «Кримінальне провадження № 1201515000000415 за обвинуваченням ОСОБА_1 у вчиненні злочину, передбаченого ч. 3 ст. 286 КК України, закрити на підставі п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК України, у зв'язку зі смертю обвинуваченого» [100, с. 242–243; 149].

Олександрівський районний суд Кіровоградської області у справі від 16 липня 2020 року № 397/1087/17 прийнято рішення про продовження провадження за таких обставин: «Згідно зі свідцтвом про смерть, ОСОБА_1 помер ІНФОРМАЦІЯ_2, але його матір'ю подано клопотання про продовження розгляду кримінального провадження стосовно її сина з метою його реабілітації». За результатами судового розгляду суд прийняв таке рішення: «...ОСОБА_1 визнати винуватим у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 121 КК України, а кримінальне провадження № 12017120310000263 по обвинуваченню ОСОБА_1 та ОСОБА_2 у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 121 КК України, у частині висунутого обвинувачення ОСОБА_1 у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 121 КК України, закрити на підставі п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК України, у зв'язку зі смертю обвинуваченого ОСОБА_1...» [100, с. 243; 146].

У цьому випадку суд прийняв рішення відповідно до ступеня доказовості вини обвинуваченого по суті. Вочевидь, суд, прийнявши таке рішення, вбачав достатність доказів, які вказували на винуватість померлого, як наслідок – закриття кримінального провадження без реабілітації померлого [100, с. 243].

Оріхівський районний суд Запорізької області у справі від 13 червня 2016 року № 323/2080/15-к серед підстав продовження провадження зазначив: «20.04.2016 обвинувачений ОСОБА_1 помер, однак ухвалою суду від 13.06.2016 судові провадження щодо нього було продовжено на підставі п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК України, оскільки захисник обвинуваченого ОСОБА_1, адвокат ОСОБА_2, вважала це за необхідне для реабілітації померлого від пред'явленого обвинувачення» [147]. За результатами розгляду ухвалено таке:

«ОСОБА_1, ІНФОРМАЦІЯ_1, та ОСОБА_3, ІНФОРМАЦІЯ_4, визнати невинуватими за обвинуваченням у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 296 КК України, та виправдати їх за відсутністю складу злочину...» [147]. На нашу думку, доречною є позиція суду продовжувати кримінальне провадження за участю захисника як представника померлого обвинуваченого. Однак зазначимо, що права й обов'язки обвинуваченого виникають з моменту ознайомлення останнього зі своїми правами та закінчуються набуттям статусу виправданого, засудженого або у зв'язку зі смертю. Проте відносини, які залишилися між померлим обвинуваченим і захисником (представництво в суді), могли бути припинені у зв'язку зі смертю особи. У такому разі захисник продовжує виконувати свої обов'язки на підставі положень п. 6 ч. 2 ст. 52 КПК України (обов'язковість участі в кримінальному провадженні щодо реабілітації померлої особи). Така норма є допустимою, але ми вважаємо, що діяльність захисника обвинуваченого в такому разі повинна бути обумовлена й узгоджена з позицією близьких родичів (спадкоємців) померлого. Тож доречніше викласти зазначене в ст. 52 КПК України положення в такій редакції: «щодо реабілітації померлої особи – з моменту виникнення права на реабілітацію померлої особи та за узгодженням з близькими родичами померлого».

Схожа ситуація спостерігається в низці інших судових рішень. Зокрема, Держинський міський суд Донецької області прийняв ухвалу у справі від 12 березня 2019 року № 225/1312/19 за таких обставин: «У підготовчому засіданні судом було з'ясовано, що обвинувачена померла. У померлої обвинуваченої захисника у даному кримінальному провадженні не було. За таких обставин у підготовчому засіданні суд має вирішити питання про закриття кримінального провадження унаслідок смерті обвинуваченої. Пункт 5 ч. 1 ст. 284 КПК України передбачає можливість закриття провадження з цієї підстави, крім випадків, якщо провадження є необхідним для реабілітації померлого. А відтак суду слід з'ясувати питання щодо необхідності реабілітації померлої» [161]; на цій підставі було залучено захисника померлій [100, с. 243].

Також Дзержинський районний суд м. Кривого Рогу Дніпропетровської області у справі від 29 грудня 2020 року № 1-127/11 серед підстав продовження провадження зазначив: «Розгляд справи в частині обвинувачення, пред'явленого ОСОБА_1 померлій ІНФОРМАЦІЯ_6 ОСОБА_5 за ст. 356 КК України, продовжено в даному провадженні за клопотанням родичів померлої: ОСОБА_2, ОСОБА_4 і ОСОБА_4 з метою її посмертної реабілітації в разі недоведеності пред'явленого щодо неї звинувачення». За результатами розгляду ухвалено наступне: «ОСОБА_2, ОСОБА_4, ОСОБА_4, ОСОБА_6 (посмертно) в пред'явленому їм обвинуваченні в скоєнні злочину, передбаченого ст. 356 КК України (по епізоду вивезення обладнання у вересні 2004 року), визнати невинуватими і виправдати їх на підставі п. 2 ч. 1 ст. 6 КПК України у зв'язку з відсутністю складу злочину» [162].

На думку судді Жовтневого районного суду м. Дніпропетровська, що відображена в ухвалі від 25 червня 2017 року у справі № 201/10268/17, «суд погоджується з таким доводом представника скаржника, оскільки дійсно сторона обвинувачення перед закриттям кримінального провадження у зв'язку зі смертю підозрюваного зобов'язана встановити коло близьких осіб підозрюваного, роз'яснити їм належним чином, в тому числі шляхом фіксування такого факту в протоколі допиту, право на реабілітацію померлого та продовження досудового розслідування і судового провадження з метою встановлення винуватості або невинуватості померлої особи, й отримати від них письмове підтвердження реалізації цього права, однак, як встановлено судом при розгляді цієї скарги, таких дій прокурором належним чином здійснено не було, оскільки повідомлення на ім'я ОСОБА_2 про надання доказів реабілітації підозрюваного не може вважатися належним роз'ясненням останній її права на реабілітацію свого близького родича, підозрюваного у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 3 ст. 286 КК України, а отже, доводи прокурора в цій частині є безпідставними» [163]. Орган, що здійснює кримінальне провадження, зобов'язаний був встановити близьких родичів померлої та в допиті належно роз'яснити про те, що останні

мають право на реабілітацію померлого, водночас ст. 42 КПК України (підозрюваний, обвинувачений) не містить права на реабілітацію померлої особи. Це, на нашу думку, неприпустимо, оскільки це прогалина в законодавстві; права реабілітанта повинні бути визначені нормою окремої статті КПК України й тільки з моменту ознайомлення з ними особа має право на участь у реабілітаційному процесі, який повинен бути окремою судовою стадією [100, с. 243–244].

Отже, можна конкретніше визначитися з тим, що згідно із суддівською практикою слід вважати порядком реабілітації померлого:

- кримінальне провадження в разі смерті підозрюваного, обвинуваченого, засудженого підлягає закриттю [100, с. 244];

- закриття здійснює на будь-якій стадії орган, який безпосередньо здійснює провадження [100, с. 244];

- продовження кримінального провадження допускається за клопотанням, заявою, скаргою близького родича/захисника у кримінальному провадженні (на підставі п. 6 ч. 2 ст. 52 КПК України). На нашу думку, така форма продовження кримінального провадження не притаманна здійсненню кримінальної процесуальної реабілітації, оскільки початком такої є встановлення незаконності прийнятого рішення органом, що здійснював кримінальне провадження. Незаконність дій встановлюють прийнятим рішенням у дисциплінарному або кримінальному провадженні стосовно конкретної особи [100, с. 244];

- орган, що здійснює кримінальне провадження, наділяє правами суб'єкта оскарження підозрюваного/обвинуваченого в частині реабілітації (а повинен наділяти Закон) [100, с. 244];

- реабілітація є «можливістю» доведення невинуватості померлого підозрюваного/обвинуваченого/засудженого [100, с. 244];

- форма, порядок подачі та коло суб'єктів, які мають право на оскарження закриття кримінального провадження для його продовження з метою реабілітації померлого, не врегульовані; за формально логічним методом

правонаступником можна вважати близького родича, якого визнано представником підозрюваного/обвинуваченого після смерті особи та який безпосередньо брав участь у кримінальному провадженні. У разі якщо ніхто з близьких родичів померлої особи не брав участь у кримінальному провадженні, на підставі п. 6 ч. 2 ст. 52 КПК України суд зобов'язаний залучити захисника щодо реабілітації померлої особи [100, с. 244]. Надалі у випадку скасування незаконно пред'явленої підозри/обвинувачення/засудження останні матимуть право на відшкодування шкоди, завданої померлій особі. З іншого боку є коло спадкоємців, які, відповідно до норм ст. 1261–1265 ЦК України [170], мають можливість вступити або вже вступили в право спадщини та які є зацікавленою стороною. Інші випадки, у разі відмови від успадкування відшкодованої шкоди, передбачені нормами ЦК України [100, с. 244].

Під час визначення кола спадкоємців можуть виникнути складнощі, оскільки ймовірних спадкоємців повідомляють про відкриття спадщини в такому порядку: «нотаріус або в сільських населених пунктах – посадова особа органу місцевого самоврядування, уповноважена на вчинення нотаріальних дій, отримавши від спадкоємців повідомлення про відкриття спадщини, зобов'язана повідомити про це тих спадкоємців, місце проживання або роботи яких відоме» (ст. 63 Закону України «Про нотаріат») [126]. У зв'язку із цим права спадщини на відшкодовану шкоду можуть бути позбавлені інші родичі померлої особи. Водночас право на успадкування отриманої відшкодованої шкоди може бути реалізоване спадкоємцями у випадку, передбаченому ч. 3 ст. 1230 ЦК України: «до спадкоємця переходить право на відшкодування моральної шкоди, яке було присуджено судом спадкодавцеві за його життя». Таке формулювання в умовах сьогодення є доволі некоректним й утворює додаткові складнощі спадкоємцям з отримання відшкодованої шкоди, завданої померлим незаконно притягнутим до кримінальної відповідальності спадкодавцем [100, с. 244];

– форму прийнятого рішення про реабілітацію померлої особи здійснюють лише у вигляді закриття кримінального провадження, вона не тягне за собою будь-яких юридичних наслідків, проте може бути підставою для

подання позову про відшкодування шкоди в цивільному судочинстві, або прийняття такого рішення в процесі закриття кримінального провадження на підставі норм Закону України № 266/94 ВР [100, с. 244; 130];

– прийняте рішення про закриття кримінального провадження не передбачає відшкодування завданої моральної та майнової шкоди, повернення втраченого майна, корпоративних прав [100, с. 244].

Отже, дослідивши наявний порядок реабілітації померлого, визначений чинним КПК України, можна дійти висновку, що в ньому вбачається поверхневий підхід до інституту реабілітації, не реалізовано основні завдання реабілітації. За умови дотримання принципу публічності досліджуваний порядок не ставить на меті прийняття рішення з усебічного поновлення особи у втрачених правах унаслідок незаконного кримінального переслідування. Метою зазначеного порядку є лише скасування незаконно пред'явленої підозри/обвинувачення/ засудження. До реабілітаційного порядку особа переходить у разі, якщо щодо останньої прийнято рішення про закриття кримінального провадження за обставин, що виключають кримінальну караність, наслідком чого повинно бути відкрито дисциплінарне або кримінальне провадження щодо осіб, які приймали незаконне рішення (ч. 2 ст. 130 КПК України) [76], а у випадку незаконного засудження – виправдання померлого [100, с. 244–245].

На нашу думку, викладений вище порядок більше підходить для порядку «скасування/спростування/недоведеності пред'явленої підозри/обвинувачення органами слідства, прокуратури, суду», а у випадку смерті засудженого – виправдання. Оскільки він не виконує ключових завдань реабілітації, а саме: повернення незаконно вилученого (арештованого) майна, відшкодування майнової та немайнової шкоди, поновлення в інших немайнових правах. Наявний порядок реабілітації померлого – це лише установлення факту непричетності особи до вчинення кримінального правопорушення/проступку та зняття будь-яких претензій до неї. Решту ключових питань, які має вирішувати реабілітація, законодавець оминає та не вирішує. Отже, на нашу думку, слід

замінити термін «реабілітація померлого», який застосовують, на «спростування обвинувачення померлого» в нормах п. 6 ч. 2 ст. 52, п. 5 ч. 1 ст. 284, ст. 525 КПК України [100]. За даними проведеного анкетування, допустимо зазначені положення визначати саме як «спростування обвинувачення, підозри померлого» (на думку 47,4 % працівників слідства та дізнання Національної поліції України, 63,6 % прокурорів прокуратури, 45,5 % слідчих Державного бюро розслідувань) [100, с. 245].

У випадку, якщо «спростування обвинувачення померлого», його виправдання та подальшу реабілітацію здійснювали за участю захисника померлого обвинуваченого/засудженого без безпосередньої участі близьких родичів, відповідна державна установа має створити особовий рахунок померлої особи, на якому будуть зберігатися кошти на відшкодування майнової та немайнової шкоди, право на володіння та розпорядження якими спадкоємці набуватимуть у порядку норм глав 84–90 ЦК України від 16 січня 2003 року та глави 7 Закону України «Про нотаріат» від 2 вересня 1993 року. У зв'язку із цим маємо такі пропозиції, а саме: доповнити ч. 1 ст. 63 Закону України «Про нотаріат» таким положенням: *«...зобов'язана повідомити про це тих спадкоємців, місце проживання або роботи яких відоме. А також чинити всі можливі дії для установлення та повідомлення спадкоємцям, місце перебування яких на момент відкриття спадщини невідомо»*; викласти ч. 3 ст. 1230 ЦК України в такій редакції: *«До спадкоємця переходить право на відшкодування моральної шкоди, яке було присуджено судом спадкодавцеві незалежно від його смерті чи стану здоров'я»*; доповнити зазначену статтю новою частиною 3-1 ст. 1230 ЦК України в такій редакції: *«З метою здійснення спростування обвинувачення померлого, його виправдання або подальшої реабілітації незаконно притягнутого до кримінальної відповідальності померлого спадкодавця Національний банк України зобов'язаний відкрити особовий банківський рахунок на ім'я померлого спадкодавця, на який буде здійснювати нарахування коштів Казначейство України з державного та/або місцевого бюджету на відшкодування завданої шкоди. Набуття права власності на*

особовий рахунок спадкодавця мають право спадкоємці в загальному порядку, визначеному цим Кодексом. У разі відсутності спадкоємців, які повинні були в передбачений законом строк прийняти спадщину, відшкодовані судом кошти на користь спадкодавця повертають на рахунок державного органу, що здійснював попередньо відрахування» [100, с. 245].

Ще один нормативний акт, який передбачає відшкодування шкоди, завданої незаконним кримінальним переслідуванням, – це Закон України № 266/94 ВР. На зазначених нормах ґрунтується чимала кількість позовів, однак ними зумовлена неоднотайність їх застосування. Адміністративне судочинство скасовує та змінює рішення органів, що здійснюють кримінальне провадження, і надає в більшості своїх рішень вказівки стосовно розгляду чи перегляду постанов про відшкодування шкоди, завданої незаконними діями органів досудового розслідування, прокуратури в конкретних кримінальних провадженнях, посилаючись саме на норми цього Закону. Перевага зазначеного Закону, на нашу думку, полягає в тому, що він вирішує значний обсяг порушених правовідносин, серед яких: відшкодування майнової шкоди; повернення майна; відшкодування моральної шкоди; поновлення трудових, пенсійних, житлових прав особи, а також поновлення у званнях тощо. Досліджуючи цей Закон, М. Р. Мазур вбачала в ньому дві форми захисту прав і законних інтересів реабілітованих – позовну та непозовну [83].

Також у судовій практиці непоодинокими є випадки, коли виправданим у кримінальних провадженнях доводиться в окремому порядку звертатися до судового органу з метою примусити виконати закон. Кременчуцький районний суд Полтавської області у справі № 536/2475/14-к від 11 квітня 2018 року прийняв ухвалу за таких обставин: «12 березня 2018 року ОСОБА_1 звернувся до суду із заявою про відшкодування втраченого заробітку, де посилається на те, що Апеляційний суд Полтавської області 15 січня 2018 року залишив без змін вирок Кременчуцького районного суду Полтавської області від 27 листопада 2015 року, яким його виправдано за ч. 3 ст. 368 КК України». За розглядом провадження суд прийняв рішення: «Заяву ОСОБА_1 про

відшкодування втраченого заробітку задовольнити. Стягнути з Державного казначейства України за рахунок коштів Державного бюджету України шляхом списання коштів з єдиного казначейського рахунку на користь ОСОБА_1 203 045 (двісті три тисячі сорок п'ять) грн 64 коп у відшкодування втраченого заробітку» [164]; інколи суд навіть визнає протиправність прийнятих рішень, яка не призводить до юридичних наслідків щодо посадових осіб органу, який здійснював кримінальне провадження. Ухвалою Шосткинського міськрайонного суду Сумської області у справі № 589/2938/16-к від 16 вересня 2019 року встановлено: «Як вбачається з матеріалів кримінального провадження, 8 липня 2016 року співробітники Шосткинського ВП та Шосткинської місцевої прокуратури провели обшук на території належного ОСОБА_1 та її чоловіку майнового комплексу, у процесі якого виявлено... на вказане майно накладений арешт. Ухвалою слідчого судді Шосткинського міськрайонного суду Сумської області від 4 травня 2017 року арешт скасовано, однак майно слідчий не повернув. Постановою слідчого від 25 квітня 2018 року кримінальне провадження, відомості про яке внесено 29 червня 2016 року в ЄРДР за № 12016200110000879 за ознаками злочину, передбаченого ч. 1 ст. 241 КК України, закрито у зв'язку з відсутністю складу злочину, а також прийнято рішення про передання на зберігання ОСОБА_1 вилученого під час проведення обшуку майна, хоча майно в первинному вигляді власнику безпосередньо не повернуто» [167]; надалі прийнято рішення: «Визнати протиправною бездіяльність старшого слідчого Шосткинського ВП ГУНП в Сумській області Коверсуна С. В. щодо неприйняття ним процесуального рішення у вигляді постанови про визначення розміру спричиненої ОСОБА_1 шкоди. Зобов'язати слідчого Шосткинського ВП ГУНП в Сумській області, у якого перебуває провадження, негайно прийняти процесуальне рішення у вигляді постанови про визначення розміру спричиненої ОСОБА_1 шкоди внаслідок пошкодження рухомого майна під час проведення 8 липня 2018 року незаконного обшуку на території належного їй та її чоловікові майнового комплексу за адресою: АДРЕСА_1, у процесі слідчих

дій у кримінальному провадженні № 12016200110000879 від 29 червня 2016 року, яке було закрито у зв'язку з відсутністю складу кримінального правопорушення». Визнаючи протиправність прийнятого рішення, суд лише констатує факт. Тому що імовірній злочинній діяльності з боку слідчого в зазначеній ситуації суд не надав значної уваги.

Тобто розглянуто декілька прикладів судової діяльності із застосування норм Закону України № 266/94 ВР, які приймають ситуативно, не несуть системного характеру, поновлюють утрачені громадянами права вибірково, не вирішуючи питання комплексно. Проте не можна зазначити, що вина за такі рішення покладено виключно на органи, що приймають зазначені рішення. Ухвалу приймає суд за окремим позовом незаконно притягнутої до відповідальності особи, що має приватний, суб'єктний характер, притаманний цивільно-правовим відносинам. Також виправдані не завжди розуміють, яке саме коло прав було порушено. Ці та інші фактори наштовхують на думку про необхідність утворення окремого органу, що здійснював би реабілітаційний процес у повному обсязі.

Закон України № 266/94 ВР має низку спірних положень. Зокрема, ч. 1 ст. 1 зазначеного Закону визначає перелік процесуальних рішень і слідчих (розшукових) дій, за неправомірне вчинення яких передбачена відповідальність: «Відповідно до положень цього Закону підлягає відшкодуванню шкода, завдана громадянину внаслідок: незаконного засудження, незаконного повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, незаконного взяття і тримання під вартою, незаконного проведення в ході кримінального провадження обшуку, виїмки, незаконного накладення арешту на майно, незаконного відсторонення від роботи (посади) та інших процесуальних дій, що обмежують права громадян».

Незаконним засудженням за формально логічним методом можна вважати раніше засуджену особу, відповідно до якої суд прийняв виправдувальний вирок. Відповідно до норм ч. 2 ст. 43 КПК України, «засудженим у кримінальному провадженні є обвинувачений, обвинувальний

вирок суду щодо якого набрав законної сили» [110, с. 270]. Особа під час судового розгляду до вирішення судом питання по суті несе негативні наслідки незаконного притягнення до відповідальності, статусу засудженого передуює статус підозрюваного, обвинуваченого (підсудного). Згідно з ч. 2 ст. 42 КПК України, «обвинуваченим (підсудним) є особа, обвинувальний акт щодо якої передано до суду в порядку, передбаченому ст. 291 цього Кодексу» [110, с. 270; 104]. Закон складання незаконного обвинувального акта та передання його до суду не передбачає як підставу для відшкодування. З якого точно моменту особу вважають обвинуваченою – теж незрозуміло, оскільки законодавець передбачив низку окремих дій, унаслідок яких особа набуває такого статусу. У коментованому КПК України визначено схожу позицію: «Законодавець у цій статті фактично ототожнює поняття “обвинувачений” і “підсудний”, хоча в подальших статтях КПК застосовується лише поняття “обвинувачений”. Обвинуваченою особа вважається з моменту передання обвинувального акта до суду і до набрання законної сили вироку суду щодо неї» [110, с. 270]. На нашу думку, особа набуває такого з моменту ознайомлення зі своїми процесуальними правами, а саме в момент між сформуванням обвинувального акта та його направленням до суду. У такому разі буде доречніше переглянути положення зазначеної процесуальної норми. У зв'язку із цим, на нашу думку, положення ч. 2 ст. 42 КПК України слід викласти так: «обвинуваченим (підсудним) є особа, яка була в законний спосіб ознайомлена водночас зі своїми процесуальними правами й обвинувальним актом, укладеним щодо неї, та який у подальшому передається до суду в порядку, передбаченому статтею 291 цього Кодексу».

М. Є. Шумило розглядав правозастосовні помилки як передумови прийняття рішень [173, с. 521–531], які надають право на реабілітацію, а також запропонував категорію «кримінально-процесуальних правопорушень» [173, с. 508–521], у зв'язку із чим можна дійти висновку, що ступінь і тяжкість незаконності рішень можуть бути виражені відповідно до умислу особи, яка приймала процесуальне рішення в конкретному кримінальному провадженні.

Тож незаконне засудження, на нашу думку, може виявлятися у двох випадках: у випадку процесуальної помилки, що є проступком службової особи; у випадку службового підлогу або вчинення інших тяжких злочинів службовою особою (здійснення катування, завдання побоїв, фальсифікація доказів тощо), що є кримінальним правопорушенням. Отже, у зазначеному пункті виникає чергове питання: з якого моменту вважати засудження незаконним: з моменту відкриття провадження за фактом правопорушення, або доведеності вчиненого правопорушення службовою особою з подальшим отриманням обвинувального вироку, або наказу про притягнення до дисциплінарної відповідальності. Тобто межі застосування цього пункту Закону, на нашу думку, доволі розмиті. Тому слід доповнити ст. 1 Закону таким положенням: *«Примітка: Незаконним засудження вважається з моменту набрання законної сили виправдувальним вироком суду»*.

Незаконним повідомленням про підозру можна вважати безпідставне пред'явлення особі повідомлення про підозру. Коли законодавець визначає повідомлення про підозру підставою для відшкодування завданої шкоди, він не враховує, що повідомлення про підозру є лише однією з підстав набуття особою фактичного статусу підозрюваного. Оскільки, відповідно до положень ч. 1 ст. 42 КПК України, «підозрюваним є особа, якій у порядку, передбаченому статтями 276–279 цього Кодексу, повідомлено про підозру, особа, яка затримана за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, або особа, щодо якої складено повідомлення про підозру, однак його не вручено їй унаслідок невстановлення місцезнаходження особи, проте вжито заходів для вручення у спосіб, передбачений цим Кодексом для вручення повідомлень» [110, с. 270]. Отже, набуття особою фактичного статусу підозрюваного передбачено не менше ніж у трьох випадках, одним з яких і є безпосередньо повідомлення про підозру. Тому, на нашу думку, з метою охоплення всіх варіантів набуття особою статусу підозрюваного слід замість терміна «незаконного повідомлення про підозру» використати «незаконне набуття особою статусу підозрюваного».

Наступною підставою, визначеною положенням ч. 1 ст. 1 Закону України № 266/94 ВР, є «незаконне взяття і тримання під вартою». Отже, підстава «незаконне взяття і тримання під вартою» з позицій кримінального процесуального закону та буквально-лінгвістичного тлумачення видається некоректною. Оскільки в цьому випадку законодавець поділяє таку підставу на дві складові – незаконне взяття та незаконне тримання. Згідно з матеріалами електронної бази Академічного словника української мови, термін «взяття» є синонімом «узяти», тобто «ухопити рукою (руками) або яким-небудь знаряддям; схопити, силою затримати кого-небудь; заарештувати» [158]; термін «тримання» за значенням збігається з «тримати», що є за значенням «змушувати когось розмовами, справами тощо залишатися, перебувати де-небудь; затримувати, не відпускати» [155]. Тобто терміни «взяття» та «тримання» мають спільний контекст – «затримання», «затримувати». Відповідно до положень п. 5 ч. 1 ст. 176 КПК України, «тримання під вартою» є запобіжним заходом. У статті 183 КПК України визначено, що передбачає зазначений запобіжний захід: «Тримання під вартою є винятковим запобіжним заходом, який застосовується виключно у разі, якщо прокурор доведе, що жоден із більш м'яких запобіжних заходів не зможе запобігти ризикам, передбаченим статтею 177 цього Кодексу, крім випадків, передбачених частиною п'ятою статті 176 цього Кодексу» [110, с. 271]. Однак законодавець не визначив, що має на увазі в досліджуваній дефініції. Коментований КПК України містить визначення цього запобіжного заходу: «тримання під вартою полягає в примусовій ізоляції підозрюваного, обвинуваченого, засудженого та поміщення його на певний строк до відповідної установи. Прокурор має довести перед слідчим суддею, що тільки цей запобіжний захід необхідно обрати особі, відносно якої підготовлене клопотання про тримання під вартою» [110, с. 271]. Запобіжний захід тримання під вартою є винятковим запобіжним заходом. Та в разі, якщо виявиться, що стосовно особи було незаконно його застосовано, постає питання щодо притягнення до відповідальності не лише судді, який приймав незаконну ухвалу, а й прокурора. Незаконне тримання під

вартою можливе в разі незаконного набуття особою статусу підозрюваного або незаконного прийняття судом рішення про застосування цього запобіжного заходу. Тобто запобіжний захід «тримання під вартою» є запобіжним заходом, змістом якого є ізоляція підозрюваного, обвинуваченого.

Схожим за змістом заходом можна вважати затримання уповноваженою службовою особою в порядку ст. 208 КПК України. Коментований КПК України визначає: «затримання особи в кримінальному процесуальному порядку допускається тільки в тому разі, коли вона підозрюється у вчиненні злочину, за який може бути призначено покарання у виді позбавлення волі» [110, с. 271]. Фактично цей захід має спільні риси з триманням під вартою та законним затриманням (ст. 207 КПК України), а саме обмеження свободи пересування та ізоляція особи від суспільства. Обидва, на нашу думку, можуть тягти за собою негативні наслідки в разі незаконного застосування. Схожу позицію обстоює О. В. Капліна: «...Вирішення питання про компенсацію в таких випадках не повинно ставитися в залежність від того, який вид позбавлення свободи застосовується відносно особи – затримання або запобіжний захід у вигляді тримання під вартою» [32, с. 88]. А тому можна дійти висновку, що такі обмежувальні заходи схожі за своїми негативними наслідками. У зв'язку із чим було б доречніше замінити підставу «незаконне взяття і тримання під вартою», зазначену в ч. 1 ст. 1 Закону, підставою «незаконне затримання і тримання під вартою особи».

Відповідно до норм ч. 1 ст. 234 КПК України, обшук здійснюють на підставі «ухвали слідчого судді місцевого загального суду, в межах територіальної юрисдикції якого знаходиться орган досудового розслідування, а в кримінальних провадженнях щодо злочинів, віднесених до підсудності Вищого антикорупційного суду, – на підставі ухвали слідчого судді Вищого антикорупційного суду» [76]. Зазначену слідчу (розшукову) дію здійснюють на підставі ухвали суду. Своєю чергою суд приймає відповідне рішення, з огляду на обставини, визначені ч. 3 ст. 234 КПК України. Так само, як і в процесі прийняття рішення про застосування запобіжного заходу, суд приймає до уваги

матеріали, викладені в клопотанні органу досудового розслідування, прокурора. Незаконність прийнятої ухвали про проведення обшуку можна визнати у випадку, якщо буде встановлено відсутність підстав проведення такої (ч. 5 ст. 234 КПК України). Тягар відповідальності за вчинення такого правопорушення повинен лягти на сторону, що подавала клопотання, і судовий орган, що приймав незаконне рішення. Крім того, обшук можуть здійснювати не тільки у володінні сторін кримінального провадження, а й у третіх осіб, винуватість і причетність яких до конкретного злочину не доведено, але теж тягне за собою негативні наслідки. Тож обшук є слідчою (розшуковою) дією, за незаконність здійснення якої передбачено відповідальність, визначену нормами досліджуваного Закону. Водночас із невідомих причин законодавець не передбачив відповідальності за незаконне здійснення інших слідчих (розшукових) дій.

Досліджуючи встановлений перелік, одразу можна зауважити про визначену законодавцем категорію «виїмка».

У чинному КПК України, на відміну від КПК України 1960 року, виїмку не передбачено як окрему слідчу (розшукову) дію. Термін «виїмка» наявний як:

– один з елементів тимчасового доступу до речей та документів (п. 1 ч. 1 ст. 159 КПК України): «Тимчасовий доступ до речей і документів полягає у наданні стороні кримінального провадження особою, у володінні якої знаходяться такі речі й документи, можливості ознайомитися з ними, зробити їх копії та вилучити їх (здійснити їх виїмку)», який є заходом забезпечення кримінального провадження;

– одного з елементів втручання в приватне спілкування (п. 2 ч. 4 ст. 258 КПК України) поруч з арештом та оглядом кореспонденції; у цьому самому значенні про виїмку йдеться в ч. 3 ст. 261 КПК України (накладення арешту на кореспонденцію); її здійснюють під час проведення огляду кореспонденції, на яку накладено арешт (ч. 2 ст. 262 КПК України); також, відповідно до ч. 4 ст. 262 КПК України, проведення огляду та виїмки передбачає складання протоколу за визначеними вимогами, передбаченими КПК: «Про кожен

випадок проведення огляду, виїмки або затримання кореспонденції складається протокол згідно з вимогами цього Кодексу...».

Принагідно зауважимо, що не зовсім зрозумілою з погляду процесуальних дій, передбачених КПК України, є «затримання кореспонденції», про яке слідчий зобов'язаний скласти окремий протокол. Неочевидно, що саме має на увазі законодавець, коли поруч з оглядом і виїмкою використовує термін «затримання кореспонденції» як альтернативу зазначеним діям.

Тобто виїмка як процесуальна дія в КПК України передбачена у всіх випадках лише як елемент інших більш комплексних дій: тимчасового доступу до речей та документів як заходу забезпечення кримінального провадження (ст. 159 КПК України) та накладення арешту на кореспонденцію як негласної слідчої (розшукової) дії (ст. 261 КПК України).

Водночас законодавець у ст. 1, 2 Закону України № 266/94 ВР серед підстав відшкодування шкоди передбачив незаконне проведення в процесі кримінального провадження виїмки. Отже, незаконне вчинення такої дії тягне за собою відповідні юридичні наслідки у вигляді завданої шкоди громадянину, а отже, виникнення права в громадянина на її відшкодування.

Оскільки виїмка є лише частиною тимчасового доступу до речей та документів і накладення арешту на кореспонденцію, то серед підстав виникнення права на відшкодування шкоди в Законі України № 266/94 ВР слід було б передбачити тимчасовий доступ до речей і документів та накладення арешту на кореспонденцію. Однак таке вибіркове перерахування процесуальних дій та заходів, у разі незаконного проведення яких виникають підстави до відшкодування шкоди, не слугує на користь належного забезпечення права на таке відшкодування. Вважаємо, що чинна редакція зазначених норм Закону України № 266/94 ВР викладена не цілком коректно та потребує редагування [99, с. 253–256].

Отже, на підставі зазначеного, з метою максимального охоплення випадків можливого порушення прав громадян серед підстав відшкодування

шкоди, передбачених нормою ч. 1 ст. 1 цього Закону, слід визначити такий перелік і викласти норму в такій редакції: «незаконного засудження, незаконного набуття статусу підозрюваного у вчиненні кримінального правопорушення, незаконного набуття статусу обвинуваченого (підсудного), незаконного затримання особи, незаконного застосування заходів забезпечення кримінального провадження, а також незаконного проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій» [104].

Корегування окремих законодавчих норм, які підлягали дослідженню, буде сприяти вдосконаленню законодавчої бази задля ефективного розкриття злочинів шляхом зниження ризиків завдання шкоди під час реалізації зазначеної діяльності як основоположної функції правоохоронних органів.

Окремо слід спрямувати увагу на неправомірне здійснення тимчасового вилучення майна. Відповідно до положень ч. 1 ст. 167 КПК України, «тимчасовим вилученням майна є фактичне позбавлення підозрюваного або осіб, у володінні яких перебуває зазначене у частині другій цієї статті майно, можливості володіти, користуватися та розпоряджатися певним майном до вирішення питання про арешт майна або його повернення, або його спеціальну конфіскацію в порядку, встановленому законом». У ч. 2 ст. 167 КПК України [76] ідеться про допустимість здійснення тимчасового вилучення майна в процесі огляду та/або обшуку. У такому разі розуміємо, що органи, які здійснюють досудове розслідування, мають можливості здійснення тимчасового вилучення майна (рухомого і нерухомого). У разі реалізації злого умислу на неправомірне позбавлення особи в користуванні майном важливим є момент повернення тимчасово вилученого майна постраждалій особі, коли в особи володільця вже є можливість повернути тимчасово вилучене майно та коли вона виявляє бажання на його повернення. Відповідно до норм ст. 169 КПК України, тимчасово вилучене майно повертають особі, у якої його було вилучено [76]. У такому разі виникає низка підстав, за якими можна встановити незаконність походження тимчасово вилученого майна, а саме: 1) неподання клопотання про арешт майна слідчим, прокурором, дізнавачем до кінця наступного робочого дня

після вилучення майна; 2) непостановлення ухвали про арешт тимчасово вилученого майна протягом сімдесяти двох годин із дня знаходження до суду клопотання. Однак деякі фактори можуть унеможливити своєчасне повернення особі майна. Тож постає питання, з якого моменту можна вважати, що службова особа вчинила злочин, спрямований на умисне позбавлення володільця, власника на користування, володіння та розпорядження майном. Чи допустимо вважати, що вона вчиняє злісне ухилення від повернення тимчасового вилучення майна після сплину зазначених вище строків? Можна припустити, що в разі своєчасного неподання клопотання або несвоєчасного вирішення його долі в судовому засіданні через об'єктивні обставини (робочу перевантаженість слідчих, судових та інших органів, обставини непереборної сили тощо) не буде вирішено питання стосовно долі тимчасово вилученого майна, у такому разі його необхідно повернути, а у випадку його неповернення можна вважати, що службова особа вчинила злочин (наприклад, ст. 364, 365, 367 КК України).

Окреме положення щодо припинення тимчасового вилучення майна міститься в п. 1 ч. 1 ст. 169 КПК України як припинення за постановою прокурора, якщо він визнає таке вилучення майна безпідставним. Прийняття цього рішення допустимо до закінчення строків, визначених у п. 2, 3 ст. 169 КПК України. Працівник прокуратури зобов'язаний припинити безпідставне тимчасове вилучення майна відповідним протоколом. За формально логічним методом можна вважати, що такий протокол буде саме «протоколом про припинення тимчасово вилученого майна». Проте існує прецедент, коли вважали, що працівник органу прокуратури скасував тимчасове вилучення майна постановою про скасування постанови слідчого про визнання речовим доказом. Відповідно до судового вироку у справі від 30 червня 2021 року № 359/113/18 сторона обвинувачення пред'явила обвинувачення працівнику органу прокуратури, який вчинив злочин, передбачений ч. 5 ст. 191, ч. 1 ст. 366 КК України [14]. З матеріалів судового вироку стало відомо: 1) тимчасово вилучене майно було визнано речовим доказом слідчим; 2) на тимчасово вилучене майно не було накладено арешт судом, слідчим, прокурор не подав

клопотання про накладення арешту; суд не здійснював розгляд клопотання про накладення арешту в строки, визначені кримінальним процесуальним законом; 3) тимчасово вилучене майно було повернуто володільцю (із порушенням процесуальних вимог) за клопотанням особи (її представника), у якої його було вилучено, на підставі скасування безпідставно прийнятої постанови слідчого про визнання речовим доказом. З огляду на такий прецедент, доходимо висновку, що тимчасово вилучене майно хоч і було визнане речовим доказом, однак у передбачений законом строк не було арештовано. Скасування прокурором постанови про визнання речовим доказом не скасовує факту, по-перше, припинення тимчасового вилучення майна, по-друге, факту незаконного утримання тимчасового вилучення майна. Крім того, для повернення майна володільцю в останнього виникла потреба подати клопотання для повернення своїх речей. І тільки після того державні органи були вимушені йому повернути заявлені речі. Отже, органи, які приймали відповідне рішення про повернення майна, не мали процесуальної можливості правильно та послідовно реалізувати припинення тимчасово вилученого майна. Факт скасування статусу речового доказу став підставою для відкриття кримінального провадження. Хоча за формальними ознаками правопорушення було вчинено з моменту сплину строків і накладення арешту на тимчасово вилучені речі.

У такому разі, службові особи, які здійснювали тимчасове вилучення майна, зобов'язані, на нашу думку, негайно повернути тимчасово вилучене майно, а в разі неможливості його повернення одразу необхідно в належний спосіб повідомити володільця про це. Також доцільно передбачити в Законі, що повернення тимчасово вилученого майна допускається особі, у володінні якої воно знаходилося, і процесуально зафіксувати в документальній формі (наприклад, постанові про повернення тимчасово вилученого майна) із зазначенням дати, часу, учасників, обставин кримінального провадження та можливих скарг учасників процесуальної дії.

2.2. Проблеми правового регулювання інституту реабілітації та його галузева належність

З метою встановлення галузевої належності інституту реабілітації необхідно передусім здійснити аналіз чинних законодавчих актів різної галузевої спрямованості та відмежувати проблемні аспекти правового регулювання інституту реабілітації.

Нині існують різні підходи стосовно галузевої належності інституту реабілітації. Серед двох шкіл кримінальної процесуальної наукової думки слід виокремити прихильників комплексного, або змішаного, підходу, на думку яких реабілітаційні норми належать до кримінального процесуального, цивільного, пенсійного, житлового та інших галузей права, не втрачаючи своєї правової природи [32, с. 45].

Слід визначитися, що реабілітацію в кримінальній правовій науці можна розглядати як: категорію кримінального процесу; різновид кримінальної процесуальної діяльності; правовий інститут [173, с. 452]. Якщо інститут реабілітації тлумачити як правовий інститут, то його можна тлумачити як об'єктивно відокремлену в межах однієї або декількох галузей права сукупність взаємопов'язаних юридичних норм, об'єднаних єдністю регулювання конкретного виду суспільних відносин [150, с. 55]. На думку М. Є. Шумила, «складність визначення правової природи реабілітації в кримінальному процесі пояснюється тим, що цей інститут формувався фрагментарно по різних галузях права: у цивільному, трудовому, пенсійному, житловому законодавстві» [173, с. 452]. Якщо розглядати реабілітацію як кримінальну процесуальну категорію, то слід визнати, що вона ґрунтується на принципах, визначених у КПК України (ст. 7 КПК України), оскільки реабілітація має на меті виконання завдань кримінального процесуального права за допомогою механізмів аналізованої правової галузі. Це своєю чергою засвідчує, що реабілітація є різновидом кримінальної процесуальної діяльності. Хоча реабілітація потребує застосування державою компенсаторних механізмів інших некримінальних

правових галузей, однак вони є додатковими елементами, які реалізуються в кримінальному процесі.

Серед проблематики правового регулювання, на нашу думку, слід визначитися, з якого моменту можна вважати особу притягнутою до кримінальної відповідальності, а також розглянути проблеми чіткого встановлення вичерпного переліку обставин, які надають право особі на перехід до реабілітаційного процесу.

Невизначеність моменту, з якого особу можна вважати винуватою у вчиненому злочині, тісно пов'язано з проблематикою меж дії презумпції невинуватості. Перед законодавцем постає питання: з якого моменту особу можна вважати невинуватою та з якого моменту щодо неї припиняє діяти презумпція невинуватості. Ця проблематика обумовлена тим, що для переходу зі стану винуватої особи в стан реабілітованої необхідно пройти етап доказування невинуватості в пред'явленому обвинуваченні в кримінальному провадженні за конкретним фактом та/або непричетності особи до події, яка відбулася. Здійснити це можливо лише в процесі судового розгляду кримінального провадження задля забезпечення виконання державної функції правосуддя.

У такому разі постає питання стосовно поновлення прав особи у випадку, якщо кримінальне провадження було закрито на стадії досудового розслідування щодо підозрюваного. Ми вважаємо, що держава все одно зобов'язана належно відреагувати й поновити особі порушені права кримінальним процесуальним примусом під час судового процесу. Однак у такому разі постає питання визначення моменту, з якого починається право на реабілітацію. На нашу думку, воно безпосередньо пов'язано із презумпцією невинуватості.

О. А. Осауленко у своєму дослідженні стверджує, що «принцип презумпції невинуватості під впливом належних правовим презумпціям ознак виявляється в об'єктивній та суб'єктивній сферах, а також є дискретним, тобто діє перервно. Наприклад: у суб'єктивній сфері презумпція невинуватості як

суб'єктивна версія (у презумптивному правовідношенні), логічний прийом доказування з винесенням обвинувального висновку спростовується слідчим сукупністю рішень, що виносяться ним стосовно особи, щодо якої ведеться кримінальне переслідування. У той час як в об'єктивній сфері презумпція невинуватості як об'єктивне законодавче положення, конституційне право, законодавча версія (у презумптивному правовідношенні) діє до набрання вироком законної сили. Єдиною стадією, де презумпція невинуватості не діє, є стадія виконання вироку» [95, с. 187]. Таке положення ми цілком поділяємо. На підставі положення «об'єктивної сфери» дії презумпції невинуватості можна дійти висновку, що особа може мати право на перехід до стадії реабілітаційного провадження з моменту початку дії виправдувального вироку.

Водночас постає питання: чи справді момент реалізації права на реабілітацію можна перенести на момент, коли почав діяти виправдувальний вирок та особа перебуває на етапі виконання вироку або ж після виконання покарання, передбаченого вироком. Це питання постає у зв'язку з тим, що невинувата особа може зазнавати негативних наслідків на першочергових етапах кримінального провадження. У такому разі чи можна вважати особу винуватою до того моменту, як у суді першої інстанції буде доведено її невинуватість? Звісно ж ні. Оскільки з моменту початку впливу на неї дії норм кримінального процесуального закону до моменту набрання чинності виправдувальним вироком буде продовжувати діяти презумпція невинуватості. Отже, можна стверджувати про факт протиправного засудження в разі, якщо надалі особа реалізує право на оскарження такого неправомірного судового рішення та набирає сили виправдувальний вирок. Тому моментом виникнення права на реабілітацію можна вважати не лише момент набрання сили виправдувальним вироком, а момент винесення слідчим постанови про закриття кримінального провадження щодо особи, попередньо повідомленої про підозру.

Досліджуючи встановлення галузевої належності інституту реабілітації, можна прослідкувати дію так званих фрагментарних норм, що діють у різних

галузях права, об'єднаних однією функціональною природою. Зокрема, відповідно до п. 4 ч. 2 ст. 40 ЖК України [28], громадян, які потребують поліпшення житлових умов, знімають з обліку тих, що потребують поліпшення житлових умов у випадку засудження до позбавлення волі на строк понад шість місяців, заслання або вислання. Законодавець розглядає засудження особи в кримінальному провадженні як один з випадків, за яким можна особу позбавити права на поліпшення житлових умов. У ч. 4 ст. 40 ЖК України зазначено, що: «Зняття з обліку потребуючих поліпшення житлових умов провадиться органами, які винесли або затвердили рішення про взяття громадянина на облік» [30]. Водночас у ст. 57 ЖК України законодавець передбачає право на оскарження прийнятого рішення органом, що затверджував рішення про взяття громадянина на облік [28]. Тобто спрощеної форми повернення на облік поліпшення житлових умов особи, постраждалої внаслідок неправомірного кримінального засудження, законодавець не передбачає. Повернення незаконно позбавленого права на житло здійснюється на розгляд державних органів відповідної компетенції, що своєю чергою не є гарантією на повне поновлення житлових прав. Своєю чергою п. 7 ч. 3 ст. 71 ЖК України передбачає гарантії зі збереження жилого приміщення за тимчасово відсутнім наймачем або членами його сім'ї понад шість місяців у випадку взяття під варту або засудження до арешту, обмеження волі, позбавлення волі на певний строк чи довічне позбавлення волі [28]. Незалежно від факту притягнення особи до кримінальної відповідальності з подальшим засудженням за вчинення злочину чи повним виправданням, за особою зберігається житлове приміщення впродовж всього строку відбування покарання з правом подальшого користування житлом протягом шестимісячного строку з дня закінчення строку перебування покарання. Цей факт для реабілітації, на думку автора, має позитивний характер, оскільки не передбачає штрафних санкцій за притягнення до кримінальної відповідальності володільця житла.

Норма ч. 6 ст. 46 ЖК України регламентує, що «поза чергою жиле приміщення надається: громадянам, незаконно засудженим і згодом реабілітованим, у разі неможливості повернення займаного раніше жилого приміщення» [28]. Тобто законодавець передбачив процедуру поновлення житлових прав для осіб, постраждалих від неправомірного кримінального переслідування (реабілітації), проте на час дії цієї законодавчої норми узгодженої процедури КПК України не містить. Отже, у законодавчому полі наявні складнощі щодо поновлення житлових прав, які досі не врегульовано. Таку проблематику, на нашу думку, може бути врегульовано на підставі виконання органами державної влади й місцевого самоврядування реабілітаційного рішення, прийнятого в судовому порядку, що зобов'язуватиме повернути особі житлові права. У зв'язку з викладеним пропонується доповнити ЖК України положенням ч. 6-1 ст. 46 «Житлові права, позбавлені внаслідок незаконного кримінального переслідування, повертаються реабілітованому на підставі “реабілітаційного рішення” в порядку, визначеному ст. 9 Закону України № 266/94 ВР».

Крім того, норми щодо повернення житла, поновлення особи в неправомірно порушених житлових правах містяться в ст. 9 Закону України № 266/94 ВР [130]. У такому разі, на нашу думку, виникає правова колізія, Оскільки законодавець не враховує «ремонтно-умебльованого» стану житлового приміщення, а також повної оцінки майна, на яке було незаконно накладено арешт. Вирішити це питання можливо шляхом доповнення статті Закону № 266/94 ВР положенням: *«Під час накладання арешту на нерухоме майно уповноважена службова особа із залученням відповідного спеціаліста здійснює детальний опис й інвентаризацію меблів, фіксацію ремонтного стану (з яких елементів декору й оснащення він складається, який ступінь їх ерозії) та їх загальну оцінку з прив'язкою до твердої валюти станом на момент накладення арешту майна. Відшкодування в разі втрати та/або пошкодження нерухомого майна, його внутрішніх елементів або меблів здійснює суд з огляду на оцінку в повному обсязі в твердій валюті та перерахування станом на*

ухвалення виправдувального вироку/ закриття кримінального провадження щодо підозрюваного».

Трудове законодавство України на предмет поновлення порушених/ припинених прав, утрачених внаслідок незаконного кримінального переслідування, передбачає окрему позицію, яка своєю чергою закріплює підстави припинення, розірвання трудового договору та відшкодування шкоди, завданої внаслідок незаконних дій працівника та службової особи на користь підприємства, що пов'язані з притягненням до відповідальності, водночас закріплює порядок відшкодування завданої шкоди за порушення прав працівника.

Законодавчо передбачено випадки, які можуть бути підставою для припинення трудового договору, у ст. 6 КЗпП України, серед яких наявна така: «набрання законної сили вироком суду, яким працівника засуджено (крім випадків звільнення від відбування покарання з випробуванням) до позбавлення волі або до іншого покарання, яке виключає можливість продовження цієї роботи» (п. 7 ч. 1 КЗпП України) [36]. Закон передбачає притягнення до кримінальної відповідальності працівника та можливість подальшого виконання умов трудового договору в разі, якщо останнього було звільнено від відбування покарання. Однак слід ураховувати, що чіткого порядку поновлення на займаній посаді на попередньому робочому місці неправомірно засудженої особи в порядку реабілітації немає.

Зокрема, ст. 40 КЗпП України передбачає розірвання трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу у випадку «вчинення за місцем роботи розкрадання (зокрема дрібного) майна власника, встановленого вироком суду, що набрав законної сили, чи постановою органу, до компетенції якого належить накладення адміністративного стягнення або застосування заходів громадського впливу»; норма ст. 43-1 КЗпП України [36] передбачає розірвання трудового договору за ініціативою власника або уповноваженого ним органу без попередньої згоди виборного органу первинної профспілкової організації (профспілкового представника) з працівником, який вчинив за

місцем роботи розкрадання (зокрема дрібне) майна власника, встановлене вироком суду [36]. Отже, передбачено розірвання трудового договору не лише за судовий вирок у кримінальному судочинстві, а й за вчинення адміністративного правопорушення, що за тяжкістю та майновою шкодою передбачає значно менші правові наслідки.

Також у цьому випадку не менш значущою є проблема розмежування понять «розірвання трудового договору» та «припинення трудового договору», які за своєю дією мають схожі наслідки, але їх сутність різниться. Відповідно до норм ст. 36 КЗпП України, підставами припинення трудового договору» в п. 4 ч. 1 цієї статті передбачено «розірвання трудового договору» як однієї з підстав припинення договору. Отже, можна дійти висновку, що термін «розірвання трудового договору» – це припинення трудового договору в односторонньому порядку, наслідком якої є негайне припинення трудових відносин між працівником і роботодавцем у випадках, передбачених законом.

Деякі статті регулюють взаємодію з особами, реабілітованими в порядку, передбаченому Законом України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», які превалюють за становищем, порівняно з іншими учасниками трудових відносин (ч. 1 ст. 5, ч. 5 ст. 6 Закону) [36]. Проте в цих випадках не йдеться про надання переваг усім особам, постраждалим унаслідок незаконного кримінального переслідування та згодом реабілітованим, а лише про надання пільг звуженій категорії осіб, що може нести для довколишніх упереджений характер, а водночас негативне ставлення до демократичної держави як суб'єкта-арбітра між усіма членами громадянського суспільства. У такому разі чинний закон, що врегульовує трудові правовідносини й містить термін «реабілітований» у звуженому контексті, який не може цілком охопити всіх незаконно засуджених осіб, за своєю дією має усічений характер, чим порушує конституційні права інших осіб.

Своєю чергою значну перевагу поновленню на робоче місце внаслідок неправомірного кримінального переслідування надає Закон України

№ 266/94 ВР. Відповідно до положень ст. 6 цього Закону, «громадянин, звільнений з роботи (посади) у зв'язку з незаконним засудженням або відсторонений від посади у зв'язку з незаконним притягненням до кримінальної відповідальності, має бути поновлений на колишній роботі (посаді), а в разі неможливості цього (ліквідація підприємства, установи, організації, скорочення посади, наявність інших передбачених законом підстав, що перешкоджають поновленню на роботі (посаді), йому має надати державна служба зайнятості іншу роботу. Роботу (посаду) надають громадянинові не пізніше ніж через один місяць з дня звернення, якщо воно надійшло протягом трьох місяців з дня набрання законної сили виправдувальним вироком, або винесення постанови (ухвали) про закриття кримінального провадження за відсутністю події кримінального правопорушення, відсутністю в діянні складу кримінального правопорушення або невстановлення достатніх доказів для доведення винуватості особи в суді й вичерпанням можливостей їх отримати. У випадках, зазначених у частині першій цієї статті, запис про звільнення з роботи (посади), зроблений у трудовій книжці, визнають недійсним. На вимогу громадянина власник або уповноважений ним орган у триденний термін видає йому дублікат трудової книжки без запису, який визнано недійсним» [130]. У нормах цієї статті чітко визначено механізм поновлення особи на попередньо займаній посаді. Однак норми ст. 7 Закону забезпечують зарахування до загального трудового стажу строк, протягом якого особа була обмежена в здійсненні своїх функціональних обов'язків у зв'язку із кримінальним переслідуванням. «Термін перебування під вартою, термін відбування покарання, а також час, протягом якого громадянин не працював у зв'язку з незаконним відстороненням від роботи (посади), зараховують як до загального трудового стажу, так і до стажу роботи за спеціальністю, стажем державної служби, безперервним стажем. Трудовий стаж робітників і службовців, а також стаж роботи осіб, які працювали на підставі членства (у кооперативі, колгоспі тощо), обчислений із зарахуванням періодів, зазначених у частині першій цієї статті, ураховують під час надання робітникам, службовцям і зазначеним особам

різних пільг і переваг, зокрема під час призначення пенсій та допомоги з державного соціального страхування. Робітникам і службовцям цей стаж ураховують також під час призначення пенсій на пільгових умовах і за вислугу років, під час встановлення розмірів місячних ставок (посадових окладів) залежно від тривалості роботи за спеціальністю, а також під час виплати разової винагороди або відсоткових надбавок за вислугу років» [130]. У зв'язку із викладеним вище пропонуємо доповнити КЗпП України положенням нової ст. 237-2 із зазначенням можливості повернення особи на незаконно звільнену посаду та подальшим відшкодуванням зарплатні. Отже, положення житлового законодавства не є основою реабілітації в кримінальному процесі. Воно не може цілком поглинути положення інституту реабілітації.

Не менш ефективну захищеність мають суб'єкти господарювання, у разі якщо права останніх було порушено внаслідок дій та/або бездіяльності органів державної влади. Зазначені законодавчі норми із забезпечення охорони прав, гарантій відшкодування завданої шкоди останніх закріплено в ГК України. Зокрема, ч. 1 ст. 5 ГК України регламентує діяльність порядку господарювання, яку забезпечено саме завдяки безпосередній відповідальності держави за прийняті рішення її органів [21]. Також це законодавство передбачає пряму заборону органів державної влади за вчинення потенційно неправомірних дій, які можуть загрожувати вільній конкуренції суб'єктів господарювання. Схожими діями потенційно можуть бути неправомірні кримінальні переслідування щодо будь-кого з конкурентів суб'єктів господарювання, унаслідок чого може виникнути потенційна загроза для вільної конкуренції або виникнення дискримінації суб'єкта господарювання (ч. 3 ст. 18 ГК України [21]), унаслідок порушення чого виникають відповідні збитки, відшкодування яких передбачено нормами ч. 1 ст. 255 ГК України в позовному порядку [21].

Схожа норма на кшталт ст. 18 ГК України, яка передбачає пряму заборону незаконної діяльності та втручання органів державної влади в господарсько-правові відносини, передбачена ч. 2 ст. 25 ГК України [21]. Також цей Кодекс закріплює гарантії із захисту прав юридичних осіб –

суб'єктів господарювання, що встановлюють відповідальність органів державної влади та відшкодування шкоди, завданої внаслідок незаконних дій, і подальше поновлення у втрачених порушених правах передбачені п. 1–7 ч. 2 ст. 20 ГК України, гарантія захисту майнових прав суб'єктів господарювання закріплена нормами ст. 147 ГК України [21]. Такий перелік гарантій прав суб'єктів господарювання не є вичерпним. Хоча спектр можливостей надано саме в господарській правовій площині, у нормах чинного ГПК України немає прямої заборони або дозволу на розгляд скарг на дії та/або бездіяльність органів державної влади, зокрема службових осіб правоохоронних органів, з подальшим механізмом відшкодування шкоди та поновлення в попередньому стані суб'єкта господарської діяльності в порядку реабілітації. Будь-яким учасникам господарського судочинства гарантовано та надано можливість звернення до суду в порядку ч. 1, 2 ст. 4 ГПК України, у разі якщо спір підпадає під юрисдикцію господарського суду. Не менш важливий аспект полягає в тому, що господарське судочинство допускає вжиття передбачених законом заходів, спрямованих на запобігання правопорушенням (ч. 2 ст. 4 ГПК України) [22].

Дослідивши норми ст. 20 ГПК України [22], можна виявити відсутність права на розгляд спорів з відшкодування шкоди, завданої суб'єкту господарювання органами державної влади. Отже, спостерігаємо суперечливість норм. З одного боку, права суб'єктів господарювання захищені аж до можливості скасування будь-яких рішень, дій та бездіяльності органів державної влади, а з другого – наявність неможливості забезпечення цих прав і повноважень, що йдуть усупереч законодавству завдяки юрисдикції дії відповідних судів. Водночас до юрисдикції господарського судочинства належать: немайнові (захист ділової репутації), спори щодо цінних паперів, спори про правочини щодо акцій, часток, паїв, інших корпоративних прав тощо [22]. Тобто такі відносини та юридичні стани, поновлення в яких передбачено нормами Закону України № 266/94 ВР [22] і в поновленні у своїх попередніх правах немає жодних зобов'язань або чіткого порядку врегулювання цієї

проблематики. Доречно ГПК України визначив немайнову категорію «захист ділової репутації». Норми чинного Закону України № 266/94 ВР не передбачають засобів поновлення особи її ділової репутації. З другого боку категорії цінних паперів, акцій, часток, паїв, інших корпоративних прав, відповідно до Закону України № 266/94 ВР, законодавець відніс до категорії майна (ч. 2 ст. 3 Закону). Положення законодавства, що врегульовують господарські відносини, не містять механізмів, які надавали б можливість особі повернути втрачені права у зв'язку з кримінальним переслідуванням. Категорію «захист ділової репутації» використовують виключно під час господарського судочинства, чинне кримінальне процесуальне законодавство не має важелів на врегулювання цього питання. На нашу думку, слід доповнити положення ГК України положенням нової статті 37-1 із зазначенням повернення особі на підставі реабілітаційного рішення її ділової репутації, цінних паперів, правочинів стосовно акцій, часток, паїв, інших корпоративних прав суб'єкта господарювання. Досліджуючи норми господарського законодавства, ми переконуємося, що і вони не є першочерговими. Ці положення лише доповнюють коло прав особи, в яких реабілітант потребує поновлення.

Своєю чергою КПК України створив юридичну новелу, а саме визнав суб'єктом кримінального провадження юридичну особу: «Потерпілим у кримінальному провадженні може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди» (ч. 1 ст. 55 КПК України [76]); «Потерпілим не може бути особа, якій моральна шкода завдана як представнику юридичної особи чи певної частини суспільства» (ч. 4 ст. 55 КПК України); представника юридичної особи: «Представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, може бути: особа, яка у кримінальному провадженні має право бути захисником; керівник чи інша особа, уповноважена законом або установчими документами; працівник юридичної особи» (ч. 1 ст. 64-1 КПК України). Визначивши чіткі критерії для визначення осіб, які можуть бути потерпілим у кримінальному

провадженні, законодавець не навів коло суб'єктів, які можуть набути статусу обвинуваченого, підозрюваного у кримінальному провадженні. Оскільки ч. 1, 2 ст. 42 КПК України закріплює узагальнений термін «особа», це надає можливість для неоднозначних тлумачень зазначеного терміна. Водночас сталою і звичною є позиція, згідно з якою підозрюваний (обвинувачений) у кримінальному провадженні є виключно фізична особа.

Поруч із цим під час кримінального провадження можливе застосування щодо юридичної особи відповідних кримінально-правових санкцій «рішення про застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру» (пп. 5 п. 2 ч. 4 ст. 374 КПК України). Норми розділу XIV-1 КК України передбачають порядок і підстави застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру [64]. Відповідно до норм чинного кримінального законодавства, до юридичної особи можуть застосовувати заходи кримінально-правового характеру за вчинення кримінальних правопорушень, передбачених: ст. 209 КК України (легалізація (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом); ст. 258–258-5 КК України (злочини, пов'язані з тероризмом); ст. 306 КК України (використання коштів, здобутих від незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів, прекурсорів, отруйних чи сильнодіючих речовин або отруйних чи сильнодіючих лікарських засобів); ст. 368–369-2 КК України (підкуп службової особи юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми; підкуп особи, яка надає публічні послуги; пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі; зловживання впливом) тощо. Хоч інтереси юридичної особи і представляє представник юридичної особи, стосовно якої ведуть кримінальне провадження (ст. 64-1 КПК України), що є фізичною особою, але наслідки за вчинене кримінальне правопорушення відповідно до норм закону несуть не тільки фізичні, а й юридичні особи. Отже, юридична особа може мати процесуальний статус підозрюваного (обвинуваченого). А в разі, якщо вина останньої не буде доведена в суді, то виправданою (закон також не встановлює коло суб'єктів, які можуть набути

цього кримінального процесуального стану). Юридична особа хоч і зазнає майнової та немайнової (репутаційної) шкоди, однак процесуальну участь у кримінальному провадженні буде брати не вона, а представник юридичної особи. Можна дійти висновку, що участь юридичної особи в кримінальному провадженні становить складний процес у зв'язку із тим, що межі її компетенцій цілком не визначено, процесуальними правами та обов'язками учасника наділені представники юридичної особи, або її окремі учасники з числа юридичних осіб, хоча значної частини завданої шкоди незаконним кримінальним переслідуванням (репутаційної та майнової) буде зазнавати саме юридична особа, як наслідок – її учасники [106].

Реабілітація в кримінальному провадженні становить комплекс заходів відшкодувального та правовідновлювального характеру. У процесі притягнення до кримінальної відповідальності особа зазнає шкоди майнового та немайнового характеру. Помилковою буде думка, що юридична особа може нести лише майнові збитки. Для деяких суб'єктів господарювання, зокрема юридичних осіб, важливу роль відіграє немайновий, репутаційний фактор. Також у процесі досудового розслідування юридична особа може зазнати шкоди як «третя особа» (ч. 4 ст. 170 КПК України), що може вплинути на її репутаційне та майнове становище. Норми Закону України № 266/94 ВР передбачають порядок відшкодування шкоди, у більшості випадків для фізичних осіб, немайнову шкоду відшкодовують лише для фізичних осіб [130]. А тому спори щодо завдання шкоди юридичній особі переходять у цивільно-правову площину (ч. 5, 6 ЦК України) [170].

З метою підтвердження чи спростування попередньої тези ми дослідили прийняті судові вироки про притягнення до кримінальної відповідальності фізичних осіб, поруч з якими було застосовано кримінально-правові санкції щодо юридичних осіб.

У судовому вирокі від 27 липня 2018 року № 621/488/13-к зазначено: «Суд ухвалив: 1. ОСОБА_6 визнати винуватим у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 205 КК України... 4. Цивільний позов задовольнити

повністю. Стягнути з ОСОБА_2 на користь фермерського господарства ОСОБА_4 699 200 гривень... 6. Арешт грошових коштів ТОВ «Інтерканат» залишити». У зазначеному випадку суд прийняв рішення застосувати відносно юридичної особи арешт майна. Поруч зі встановленим фактом обвинувачення фізичних осіб суд доходить висновку, що юридична особа може бути надалі використана у злочинній діяльності та залишає попередньо накладений арешт на рахунок юридичної особи [12].

Відповідно до судового вироку у справі від 1 січня 2019 року № 456/738/18: «ОСОБА_3 визнати винуватим у пред'явленому обвинуваченні за ч. 1 ст. 272 КК України... Цивільний позов ОСОБА_1 задовольнити частково. Стягнути з комунального підприємства «Стрийводоканал» на користь ОСОБА_1 150 000 (сто п'ятдесят тисяч) гривень моральної (немайнової) шкоди...» Попри те, що злочин вчинили особи з числа працівників КП «Стрийводоканал», суддя виніс рішення про звільнення від відповідальності обох працівників на підставі закінчення строків притягнення до кримінальної відповідальності. Навіть якби осіб було засуджено, то призначене покарання у вигляді штрафів у своєму сумарному еквіваленті не перевищувало б суми, яку стягують з КП «Стрийводоканал» за цивільним позовом потерпілого. Прийнятим рішенням суд поклав тягар відшкодування майнових збитків, завданих кримінальним правопорушенням, на комунальне підприємство, яке є юридичною особою. Наслідком схожого юридичного акту є репутаційна шкода КП «Стрийводоканалу» як організації та юридичній особі. Згодом мешканці району, у якому стався інцидент, втраять довіру до КП «Стрийводоканал», наслідком чого буде отримання майнових збитків зазначеного комунального підприємства. У такому випадку, на нашу думку, буде доречним залучення КП «Стрийводоканал» до реабілітаційного процесу з метою визнання юридичної особи частково реабілітованою, оскільки суд звільнив від відповідальності працівників організації [9]. Однак слід зауважити, що в зазначеній ситуації законодавець знехтував положеннями розділу XIV-1 КК України.

Згідно із судовим вироком у справі від 14 квітня 2020 року № 757/28806/18-к: «Затвердити угоду про визнання винуватості від 7 квітня 2020 року у кримінальному провадженні... Застосувати спеціальну конфіскацію та передати у власність держави нерухоме майно та корпоративні права, які постановою старшого слідчого від 27 вересня 2019 року визнано речовими доказами в кримінальному провадженні, а саме... корпоративні права товариства з обмеженою відповідальністю «Легалплейс» (АДРЕСА) зі 100 % часткою в його статутному капіталі, учасниками якого є компанія «Файрмарк Рісорсиз Корп.» (АДРЕСА) і товариство з обмеженою відповідальністю «ФАВ-Україна» (АДРЕСА)... у зв'язку з тяжким матеріальним становищем обвинувачених та відсутністю майна здійснити за рахунок коштів від реалізації конфіскованого майна..., а частину, що залишиться, зарахувати у власність держави. Речові докази у справі, до яких застосовано спецконфіскацію, передано у власність держави...». Своїм рішенням суд передав у власність держави нерухоме майно та частку корпоративних прав юридичних осіб, за допомогою яких було вчинено злочин, чим фактично здійснив конфіскацію майна (п. 2 ч. 1 ст. 96-6 КК України) та активів юридичних осіб. Останнім було завдано репутаційного збитку. Подальшим задоволенням цивільного позову суддя задовольнив інтерес приватної особи, чим завдав юридичній особі майнової шкоди [11].

Дослідивши низку судових рішень, можна дійти висновку, що, попри те, що чинне законодавство передбачає порядок притягнення до кримінальної відповідальності юридичних осіб, у більшості випадків судді за емпіричним досвідом приймають рішення у формі вироку виключно стосовно фізичних осіб і задовольняють приватні інтереси окремих осіб за поданням цивільного позову в кримінальному судочинстві при тому, що для збереження інтересів юридичної особи й держави було б значно вигідніше застосувати норми, передбачені розділом XIV-1 КК України [107]. Можна побачити отримання шкоди (майнової та репутаційної) не лише юридичною особою, а й державою. Факт притягнення до відповідальності юридичної особи навіть за цивільним

позовом засвідчує, що юридичні особи фактично й теоретично відіграють роль обвинуваченої (підозрюваної) особи, тобто такої, яка вчиняла або не вчиняла дій, які підпадають під ознаки кримінально караного діяння. Однак притягнення юридичної особи до кримінальної відповідальності в будь-якому разі тягнуть за собою негативні наслідки.

Урегулювання проблематики з повного поновлення в правах юридичної особи має охоплювати безпосередню участь юридичної особи в реабілітаційному процесі, поруч із фізичними особами, яким також було завдано шкоди кримінальним переслідуванням. На підставі викладеного доречно буде доповнити положення нової глави КПК України «Реабілітація» таким положенням статті: *«Представник юридичної особи, стосовно якої попередньо незаконно здійснювалося кримінальне провадження, набуває статусу реабілітанта й користується його правами в мірі, необхідній для реабілітації юридичної особи, щодо якої здійснювалося кримінальне провадження в реабілітаційному провадженні».*

Важливим аспектом відшкодування завданої шкоди є тлумачення понять моральної (немайнової), фізичної та майнової шкоди в кримінальному процесі.

Відшкодування шкоди, завданої внаслідок кримінального правопорушення чи іншого суспільно небезпечного діяння, відбувається: 1) підозрюваним, обвинуваченим, а також за його згодою будь-якою іншою фізичною чи юридичною особою на будь-якій стадії кримінального провадження; 2) за результатом розгляду цивільного позову в кримінальному провадженні на підставі відповідного судового рішення; 3) за рахунок Державного бюджету у випадках і в порядку, передбачених законом [65, с. 143].

Шкода є сукупністю несприятливих особистих немайнових, а також майнових наслідків, що виникли в разі порушення суб'єктивних прав фізичної або юридичної особи. Вона є однією з підстав виникнення обов'язку щодо її відшкодування [65, с. 144].

Категорія «шкода» тісно пов'язана з питаннями цивільно-правової відповідальності. Серед підстав цивільно-правової відповідальності, поряд з протиправністю поведінки (дія чи бездіяльність), причиновим зв'язком між протиправною поведінкою та заподіяною шкодою, яка заподіяла шкоду, обов'язково визначають наявність майнової і/або моральної шкоди [65, с. 144].

У теорії кримінального процесу розмежовують поняття «шкода» і «збитки». Шкода – це будь-яке зменшення блага, що охоплене правом, тому її поділяють на майнову і немайнову (моральну), а збитки – це грошова оцінка шкоди, яка наявна в разі неможливості відшкодування шкоди в натурі.

Кримінальна процесуальна наука пропонує різні підходи з відшкодування шкоди, завданої органами досудового розслідування, прокуратури та суду в межах цивільного процесу або реабілітаційного.

Термін «моральна шкода» є елементом цивільно-правових відносин, є однією з різновидів шкоди, наслідком завдання якої є відшкодування шкоди за результатами розгляду суду в цивільному судочинстві [170].

Згідно із ч. 1 ст. 23 ЦК України, моральна шкода полягає у: 1) фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; 2) душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; 3) душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку зі знищенням чи пошкодженням її майна; 4) приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи [170]. Отже, законодавець чітко розгалужує фізичний біль, страждання та моральні страждання, причому обидві категорії страждань охоплені зазначеним терміном. Також законодавець визначає, що завдану моральну шкоду можуть розраховувати не лише в матеріальній формі (грошові кошти, майно), а і в інший спосіб (допущення немайнового способу відшкодування шкоди): «якщо інше не встановлено законом, моральну шкоду відшкодовують грошовими коштами, іншим майном або в інший спосіб. Розмір грошового відшкодування моральної шкоди визначає суд залежно від характеру правопорушення,

глибини фізичних і душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації, ступеня вини особи, яка завдала моральної шкоди, якщо вина є підставою для відшкодування, а також з огляду на інші обставини, які мають істотне значення. Під час визначення розміру відшкодування враховують вимоги розумності справедливості» (ч. 3) [170]. Тобто законодавець чітко розмежує відшкодування шкоди майнової та моральної: «Моральна шкода відшкодовується незалежно від майнової шкоди, яка підлягає відшкодуванню, та не пов'язана з розміром цього відшкодування» (ч. 4), у зв'язку із чим ми розуміємо, що моральна шкода є якісно іншим різновидом шкоди.

Крім того, сучасне цивільно-правове законодавство передбачає окремі підстави для притягнення до цивільно-правової відповідальності органів державної влади за завдання моральної шкоди фізичній особі, оскільки відповідно до п. 2 ч. 2 ст. 1167 ЦК України: «Моральна шкода відшкодовується незалежно від вини органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування, фізичної або юридичної особи, які її завдали: ...якщо шкоди завдано фізичній особі внаслідок її незаконного засудження, незаконного притягнення до кримінальної відповідальності, незаконного застосування запобіжного заходу, незаконного затримання, незаконного накладення адміністративного стягнення у вигляді арешту або виправних робіт».

Відповідно до положень ч. 5 ст. 3 Закону України № 266/94 ВР, у зазначених у ст. 1 Закону випадках громадянинові відшкодовують (повертають) моральну шкоду. Відповідно до положень ч. 1 ст. 13 Закону, «питання про відшкодування моральної шкоди за заявою громадянина вирішується судом відповідно до чинного законодавства в ухвалі...» [130]. Тобто поняття «моральна шкода», про яку йдеться в нормах Закону України № 266/94 ВР, законодавець використовує в контексті цивільно-правових відносин.

КПК України передбачає відшкодування моральної шкоди для потерпілого (ч. 1 ст. 55), а також передбачає відшкодування моральної шкоди

особі, яка подала цивільний позов у кримінальному провадженні (ч. 1 ст. 128) [76]. Вочевидь, норми КПК України тлумачать «моральну шкоду» в цивільно-правовому розрізі, проте визначення досліджуваного терміна в нормах КПК України не закріплено.

Зокрема, норми розглянутих законодавчих актів не містять визначення поняття «моральна шкода». Цей термін визначається через поняття страждань, які заподіяні фізичній особі внаслідок фізичного або психічного впливу, що спричинило погіршення або позбавлення можливостей реалізації нею своїх звичок і бажань, погіршення відносин з людьми, інші негативні наслідки морального характеру. Своєю чергою «моральний характер» означає «пов'язаний із духовним життям людини». Саме тому в кримінальному провадженні лише потерпілому – фізичній особі, а не юридичній особі відшкодовують моральну шкоду [65, с. 144–145].

Особливість досліджуваного різновиду шкоди полягає, на нашу думку, у розмежуванні шкоди моральної та фізичної, оскільки і моральна, і фізична шкода визначені як фізичні та моральні страждання й так, що слово «страждання» є ключовим [65, с. 145]. Саме через це не буде зайвим розглянути оцінку цього поняття.

Етимологічно слово «страждання» означає: «зазнавати фізичного болю, мучитися від нього; зазнавати моральних мук, переживань» [65, с. 146]. Тобто термін «страждання» означає, що неправомірні дії заподіювача шкоди обов'язково повинні знайти відображення у свідомості потерпілого у формі відчуття (фізичні страждання) і уявленні (моральні страждання), викликати певну психічну реакцію [65, с. 146].

На думку В. В. Коваленка, Л. Д. Удалової, Д. П. Письменного, максимально близьким до поняття «моральні страждання» є «переживання». Змістом переживання можуть бути страх, сором, приниження та інший несприятливий у психічному аспекті стан фізичної особи [65, с. 146]. Таке твердження ми не поділяємо на тій підставі, що коли людина зазнає моральних

страждань, вона їх переживає в моменті, тобто відчуває органами відчуття. Це означає, що тотожність не цілком є коректною.

Постанова ПВС України № 4 розглядає поняття моральної шкоди, завданої фізичній особі, як «втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб» [133].

Тож неоднотайність теоретичних позицій щодо поняття моральної шкоди зумовлює низку різних наукових підходів до його визначення.

З огляду на наявні дефініції, можна вважати, що досліджуване нами поняття моральної шкоди розглядають у позитивістсько-ідеалістичному ключі, такому, що не має відношення ні до цивільно-правових відносин, ні до кримінального процесуального права, ні до судочинства загалом. Коли йдеться про моральну шкоду, необхідно мати чітке уявлення, що вона неможлива, принаймні без двох сторін – постраждалої і такої, яка завдала шкоди. Неможливо розглядати завдання моральної шкоди як самостійне явище, не враховуючи зазначені фактори. А поняття «шкода» розглядають як утрату цілісності, повноцінності, попереднього стану будь-кого чи будь-чого.

Водночас не охоплено причино-наслідковий зв'язок, яким й обумовлено виникнення шкоди.

На нашу думку, замість терміна «особа» доречніше було б визначити «свідомість». Оскільки «особа», наділена такими атрибутами, як воля, розум і почуття, якими можуть бути й не наділені окремі категорії громадян, тому завдану шкоду особа переживає саме у своїй свідомості.

В. Т. Нор не заперечує існування поняття «моральна шкода», проте вказує, що є хибним використання у визначенні поняття моральної шкоди слів «моральні» і «фізичні» страждання, тому що будь-які страждання відбуваються у сфері психічної діяльності [91, с. 163]. Ми вважаємо, що справді страждання є нефізичною, нематеріальною категорією, перебіг якої відбувається у свідомості потерпілого.

Моральна шкода знаходиться в духовній (психічній) сфері, але причини її виникнення можна поділити на матеріальні (фізичні) і нематеріальні (психічні). Проте єдність обох різновидів чинників знаходиться поза межами свідомості людини. Отже, можна стверджувати, що моральною шкодою в кримінальному процесі є *шкода, завдана кримінальним правопорушенням або іншим суспільно небезпечним діянням свідомості потерпілого внаслідок психічних та/або фізичних страждань*.

Однак у такому разі, коли ми визнаємо фактичне завдання моральної шкоди щодо фізичних осіб, доречно зазначити, що поруч із фізичними особами немайнову шкоду внаслідок незаконного кримінального переслідування зазнають і юридичні особи. Таку шкоду, відповідно до Постанови ПВС України № 4, можна розглядати саме як немайнову шкоду, якій надано таке визначення: «Під немайною шкодою, заподіяною юридичній особі, слід розуміти втрати немайнового характеру, що настали у зв'язку з приниженням її ділової репутації, посяганням на фірмове найменування, товарний знак, виробничу марку, розголошенням комерційної таємниці, а також вчиненням дій, спрямованих на зниження престижу чи підірив довіри до її діяльності». Тож будь-яку шкоду немайнового характеру автори Постанови ПВС України № 4 визнають як «втрати». Справді, у разі якщо йдеться про завдання шкоди відносно юридичної, а не фізичної особи, можна вважати, що її визначають втратами. Оскільки цей термін першочергово сприймають саме в контексті завдання шкоди щодо неживих істот, а юридична особа хоч і складається із сукупності трудових колективів, директорів тощо, але насамперед – саме з інструментів, документообігу, будівель, у яких здійснюється трудовий процес, станків, механізмів, автомобілів тощо, без яких здійснення трудового процесу неможливо та які можуть бути розглянуті як засоби вчинення окремих різновидів злочину. Однак, на нашу думку, схожа градація «шкод», яка міститься в законах і підзаконних актах, лише ускладнює процес розрахування завданої шкоди. У зв'язку із чим пропонується замінити термін «втрати» на

шкоду. У разі якщо йдеться про фізичних осіб – майнову та немайнову, у випадку юридичних осіб – майнову та репутаційну.

Питання щодо відшкодування майнової шкоди є невід’ємною складовою реабілітації в кримінальному процесі. Відшкодуванню завданої шкоди, неотриманих прибутків (упущеної вигоди), відшкодуванню майна в натурі присвячено низку законодавчих норм. Останні часто конкурують одна з одною або утворюють законодавчі колізії.

Відповідно до положень норм ст. 3 Закону України № 266/94 ВР, відшкодуванню завданої шкоди підлягають: 1) заробіток та інші грошові доходи, які він втратив внаслідок незаконних дій; 2) майно (зокрема гроші, грошові вклади й відсотки за ними, цінні папери й відсотки за ними, частка в статутному фонді господарського товариства, учасником якого був громадянин, і прибуток, який він не отримав відповідно до цієї частки, інші цінності), конфісковане або звернене в дохід держави судом, вилучене органами досудового розслідування, органами, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, а також майно, на яке накладено арешт; 3) штрафи, стягнуті на виконання вироку суду, судові витрати й інші витрати, сплачені громадянином; 4) суми, сплачені громадянином у зв’язку з поданням йому юридичної допомоги; 5) моральна шкода [130].

Моральну шкоду відшкодовують за окремими правилами відповідно до положень ст. 13 Закону, Постанови ПВС України № 4 та інших положень цивільного кодексу. Водночас не закріплено визначення терміна «майнова шкода» в чинному кримінальному процесуальному законодавстві й інших нормах, які передбачають відшкодування майнової шкоди за вчинення незаконних дій органами досудового розслідування, прокуратури та суду.

О. С. Мазур визначає майнову шкоду як шкоду, яка має певну економічну цінність і виражається у грошах [84, с. 273]. Ми не поділяємо таке твердження, оскільки постає питання, як тлумачити термін «економічна цінність». Поняття «матерія» та «майно» концептуально становлять співвідношення цілого й частини, проте в юридичній площині вони становлять єдиний нероздільний

матеріальний простір, частини якого піддають оцінному розрахуванню у вигляді відповідних матеріальних благ. Оскільки саме людина як володілець суспільної свідомості надає певній частині матеріального світу визначений зміст, а разом із ним і цінність.

На нашу думку, терміни «майнова шкода» та «матеріальна шкода» є тотожними, оскільки йдеться про об'єкти матеріального світу, які можливо оцінити в грошовому еквіваленті. Слід також зауважити, що така категорія, як здоров'я, хоч і є якісним показником стану організму людини, однак вона становить сукупність стану органів і систем людського організму, що належить до матеріального світу, поновлення якого залежить від ліків й інших заходів із застосуванням матеріально-технічного забезпечення. Тому збитки, яких зазнала особа в процесі лікування до набрання сили судового рішення про реабілітацію, є майновими, страждає майнове становище людини.

Тому, на нашу думку, у кримінальному процесі поняття майнової шкоди можна визначити як *шкоду, завдану органами досудового розслідування, оперативно-розшуковими підрозділами, прокуратурою та судом на підставі прийнятих незаконних процесуальних рішень, яка полягає в завданні пошкоджень та/або незаконному позбавленні права користування, володіння та відчуження об'єктів матеріального світу, які належать особі (фізичній або юридичній) на підставі права власності.*

У контексті відшкодування фізичної та моральної шкоди пропонується їх об'єднати та здійснити відшкодування комплексно відповідно до результатів експертних досліджень та інших джерел доказів у реабілітаційному процесі, які дадуть змогу установити причинно-наслідковий зв'язок і механізм виникнення фізичних та моральних страждань.

Зрозуміло, що заподіяння фізичної шкоди тісно пов'язане з настанням моральних страждань, отже, і моральної шкоди. У цьому випадку ці види шкоди в кримінальному провадженні складно розглядати окремо, оскільки вони доповнюють один одного [65, с 145]. Фізичну шкоду визначають через сукупність змін, що об'єктивно сталися внаслідок вчинення кримінального

правопорушення в стані людини [65, с. 145]. До складових фізичної шкоди належать: а) тілесні ушкодження; б) розлад здоров'я; в) фізичні страждання [65, с. 145]. Згідно з Правилами судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, затверджених наказом № 6 Міністерства охорони здоров'я України від 17 січня 1995 року [31], з медичної позиції тілесні ушкодження – це порушення анатомічної цілісності тканин, органів та їх функцій, що виникає внаслідок одного чи кількох зовнішніх ушкоджувальних факторів – хімічних, фізичних, біологічних, психічних. Отже, тілесними ушкодженнями називають протиправне й винне заподіяння шкоди здоров'ю іншої особи, яким порушено анатомічну цілісність або фізіологічні функції тканин чи органів потерпілого внаслідок посягання на здоров'я. Поряд із фізичною шкодою потерпілому одночасно заподіюють майнову шкоду, що полягає у витратах на лікування, протезування, посилене харчування [65, с. 145].

Фізичні страждання визначають як фізичний біль, якого зазнала особа у зв'язку із вчиненням проти неї насильства або заподіяння шкоди здоров'ю [65, с. 145]. Слід зазначити, що коли розглядають теоретичні положення щодо фізичної шкоди, ураховують «дуалізм», за якого складно відокремити фізичні та моральні страждання, адже їх переживає свідомість. Фізичну шкоду слід віднести суто до порушень цілісності організму, окремих його органів, частин і тканин, що відображається у відповідних медичних діагнозах та результатах медичних обстежень. Розглянемо деякі думки науковців з досліджуваного питання. Водночас зауважимо, що, на нашу думку, страждання фізичні і психічні слід віднести до моральної шкоди.

О. В. Грищук доводить, що фізична шкода є матеріальною з природно-наукової позиції, водночас немайновою – це будь-які негативні зміни в організмі людини, які перешкоджають нормальному, з біологічної, фізіологічної, психічної позицій, перебігу всіх психофізичних процесів людини. Негативні зміни настають в організмі, тобто в матеріальній сфері, потерпілого під впливом певних зовнішніх факторів. Зміни своєю чергою можуть потім

призвести до негативних явищ у психічному стані, а також у майні особи [23]. Цей підхід видається слушним у частині, що справді фізична шкода є матеріальною з природно-наукової позиції, тобто вона підлягає розрахунку в грошовому еквіваленті. На нашу думку, фізична шкода має немайнову природу, оскільки фізичне тіло людини не можна ототожнювати з об'єктами неживої природи. Однак шкода, заподіяна здоров'ю, відображається в матеріальному світі в майновому еквіваленті грошової вартості, необхідної для компенсації втраченої (тимчасово втраченої) дієздатності організму реабілітанта.

Матеріальна шкода (майнова) є насамперед шкодою, якої завдали майновому становищу постраждалому, а не його здоров'ю. Водночас шкоду, завдану організму людини, складно оцінити, хоча її можна втілити в грошовому еквіваленті.

У своїй роботі А. О. Суховіліна дійшла висновку, що аналіз медичної, юридичної літератури, статистичних даних Державної пенітенціарної системи України, Фонду соціального страхування засвідчує необхідність дослідження фізичної шкоди в кримінальному процесуальному праві в широкому значенні, а саме: шкоди, завданої здоров'ю особи внаслідок вчинення щодо неї злочину, незаконних рішень, дій органів досудового розслідування, прокуратури, суду [150, с. 160]. Така позиція видається слушною. На підставі викладеного авторка запропонувала термін «фізична шкода» тлумачити в широкому значенні: «шкода, завдана здоров'ю особи в результаті вчинення відносно неї злочинного посягання, незаконного процесуального рішення, дій органів досудового розслідування, прокуратури, суду, наслідками якої є ушкодження, захворювання, патологічний стан або інвалідність» [150, с. 160]. Таку позицію поділяємо лише частково, оскільки автор не визначає, що наслідком фізичної шкоди може бути завдано безпосередньо моральних страждань, тобто моральної шкоди. Передусім моральні страждання пов'язані з каліцтвом фізичного тіла. Та зовсім складно одне розглядати без іншого, не розуміючи причиново-наслідкових зав'язків.

На нашу думку, фізичну шкоду в кримінальному процесі можна визначити як завдану кримінальним правопорушенням або іншим суспільно небезпечним діянням шкоду організму потерпілого, яка виражається в порушенні цілісності або унормованого ритму організму, окремих його органів, частин і тканин, наслідком чого може бути завдано моральної шкоди потерпілому.

Критерії компенсації фізичних і моральних страждань є різними. Оскільки фізичні страждання заподіюють у матеріальній сфері, вони підлягають об'єктивній оцінці, тобто за своїм змістом компенсація фізичних страждань може наближатися до відшкодування. І зовсім інша ситуація складається з компенсацією моральних страждань, що спричинені шкодою, яка заподіяна в ідеальній (духовній) сфері. Для того щоб вони могли бути компенсовані, необхідно всебічно, повно та неупереджено вивчити обставини заподіяння шкоди, важливо максимально індивідуалізувати підхід до визначення моральних страждань [65, с. 146].

Ми вважаємо, що поняття фізичної шкоди не тотожне поняттю моральної шкоди. Своєю чергою завдання фізичної шкоди та шкоди іншим немайновим правам поглинаються узагальненим поняттям «немайнової шкоди». Проте у випадку розрахування моральної та немайнової шкоди слід урахувувати їх причиново-наслідковий зв'язок.

Причинами незаконного кримінального переслідування можна вважати як процесуальні помилки уповноважених органів, так й умисні незаконні правочини. Своєю чергою нікчемні судові прецеденти й інші процесуальні рішення органів, що здійснюють кримінальне провадження, нівелюють легальність прийнятих рішень і можуть призвести до анархії в правовому полі. Водночас прийняття неадекватних і неправомірних рішень під час здійснення кримінальної процесуальної діяльності уповноваженими органами зумовлює необхідність пошуку різних шляхів вирішення таких ганебних практик. Зокрема, Н. Верховська у своїй роботі «Наслідки необґрунтованого арешту банківських рахунків підприємств для бізнесу та спроби їх скасування»

запропонувала такі варіанти скасування незаконного арешту банківських рахунків підприємств, тобто юридичних осіб: перший спосіб полягає в поданні клопотання до суду першої інстанції, тобто до того самого суду, який такий арешт наклав; другий спосіб полягає в оскарженні ухвали про накладання арешту на банківські рахунки в апеляційному порядку [7, с. 241]. На нашу думку, такі заходи не гарантують забезпечення фізичним і юридичним особам повного поновлення уражених під час здійснення кримінального провадження репутаційних (довіра контрагентів тощо) і майнових прав. Відповідно до норм ч. 1 ст. 2 КПК України, завданням кримінального провадження полягає в тому, щоб жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура [76]. Виконання визначених вимог кримінального процесуального закону можливе лише за допомогою механізму реабілітаційного процесу в кримінальній процесуальній площині, обов'язкові рішення якого повинні не лише забезпечувати поновлення осіб у втрачених у майнових і немайнових правах, а й скасовувати раніше прийняті неправомірні рішення шляхом визнання незаконності попередньо прийнятих з відкриттям провадження дисциплінарного та/або кримінального залежно від завданих негативних наслідків реабілітантам. Участь юридичної особи в цьому має бути гарантована чинним законодавством. Отже, пропонуємо внести доповнення до деяких норм КПК України, а саме в ст. 130 змінити назву на «Відшкодування (компенсація) шкоди, завданої фізичним, юридичним особам незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю»; її ч. 1, 3 викласти в такій редакції: ч. 1: *«Шкода, завдана фізичним та/або юридичним особам незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду, відшкодовується державою за рахунок Державного бюджету України у випадках, передбачених законом, і розраховується в реабілітаційному процесі»; ч. 3: «Наслідком реабілітаційного процесу відносно фізичних, юридичних осіб є рішення про реабілітацію, у якому*

зазначаються перелік порушених під час здійснення кримінального провадження прав, які повинні бути негайно поновлені відповідним державним органом, вид і найменування майна, що необхідно повернути, розмір відшкодованої шкоди. Рішення про реабілітацію фізичної та/або юридичної особи є підставою для порушення дисциплінарного або кримінального провадження щодо осіб, які приймали незаконне, необґрунтоване рішення» [108]. Таке положення вважають доцільним 64,7 % анкетованих працівників слідства та дізнання органів Національної поліції України, 90,9 % прокурорів прокуратури, 27,3 % працівників слідства Державного бюро розслідувань, 73,3 % суддів і 66,7 % адвокатів.

На думку М. Є. Шумила та інших науковців-процесуалістів, інститут реабілітації за природою є кримінальним процесуальним явищем, а за галузевою приналежністю – комплексним. Справді, низка цивільно-правових норм гарантують відшкодування юридичній особі, проте, на нашу думку, це лише галузева природа відповідальності юридичної особи, вони цілком не передбачають повне поновлення в порушених правах. Тому, на нашу думку, участь юридичної особи в реабілітаційному процесі як такої, якій завдано шкоди незаконним засудженням, повинно бути гарантією з поновлення втрачених прав. Передбачено й норми ч. 1 ст. 55 Конституції України: «кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб» [54]; ст. 56 Конституції України: «кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень» [54], які мають бути виконані для збереження прав усіх членів суспільства.

Отже, національне законодавство у сфері господарювання не закріпило можливості поновлення прав суб'єкта господарювання, якщо такі було порушено внаслідок неправомірного засудження в кримінальному провадженні.

Господарські правовідносини передбачають значно більшу кількість прав і повноважень у правовідновлювальній та відшкодувальній діяльності, ніяк не пов'язаній з кримінальною процесуальною, і можуть діяти всупереч чинним нормами цивільного та кримінального процесуального законодавства в зазначеній галузі. На жаль, Закон України № 266/94 ВР не передбачає можливостей для відшкодування шкоди та поновлення попередніх прав, завданих правоохоронними органами юридичній особі, суб'єкту господарювання (як юридичній особі) за наявності таких можливостей виключно для фізичних осіб.

Не всі норми галузевого національного права передбачають можливість оскарження незаконного рішення та/або звернення у зв'язку з таким фактом до суду власної юрисдикції з метою їх захисту. Наприклад, норми Земельного кодексу України від 25 жовтня 2001 року [30] не передбачають механізмів правового врегулювання відносин, які виникають у разі здійснення арешту земельної ділянки. Хоча глава 25 Земельного кодексу України передбачає порядок земельних спорів між суб'єктами власності земельної ділянки, однак такі спори знаходяться виключно в земельно-правовій площині та не передбачають навіть у відсильній формі можливості оскарження прийнятого незаконного рішення органами державної влади, уповноваженими на прийняття такого рішення в кримінальному провадженні. Отже, земельне законодавство аж ніяк безпосередньо не пов'язане з правовідновлювальними правовідносинами та відіграють опосередковану роль, тому не можуть бути першоприродою для реабілітаційних відносин.

Серед учених немає єдиної думки щодо юридичної природи інституту реабілітації. На думку одних, норми реабілітації мають виключно кримінальну процесуальну правову природу (М. Є. Шумило). Інші вчені обстоюють протилежну позицію та відносять інститут реабілітації до цивільно-правових відносин. Треті вважають, що реабілітаційні норми є окремим спеціальним правом. На нашу думку, доречним буде зазначити, що всі три позиції мають право існувати. Наприклад, прихильники цивільно-правової природи

регламентують свою позицію низкою цивільно-правових норм, які передбачають цивільно-правову відповідальність посадових осіб органів державної влади.

Відшкодування моральної шкоди передбачено нормою ст. 23 ЦК України: «Особа має право на відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок порушення її прав». Порядок відшкодування шкоди, завданої внаслідок незаконних дій чи бездіяльності органів, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду, – нормою ст. 1176 ЦК України: «шкода, завдана фізичній особі внаслідок її незаконного засудження, незаконного притягнення до кримінальної відповідальності, незаконного застосування запобіжного заходу, незаконного затримання, незаконного накладення адміністративного стягнення у вигляді арешту чи виправних робіт, відшкодовується державою у повному обсязі незалежно від вини посадових і службових осіб органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду» [170]. Досліджуючи це питання, можна констатувати факт, що проблематика цивільно-правової природи заходів відшкодувального характеру існувала раніше, перенесення проблематики незаконно притягнутої особи до кримінальної відповідальності з публічної в приватну площину, на нашу думку, є принципово хибним шляхом і не дасть можливості особі повернутися цілком до попереднього стану; конкретна посадова особа, що здійснювала кримінальне переслідування за виконання своїх посадових обов'язків, не зможе цілком відшкодувати завдану особі шкоду, оскільки остання чинила не особисті приватні дії щодо постраждалої особи, а здійснювала дії в межах повноважень, якими її наділила держава. Такі й інші аргументи, наведені критиками позиції цивільно-правової природи інституту реабілітації, знову повертають до дослідження першопричин повного поновлення прав особи, незаконно притягнутої до кримінальної відповідальності. Ці першопричини містяться в діяльності, яку здійснюють у межах кримінального процесу. Тобто відносин, які виникають у кримінальній процесуальній площині.

Досить неоднозначним є положення норм адміністративного законодавства з урегулювання порушених кримінальним процесуальним законом норм. Норми, що вимагають адміністративно-правового врегулювання, законодавець називає «спеціальними правами», яких можна позбавити в разі вчинення відповідного правопорушення особою, яка безпосередньо використовує (може використати) у своїй злочинній діяльності. Законодавець «спеціальними правами» вважає такі права: право полювання (ч. 1 ст. 30 КУпАП); право керування транспортними засобами (ч. 3 ст. 30 КУпАП); право обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (ч. 5 ст. 30 КУпАП) [38]. Своєю чергою чинний КПК України передбачає позбавлення зазначених прав як один із заходів забезпечення кримінального провадження: «Тимчасово вилученими можуть бути документи, які посвідчують користування таким спеціальним правом: 1) право керування транспортним засобом або судном; 2) право полювання; 3) право на здійснення підприємницької діяльності; 4) право на володіння та носіння зброї» (ч. 2 ст. 148 КПК України). Як окремий захід забезпечення кримінального провадження законодавець передбачив відсторонення від посади (глава 14 КПК України). Тобто це положення межує не тільки з правовідносинами адміністративного, а й трудового характеру. Нині адміністративно-правове законодавство не знає поняття правової реабілітації в тому широкому значенні, якого надає останньому кримінальна процесуальна наука, проте слід визнати, що зазначений термін міститься виключно в статтях, які передбачають правовідносини стосовно специфічної категорії осіб, щодо яких діє Закон України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років». Ідеться про брак порядку повного поновлення особи в її адміністративно-правових правах і повноваженнях. Натомість у зв'язку із тим, що порушення прав здійснюють виключно посадові службові особи в кримінальному процесуальному порядку, законодавець надає можливість для оскарження прийнятого рішення в порядку адміністративного судочинства: «Кожна особа має право в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до адміністративного суду, якщо вважає, що рішенням, дією чи

бездіяльністю суб'єкта владних повноважень порушені її права, свободи або законні інтереси, і просити про їх захист...» (ч. 1 ст. 5 Кодексу адміністративного судочинства України) [35]. Але, досліджуючи зазначену процесуальну можливість оскарження порушених прав в адміністративному судочинстві, не можна одностайно стверджувати, що реабілітаційні відносини є чи повинні бути за своєю природою адміністративними. Це лише одна з процесуальних можливостей поновлення втрачених прав, вона у жодному разі не обумовлює тих відносин, які зумовили порушення прав особи, незаконно притягнутої до кримінальної відповідальності. З метою доповнення переліку норм, що передбачають відшкодування майнової шкоди, завданої особі внаслідок незаконного кримінально-правового переслідування, можна зазначити наявність ст. 25 Бюджетного кодексу України, у якій зазначено: «Відшкодування відповідно до закону шкоди, завданої фізичній чи юридичній особі внаслідок незаконно прийнятих рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади (органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування), а також їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень здійснюється державою (Автономною Республікою Крим, органами місцевого самоврядування) у порядку, визначеному законом». З огляду на таку дефініцію, можна побачити, що законодавець передбачив можливість такого відшкодування не тільки фізичній, а й юридичній особам за завдання шкоди майнового та немайнового характеру, яка повинна виражатися в грошовому розмірі. Зазначена форма відшкодування відповідає тим відносинам, що охоплені Законом України № 266/94 ВР.

Отже, можна встановити, що інститут реабілітації в кримінальному процесуальному праві справді не врегульовано. Натомість діє низка розрізнених законодавчих норм, які передбачають відшкодування шкоди, завданої рішеннями, діями чи бездіяльністю органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду. Зазначені вище норми умовно можна розділити на такі, що передбачають безпосередньо зобов'язання державних органів на

відшкодування раніше порушених прав, і такі, що передбачають можливість оскарження прийнятого рішення, дії чи бездіяльності зазначених вище органів. Тобто повне поновлення в усіх попередньо втрачених правах законодавець не передбачив. Серед інших проблем реабілітації можна зазначити невизначеність моменту, з якого можна вважати особу притягнутою до кримінальної відповідальності, тобто з якого моменту остання має право на повне відновлення раніше порушених прав.

Термін «реабілітація» використовують у разі, коли законодавець урегулює правовідносини щодо вузької категорії осіб, стосовно яких діє Закон України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років». Поділяючи думку інших учених-процесуалістів, доходимо висновку, що інститут реабілітації незаконно засуджених осіб має підґрунтям кримінальне процесуальне право та комплексну галузеву приналежність.

2.3. Сутність і наслідки незаконного кримінального переслідування

Одним зі значущих елементів реабілітаційних відносин у кримінальному процесі є наявність факту встановлення незаконності певного процесуального рішення або слідчої (розшукової) дії щодо майбутнього реабілітанта [102, с. 218–219].

Проблематика визначення того, чим є «незаконність кримінального переслідування» та з якого моменту її можна вважати такою, спричиняє складнощі встановлення моменту виникнення права на реабілітацію в кримінальному процесі. Оскільки весь комплекс можливих порушень з боку органів державної влади можна поділити на кримінальні правопорушення, кримінальні проступки, цивільно-правову відповідальність і дисциплінарні проступки, на нашу думку, важливо розуміти, з якого моменту кожне з правопорушень можна вважати закінченим, тому що на його підставі виникає

право на реабілітацію. У такому випадку головним моментом і є виникнення незаконності. Чинне законодавство не визначає моменту настання такої, не містить дефініції незаконного кримінального переслідування попри те, що це є невід'ємною складовою реабілітації в кримінальному процесі.

Підставами притягнення до негативної юридичної відповідальності є: юридичний факт (фактично вчинене діяння) – вчинення власне протиправного діяння за наявності всіх ознак, які утворюють склад правопорушення, тобто підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад кримінального правопорушення або проступку; наявність норми права, що передбачає склад правопорушення та можливість покладання юридичної відповідальності; наявність правозастосовного акта, що винесений уповноваженим на те органом або посадовою особою, у якому конкретизовано вид і міру юридичної відповідальності [153, с. 250]. Тож будь-яка категорія схожих дій реалізується як дія чи бездіяльність.

Автор Закону України № 266/94 ВР розгалужує незаконне засудження та незаконне притягнення до кримінальної відповідальності «...у зв'язку з незаконним засудженням або відсторонення від посади у зв'язку з незаконним притягненням до кримінальної відповідальності...» [130]. Очевидно, що термін «незаконне притягнення до кримінальної відповідальності» є тотожним до терміна «незаконне кримінальне переслідування».

На нашу думку, «незаконність» можна умовно розподілити на формальну та юридичну (судову). Формальними можна визнати низку правопорушень, завданих посадовими особами органів державної влади, які вчинили правопорушення під час виконання владних повноважень у кримінальному провадженні та не були належно кваліфіковані, чим можливе уникнення від відповідальності. Юридична (судова) незаконність, на наше переконання, – це установлена та кваліфікована в судовій або досудовій стадії кримінального провадження система протиправної діяльності з боку уповноважених працівників органів державної влади, наслідком якої є передбачені законом

санкційні заходи. Головною складовою установлення факту незаконного кримінального переслідування є винесення відповідного рішення органу з владними повноваженнями про визнання певної діяльності незаконною. Тобто в цьому випадку головну роль відіграють компетентність і швидкість реакції відповідного органу, до повноважень якого належить винесення рішення, покладеного на притягнення до відповідальності.

У такому разі постає питання, з якого моменту можна вважати, що стосовно особи було розпочато незаконне кримінальне переслідування. Як можна побачити з практичної діяльності правоохоронних органів, негативних наслідків особа може зазнавати з моменту: 1) пред'явлення особі повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення/проступку; 2) з моменту обрання щодо особи заходів забезпечення кримінального провадження; 3) ухвалення судом обвинувального вироку в кримінальному провадженні (до моменту набрання сили); 4) набуття чинності ухваленим судом обвинувальним вироком. Тобто розуміння незаконності кримінального переслідування може бути істотно розширеним, адже на кожній стадії продовжує діяти презумпція невинуватості впродовж вступу в чинність обвинувального вироку. Особа може зазнавати негативних наслідків від «незаконного засудження, незаконного набуття статусу підозрюваного у вчиненні кримінального правопорушення, незаконного набуття статусу обвинуваченого (підсудного), незаконного затримання особи, незаконного застосування заходів забезпечення кримінального провадження, а також незаконного проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій» [104]. Однак незаконне здійснення певних заходів у кримінальному провадженні як підстави для відшкодування завданої шкоди можуть не скасовувати судового вироку загалом. Тому, на нашу думку, слід урахувати причинно-наслідковий зв'язок між отриманими відомостями в кримінальному провадженні незаконним шляхом, які не становили інтерес для доказовості винуватого. І навпаки: докази, здобуті незаконним шляхом, ужиті заходи забезпечення кримінального провадження, повідомлення про підозру й

ухвалення неправосудного вироку, прийняті на підставі сфабрикованих доказів, здобутих із порушенням процесуальних вимог і процесуальної форми. Тобто «незаконність» визнається прийняттям відповідного процесуального акта.

Своєю чергою на скасування незаконної та необґрунтованої постанови слідчого уповноважений лише орган прокуратури відповідно до п. 7 ч. 2 ст. 36 КПК України [76]. Схожим повноваженням наділений керівник органу досудового розслідування, але в завуальованій формі: «Керівник органу досудового розслідування уповноважений: ...вживати заходів щодо усунення порушень вимог законодавства у випадку їх допущення слідчим» (п. 4 ч. 2 ст. 39 КПК України) і керівник органу дізнання (п. 4 ч. 2 ст. 39-1 КПК України). Попри те, що керівник органу досудового розслідування вповноважений здійснювати досудове розслідування, користуючись повноваженнями слідчого (п. 6 ч. 2 ст. 39 КПК України), чинний КПК України не містить норми, яка б наділила орган прокуратури повноваженням на скасування незаконної та необґрунтованої постанови керівника досудового розслідування. Чинний КПК навіть не передбачає повноваження зі скасування незаконної та необґрунтованої постанови дізнавача, який у процесі здійснення дізнання наділяється повноваженнями слідчого (ч. 1 ст. 40-1 КПК України [76]). Крім того, немає такої норми щодо можливості скасування незаконних і необґрунтованих постанов, прийнятих безпосередньо прокурором, керівником органу прокуратури та керівником органу дізнання, що засвідчує не лише недосконалість чинного законодавства, а й те, що законодавець не передбачив заходів із припинення незаконного кримінального переслідування в позасудовій формі. Навіть якщо відомий факт прийняття незаконного та безпідставного процесуального рішення, постраждала особа лише має право на подання скарги в порядку, передбаченому ст. 306 КПК України. Тобто установлення чи спростування факту порушень здійснюють на розгляд слідчого судового органу. Крім того, подання скарги на безпідставність, незаконність дій передбачено лише на діяльність слідчого, дізнавача чи прокурора. Упускається оскарження рішення керівників органу прокуратури, органу досудового

розслідування та органу дізнання, які безпосередньо уповноважені на контроль процесу здійснення досудового розслідування, що значно ускладнює встановлення факту порушення з їхнього боку.

Серед науковців-процесуалістів теж немає одностайної думки щодо сутності «незаконного кримінального переслідування». Зокрема, А. О. Суховіліна вважає, що «незаконне кримінальне переслідування та незаконне засудження порушують особисті немайнові права людини і громадянина, унаслідок цього особі спричиняються моральні і фізичні страждання, змінюється її соціальний статус у суспільстві та психічний стан» [152, с. 127]. На нашу думку, це твердження дискусійне. Адже доволі примітно, що останньою відгалужене поняття «незаконне кримінальне переслідування» від незаконного засудження. Ще однією відмінною складовою було визначено специфіку завданої шкоди, а саме – моральну і фізичну шкоду.

Схожу з викладеною вище позицією обстоюють І. І. Кравчук та І. С. Якимчук, які вважають, що: «Набути статусу реабілітованих можуть і такі суб'єкти, як підозрюваний та обвинувачений. Підставою для цього є незаконне й необґрунтоване кримінальне переслідування, що оформлюється винесенням постанови про закриття кримінального провадження за реабілітаційними підставами на стадії досудового розслідування або судового розгляду. У цьому випадку незаконні дії, рішення або бездіяльність відповідних державних органів будуть виражатися у вигляді незаконного затримання, тримання під вартою, необґрунтованого повідомлення про підозру, застосування заходів забезпечення кримінального провадження тощо» [63, с. 368]. Останні виокремили такі поняття, як «незаконність» й «необґрунтованість». Можна пересвідчитися, що останні мають не лише різне інтонаційне забарвлення, а й передусім семантичне визначення. Оскільки, необґрунтованість ще не означає, що діяльність органів державної влади щодо особи була незаконною та особою було безпідставно притягнуто до кримінальної відповідальності.

У своєму дослідженні М. Р. Мазур зауважувала, що під час характеристики кримінального переслідування, засудження використовують

словосполучення «незаконне і необґрунтоване». Зазначене зумовлено тим, що кримінальне переслідування та засудження не може бути лише законним або лише обґрунтованим. Законним може бути тільки обґрунтований правовий документ. І хоча в окремих випадках обґрунтований правовий акт може бути визнаний незаконним (не підписаний одним із суддів вирок тощо), суті справи це не змінює [83, с. 29]. Авторка акцентувала на компоненті незаконності в помилковості процесуальної форми документа, однак це швидше належить до категорії «процесуальних помилок». На думку М. Р. Мазур, категорії «незаконність» і «необґрунтованість» хоч і мають різне значення, однак у кримінальному процесуальному розумінні вони майже тотожні. Отже, питання безпідставності (необґрунтованості) має відношення до неналежності доказової бази в кожному окремому випадку.

Аспектом незаконності процесуальних рішень є докази та доказування. Недопустимими є докази, отримані внаслідок істотних порушень прав і свобод, гарантованих Конституцією та законами України, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також будь-які інші докази, здобуті завдяки інформації, отриманій внаслідок істотного порушення прав та свобод людини [65, с. 126]. Окремої уваги, на нашу думку, потребує відображення положень недопустимості доказів з позиції чинного КПК України. Тож суд зобов'язаний визнати істотними порушення прав людини й основоположних свобод, зокрема такі: 1) здійснення процесуальних дій, які потребують попереднього дозволу суду, без такого дозволу або з порушенням його суттєвих умов; 2) отримання доказів унаслідок катування, жорстокого, нелюдського поводження або такого, що принижує гідність особи, поводження або погрози застосування такого поводження; 3) порушення права особи на особистий захист; 4) отримання показань чи пояснень від особи, яка не була повідомлена про своє право відмовитися від давання показань і не відповідати на запитання, або їх отримання з порушенням цього права; 5) порушення права на перехресний допит (ч. 1, 2 ст. 87 КПК України) [65, с. 127]. Цей перелік порушень можна віднести до категорій незаконного

кримінального переслідування, їх виявлення в установленому законом порядку може бути підставою для скасування повідомлення про підозру особи або скасування обвинувального акта задля вирішення питання до надходження кримінального провадження до судової стадії. Однак, навіть якщо буде встановлено факт істотного порушення доказу, який не впливає на суть обвинувачення, він просто не буде використаний в суді: «Недопустимий доказ не може бути використаний при прийнятті процесуальних рішень, на нього не може посылатися суд при ухваленні судового рішення (ч. 2 ст. 86 КПК України)» [65, с. 127]. Проте інша норма зобов'язує лише суд визнавати докази недопустимими, що, на нашу думку, є вибіркоким твердженням для законодавця: «Докази повинні визнаватися судом недопустимими під час судового розгляду, якщо вирішується питання про відповідальність за вчинення зазначеного істотного порушення прав та свобод людини, внаслідок якого такі відомості були отримані (ч. 4 ст. 87 КПК України)» [65, с. 127], оскільки докази збирають безпосередньо органи досудового розслідування, на нашу думку, коло суб'єктів, що визначають допустимість доказів, має бути доповнено дізнавачем і слідчим. Можна вважати, що безпідставність (необґрунтованість) кримінального переслідування виникає у випадку, якщо було допущено порушення, передбачені ч. 1, 2 ст. 87 КПК України. Воно повинно мати своє відображення у відповідній постанові слідчого/дізнавача, прокурора або ухвали суду, відповідні докази, речі й документи необхідно вилучити з матеріалів провадження та долучити до матеріалів відкритого кримінального провадження або службового розслідування з можливістю їх використовувати в реабілітаційному процесі або під час подання цивільного позову.

Відповідно до п. 16 ч. 1 ст. 7 КПК України, безпосередність дослідження показань, речей і документів є однією з основоположних засад кримінального процесуального законодавства. Не лише судовий орган має право на спростування певних незаконно чи безпідставно здобутих доказів, а й дізнавач, слідчий, прокурор і слідчий суддя на будь-якій стадії кримінального провадження. Тобто відповідальність за пред'явлення повідомлення про

підозру, складання обвинувального акта, засудження до обвинувального вироку на підставі викладених вище актів буде покладатися не лише на окремого слідчого, а й на інших учасників кримінального провадження. У разі якщо уповноважена особа допустила процесуальну помилку під час здійснення певної слідчої (розшукової) дії, прийняття певного процесуального рішення чи заходу забезпечення кримінального провадження, особа, яку незаконно притягували до кримінальної відповідальності, має право на їх оскарження в порядку, визначеному главою 26 КПК України [76]. Це для уповноваженого органу буде підставою для перегляду таких дій та подальшої зміни або скасування в строки, визначені законом. У такому разі момент початку незаконності кримінального переслідування буде визначено в строки, передбачені КПК України з моменту надходження скарги до безпосередньої уповноваженої особи. У такому разі потреба в прийнятті судом виправдувального вироку відпадає. Це і є, на нашу думку, спільною рисою незаконного кримінального переслідування та незаконного засудження.

Ми вважаємо, що головна ознака незаконного засудження, що відрізняє його від незаконного кримінального переслідування, полягає в тому, що засудження є складовою категорією незаконного кримінального переслідування. *Незаконним засудження вважається з моменту набрання законної сили виправдувальним вироком суду.* На тій підставі, що засудження за часово-просторовим обсягом укладається в межі одного процесуального акта й саме оскарження прийнятих процесуальних рішень здійснює лише судовий орган, на відміну від незаконного кримінального переслідування, де оскарженню можуть підлягати рішення, дії чи бездіяльність будь-якої посадової особи на будь-якій стадії кримінального процесу. Доречно зазначала М. Р. Мазур: «не кожне незаконне й необґрунтоване кримінальне переслідування (засудження) обов'язково вказує на невчинення особою злочину, а лише те, яке знаходить своє вираження в постанові про закриття кримінальної справи за реабілітуючими підставами, виправдувальному вироку

суду» [83, с. 29], хоч авторка й ототожнювала терміни «незаконне засудження» та «незаконне кримінальне переслідування».

Важливий аспект незаконного кримінального переслідування полягає в установленні фактів учинення посадовими особами кримінальних правопорушень/ кримінальних проступків, які кваліфікують за відповідними статтями КК України. Останні здебільшого належать до категорії кримінальних правопорушень, передбачених розділом XVIII КК України «Кримінальні правопорушення проти правосуддя» [64]. Серед них такі: завідомо незаконні затримання, привід, домашній арешт або тримання під вартою (ст. 371); притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності (ст. 372); примушування давати показання (ст. 373); порушення права на захист (ст. 374); постановлення суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови (ст. 375); втручання в діяльність судових органів (ст. 376); незаконне втручання в роботу автоматизованих систем в органах та установах системи правосуддя (ст. 376-1); невиконання судового рішення (ст. 382); завідомо неправдиве повідомлення про вчинення кримінального правопорушення (ст. 383); уведення в оману суду або іншого уповноваженого органу (ст. 384); відмова свідка від давання показань або відмова експерта чи перекладача від виконання покладених на них обов'язків (ст. 385); перешкоджання з'явленню свідка, потерпілого, експерта, спеціаліста, примушування їх до відмови від давання показань чи висновку (ст. 386); Незаконні дії щодо майна, на яке накладено арешт, заставленого майна або майна, яке описано чи підлягає конфіскації (ст. 388); втручання в діяльність захисника чи представника особи (ст. 397); приховування злочину (ст. 396); посягання на життя захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги (ст. 400) [64] та ін. Установлення наявності певного факту щодо особи чи групи осіб уже буде підставою для відкриття кримінального провадження за цим фактом.

Якщо з умисними кримінально караними діяннями все очевидно і це не потребує додаткового підтвердження незаконності кримінального

переслідування, то окремим фактором незаконності кримінального переслідування є вчинення уповноваженими службовими особами «процесуальних помилок». М. Є. Шумило зауважує: «...не менш суспільно небезпечними є ненавмисні протиправні дії суб'єктів, що ведуть кримінальний процес. Такі як безпідставне порушення кримінального провадження щодо конкретної особи чи осіб, пред'явлення обвинувачення, обшук, затримання, виїмка, накладення арешту на майно, поштово-телеграфну кореспонденцію» [174, с. 179]. Також учений виокремлює «процесуальні помилки»: «слідчий, суддя, прокурор, органи дізнання отримують дані про досліджувану подію з показань свідків, потерпілих, підозрюваних, обвинувачених, а також через матеріально фіксовані об'єкти, залучені до справи як речові докази. Зрозуміло, що неточності, помилковість цих “посередників” також негативно позначаються на результатах пізнання суб'єктів, що ведуть кримінальний процес» [174, с. 199]. Основою процесуальних помилок можна вважати помилковість, дефектність розумово-мисленнєвої діяльності окремої посадової особи в кримінальному провадженні, зумовлену факторами об'єктивної дійсності. Це може призвести до неправильного застосування норм кримінального процесуального законодавства, що негативно вплине на результат досудового розслідування. Аналогічного висновку дійшов М. Є. Шумило, зазначивши, що за своїми наслідками стосовно рішень по суті кримінального провадження їх можна класифікувати на такі, що: 1) не впливають на правильність прийняття остаточного рішення в провадженні; 2) стоять на заваді досягненню мети кримінального процесуального законодавства, що може полягати в скасуванні раніше прийнятого рішення, зокрема повернення провадження на додаткове розслідування чи розгляд справи в новому складі суду; 3) можуть стати причиною визнання недійсності кримінального провадження шляхом закриття за реабілітуючими підставами або винесення виправдувального вироку [174, с. 182].

Окремо слід зазначити про таку категорію, як «істотне порушення вимог кримінального процесуального закону», виявлення яких є підставою для зміни

чи скасування судового вироку в апеляційному (п. 3 ч. 1 ст 409 КПК України) та касаційному порядках (п. 1 ч. 1 ст. 438 цього Кодексу). Сутність явища законодавець не роз'яснив. Його можна трактувати як діяльність, що підпадає під ознаки кримінального правопорушення/проступку, дисциплінарного проступку або діяльність, яка не несе ознаки суспільної небезпеки, але є підставою для цивільно-правової відповідальності. У чому саме істотне порушення вимог кримінального процесуального закону може полягати – законодавець також не пояснив. Зазначений термін не містить дефініції в кримінальному процесуальному законі. Його можна віднести як до категорії процесуальних помилок, так і до кримінальних правопорушень/проступків, учинених уповноваженою службовою особою під час здійснення своїх повноважень.

Такі дії справді можуть призвести до суспільно небезпечних наслідків, але головним принципом їх впливу є ступінь завданої шкоди. Основна ознака помилок – їх неочевидність, непомітність. Ми вважаємо, що категорія процесуальних помилок, вчинених дізнавачем, слідчим, прокурором чи суддею, переходить до категорії дисциплінарних проступків, оскільки останні повинні бути пов'язані з обставинами, що не залежали від волі останніх. Зокрема, результати слідчих (розшукових) дій, оформлені неналежно, негласних слідчих (розшукових) дій із технічними помилками, речових доказів, зібраних у неналежний спосіб, які надалі зберігали в місцях, не відведених для цього, показання свідків, які із плином часу почали не збігатися з попередньо зафіксованими, на нашу думку, переходять до категорії малозначності, оскільки не залежали від волі конкретної посадової особи, тому вони лише повинні бути підставою для здійснення службової перевірки. Дія кримінального законодавства може вступити в силу лише внаслідок завдання особі суттєвої шкоди. Тому можна вважати, що помилкові результати інтелектуальної діяльності працівників органів, що здійснюють конкретне кримінальне провадження, не є незаконним кримінальним переслідуванням.

Отже, ми вважаємо, що ознаками незаконного кримінального переслідування в кримінальному процесі є: 1) прямий умисел; 2) протиправність; 3) безпідставність, необґрунтованість; 4) завдання значної майнової та немайнової шкоди; 5) латентна діяльність, своєчасне виявлення якої допускає скасування підозр, обвинувачень до прийняття судом виправдувального вироку; 6) як наслідок – визнання такої діяльності протиправною у формі відповідного процесуального рішення органом, який виявив порушення законодавства. Тому постає необхідність законодавчого закріплення терміна «незаконне кримінальне переслідування», який би слугував орієнтиром для реабілітації в кримінальному процесі.

Пропонуємо доповнити положення КПК України пунктом 15-3 частини 1 статті 3 визначенням терміна «незаконне кримінальне переслідування (неправомірне притягнення до кримінальної відповідальності)», зокрема це: *«умисна протиправна діяльність на будь-якій стадії кримінального провадження оперативно-розшукових підрозділів, органів досудового розслідування, прокуратури та суду, наслідком якої є завдання майнової та немайнової шкоди, подальше встановлення факту незаконності дій та притягнення до відповідальності винуватих посадових осіб»*.

Висновки до розділу 2

1. Аргументовано доцільність позиції інших вчених-процесуалістів і доведено, що інститут реабілітації незаконно засуджених осіб має підґрунтя кримінального процесуального права та комплексну галузеву приналежність.

2. З огляду на наявність «фрагментарних норм» у різних галузях права та неформалізовану галузеву належність, констатовано міжгалузевість досліджуваного інституту та кримінальну процесуальну належність її правової природи.

3. Юридична особа може мати процесуальний статус підозрюваного (обвинуваченого), а в разі, якщо вина останньої не буде доведена в суді, – то і виправданою (закон також не встановлює коло суб'єктів, які можуть набути цього кримінального процесуального стану). Юридична особа хоч і зазнає майнової та немайнової (репутаційної) шкоди, однак процесуальну участь у кримінальному провадженні буде брати не вона, а представник юридичної особи. Тобто можлива участь юридичної особи як учасника реабілітаційного процесу.

4. У зв'язку з тим, що участь юридичної особи в кримінальному провадженні є складним процесом, оскільки межі її компетенцій до кінця не визначено, процесуальними правами й обов'язками учасника наділяють представників юридичної особи або її окремих учасників із числа юридичних осіб. Тому запропоновано доповнити положення нової глави КПК України «Реабілітація» статтею такого змісту: *«Представник юридичної особи, стосовно якої попередньо незаконно здійснювалося кримінальне провадження, набуває статусу реабілітанта й користується його правами в мірі, необхідній для реабілітації юридичної особи, щодо якої здійснювалося кримінальне провадження в реабілітаційному провадженні».*

5. Запропоновано авторське визначення терміна «моральна шкода» в нормах чинного КПК України: *це шкода, завдана кримінальним правопорушенням або іншим суспільно небезпечним діянням свідомості потерпілого внаслідок психічних та/або фізичних страждань.*

6. Термін «фізична шкода» в нормах чинного КПК України потлумачено так: *це завдана кримінальним правопорушенням або іншим суспільно небезпечним діянням шкода організму потерпілого, яка виражається в порушенні цілісності або унормованого ритму організму, окремих його органів, частин і тканин, наслідком чого може бути завдано моральної шкоди потерпілому.*

7. Завдання фізичної шкоди та шкоди іншим немайновим правам охоплено узагальненим поняттям «немайнова шкода». У зв'язку із цим

пропонується під час визначення моральної та немайнової шкоди враховувати їх причиново-наслідковий зв'язок.

8. Аргументовано доцільність об'єднання під час розрахування фізичної та моральної шкоди та здійснити відшкодування комплексно відповідно до результатів експертних досліджень та інших джерел доказів у реабілітаційному процесі, які дадуть змогу установити причиново-наслідковий зв'язок і механізм виникнення фізичних та моральних страждань. Доведено, що страждання фізичні та психологічні слід віднести до моральної шкоди.

9. Запропоновано авторську дефініцію поняття «майнова шкода», яка є тотожною до терміна «матеріальна шкода», у нормах чинного КПК України: *це шкода, завдана органами досудового розслідування, оперативно-розшуковими підрозділами, прокуратурою та судом на підставі прийнятих незаконних процесуальних рішень, яка полягає в завданні пошкоджень та/або незаконному позбавленні права користування, володіння та відчуження об'єктів матеріального світу, які належать особі (фізичній або юридичній) на підставі права власності.*

10. Пропонується доповнити новими положеннями ч. 6-1 ст. 46 ЖК України із зазначенням можливості на повернення житлових прав на підставі реабілітаційного рішення, позбавлених унаслідок незаконного кримінального переслідування; ст. 237-2 КЗпП України із зазначенням можливості поновлення особи на підставі реабілітаційного рішення на попередньо зайнятій посаді, звільненої у зв'язку із незаконним кримінальним переслідуванням та подальшим відшкодуванням неотриманої заробітної плати; ст. 37-1 ГК України із зазначенням повернення особі на підставі реабілітаційного рішення її ділової репутації, цінних паперів, правочинів стосовно акцій, часток, паїв, інших корпоративних прав суб'єкта господарювання. Також запропоновано внести зміни до Постанови ПВС України № 4 для актуалізації законодавства з відшкодування майнової шкоди під час реабілітації.

11. Право на реабілітацію виникає з моменту вступу в законну силу виправдувального вироку судового органу або винесення суб'єктом

кримінального провадження постанови про закриття кримінального провадження на підставі п. 1–3 ст. 284 КПК України.

12. Обґрунтовано позицію щодо забезпечення участі в реабілітації підозрюваного, стосовно якого було закрито кримінальне провадження на підставі п. 1–3 ст. 284 КПК України.

13. Аргументовано позицію науковців стосовно того, що є три головні підстави для здійснення реабілітації в кримінальному провадженні, передбачені п. 1–3 ст. 284 КПК України, а саме: встановлення відсутності події кримінального правопорушення; встановлення відсутності в діянні складу кримінального правопорушення; невстановлення достатніх доказів для доведення винуватості особи в суді й вичерпано можливості їх отримати.

14. Запропоновано наявний у судовій практиці порядок реабілітації померлого замінити терміном «спростування обвинувачення/підозри померлого».

15. У випадку, якщо «спростування обвинувачення померлого», його виправдання та подальшу реабілітацію здійснювали за участю захисника померлого обвинуваченого/засудженого без безпосередньої участі близьких родичів, відповідна державна установа має створити особовий рахунок померлої особи, на якому будуть зберігатися кошти на відшкодування майнової та немайнової шкоди, право на володіння та розпорядження якими спадкоємці набуватимуть у порядку норм глав 84–90 ЦК України та глави 7 Закону України «Про нотаріат». У зв'язку із цим постає потреба в законодавчому врегулюванні, зокрема: доповненні положень ч. 1 ст. 63 Закону України «Про нотаріат», у якій слід зазначити необхідність чинити всі можливі дії для встановлення та повідомлення спадкоємцям, місцеперебування яких на момент відкриття спадщини невідомо; здійснити зміну положення ч. 3 ст. 1230 ЦК України, у якій зазначити право успадкування на відшкодовану майнову та моральну шкоду; доповнити цю статтю новою частиною 3-1, у якій передбачити зобов'язання щодо відкриття особового рахунку померлого реабілітанта, на який необхідно здійснити нарахування завданої шкоди, на

право власності якими будуть претендувати спадкоємці на підставі права спадщини.

16. Встановлено, що категорія процесуальних помилок, учинених дізнавачем, слідчим, прокурором чи суддею, переходить до категорії дисциплінарних проступків, оскільки вони повинні бути пов'язані з обставинами, що не залежали від волі останніх. Оскільки результати слідчих (розшукових) дій, оформлені неналежно, негласних слідчих (розшукових) дій із технічними помилками, речових доказів, зібраних у неналежний спосіб, які надалі зберігали в місцях, не відведених для цього, показання свідків, які з плином часу почали не збігатися з попередньо зафіксованими, переходять до категорії малозначності, адже не залежали від волі конкретної посадової особи, тому вони лише повинні бути підставою для здійснення службової перевірки. Дія кримінального законодавства може вступити в силу лише внаслідок завдання особі суттєвої шкоди. Тож помилкові результати інтелектуальної діяльності працівників органів, що здійснюють конкретне кримінальне провадження, не є незаконним кримінальним переслідуванням.

17. Встановлено, що ознаками незаконного кримінального переслідування в кримінальному процесі є: 1) прямий умисел; 2) протиправність; 3) безпідставність, необґрунтованість; 4) завдання значної майнової та немайнової шкоди; 5) латентна діяльність, своєчасне виявлення якої допускає скасування підозр, обвинувачень до прийняття судом виправдувального вироку; 6) як наслідок – визнання такої діяльності протиправною у формі відповідного процесуального рішення органом, який виявив порушення законодавства.

18. Запропоновано доповнити положення КПК України пунктом 15-3 частини 1 статті 3 визначенням терміна «незаконне кримінальне переслідування (неправомірне притягнення до кримінальної відповідальності)», зокрема це *«умисна протиправна діяльність на будь-якій стадії кримінального провадження оперативно-розшукових підрозділів, органів досудового розслідування, прокуратури та суду, наслідком якої є завдання майнової та*

немайнової шкоди, подальше установлення встановлення факту незаконності дій та притягнення до відповідальності винуватих посадових осіб».

РОЗДІЛ 3

МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

3.1. Органи та посадові особи, які забезпечують реалізацію права на реабілітацію

Переходячи до питання механізму реалізації права на здійснення реабілітації в кримінальному процесі осіб, яким було завдано шкоди органами, що здійснюють кримінальний процес, на нашу думку, слід визначитися з тим, які саме органи мають право бути уповноваженими на здійснення реабілітаційних заходів. Із запропонованої нами в розділі 1 дефініції кримінальної процесуальної реабілітації можна дійти висновку, що зазначений суб'єкт, який повинен здійснювати реабілітаційні заходи, повинен бути: 1) органом державної влади; 2) таким, що відповідно до закону наділений повноваженнями та практичним досвідом з установлення завданої майнової та немайнової (фізичної, моральної тощо) шкоди; 3) правоздатністю з прийняття рішень, обов'язкових для виконання всіма органами державної влади. У зв'язку із цим доречно розглянути низку законодавчих актів, які врегульовують роботу органів державної влади в кримінальному процесі, що матимуть можливість виконувати завдання реабілітації.

Відповідно до ст. 12 Закону України № 266/94 ВР: «Розмір відшкодуваної шкоди, зазначеної в пунктах 1, 3, 4 статті 3 цього Закону, залежно від того, який орган провадив слідчі (розшукові) дії чи розглядав справу, у місячний термін з дня звернення громадянина визначають відповідні органи, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратура і суд, про що виносять постанову (ухвалу). Якщо кримінальне провадження закрито судом при розгляді кримінальної справи в апеляційному або касаційному порядку, зазначені дії провадить суд, що розглядав справу у першій інстанції». Тобто такий порядок передбачає

визначення розміру шкоди тими самими органами, які попередньо приймали незаконне рішення в кримінальному провадженні. Зокрема: заробіток та інші грошові доходи; штрафи, стягнуті на виконання вироку суду, судові витрати та інші витрати; суми, сплачені громадянином у зв'язку з поданням йому юридичної допомоги (ст. 3 Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду»).

Питання відшкодування моральної шкоди передбачено в окремій нормі ст. 13 Закону України № 266/94 ВР: *«Питання про відшкодування моральної шкоди за заявою громадянина вирішується судом відповідно до чинного законодавства в ухвалі, що приймається згідно з частиною першою статті 12»*. З розглянутих положень можна дійти висновку, що законодавець питання про відшкодування завданої шкоди передбачив виключно в позовній формі (за позовом або заявою постраждалої особи), а права вирішення питання про відшкодування моральної шкоди надав виключно суду. Водночас можна встановити низку органів, яку законодавець уповноважив на визначення розміру шкоди: суд, органи, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування та прокуратура.

Водночас чимало науковців вважають, що повноваження у сфері реабілітації можуть реалізувати органи державної влади відповідно до положень ст. 13 Закону України № 266/94 ВР. Зокрема, М. Р. Мазур у своїй роботі пропонувала порядок здійснення реабілітації за участю таких суб'єктів: *«...слідчий одночасно із закриттям у відношенні громадянина кримінальної справи... Після цього громадянин вправі в шестимісячний термін з моменту одержання повідомлення звернутися, як зазначено в пп. 1 п. 11 Положення, у відповідні органи слідства Міністерства внутрішніх справ, Генеральної прокуратури, Державної податкової адміністрації та Служби безпеки України з вимогою про визначення розміру майнового збитку, види якого зазначені в п. 1, 4 ст. 3 Закону»* [83, с. 135]. На думку І. Озерського, особа, яка реабілітується,

може звернутися: у разі припинення провадження у справі органами дізнання і слідства, що належать до системи МВС і СБУ, – до відповідного обласного управління та прирівняної до нього ланки; у випадку припинення провадження у справі слідчим прокуратури, прокурором або органом дізнання, який не входить до системи МВС та СБУ (капітани морських суден, начальники виправно-трудоустанов), – до прокуратури області та прирівняної до неї ланки; у разі припинення провадження у справі органами дізнання або слідства МВС, СБУ та Генеральної прокуратури України – відповідно до цих установ; винесення виправдувального вироку або припинення кримінальної справи судом першої інстанції чи в касаційному порядку або апеляційному порядку – до суду, який розглядав справу в першій інстанції [92, с. 77]. На нашу думку, загальну ідею, викладену в зазначених вище пропозиціях, можна було б утілити в діяльності органів досудового розслідування, прокуратури та суду з урахуванням їх чинної структури. Проте їх запровадження унеможливлено у зв'язку саме з тим, що прийняття реабілітаційних рішень такою кількістю органів може призвести до правового хаосу та виводить прийняте рішення органом виконавчої влади в позасудовий процес.

На запитання, чи доводилося особисто приймати рішення про відшкодування шкоди особі, якій було завдано майнової та немайнової шкоди внаслідок прийняття процесуальних рішень (на підставі норм Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду» № 266/94 ВР), 2,6 % анкетованих працівників слідства й дізнання Національної поліції України та 54,5 % прокурорів прокуратури дали позитивну відповідь; 100 % анкетованих працівників слідства ДБР і 100 % адвокатів дали негативну відповідь; 60 % суддів дали позитивну відповідь.

На запитання, які саме обставини враховували під час прийняття рішення про відшкодування шкоди (на підставі норм Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду» № 266/94 ВР), 9,1 %

анкетованих прокурорів прокуратури відповіли, що вони враховували підтверджуючі документи про завдану шкоду (чеки, квитанції тощо); ще 81,8 % анкетованих працівників практичних підрозділів слідства та дізнання Національної поліції відповіли, що під час розрахування завданої шкоди вони спиралися на матеріали підтверджуючої документації права власності/історії хвороби, матеріали судових експертиз, підтверджуючі документи про завдану шкоду (чеки, квитанції тощо) й інших матеріалів кримінальних проваджень; 46,7 % анкетованих суддів урахували лише матеріали судових експертиз, ще 20 % спиралися виключно на матеріали підтверджуючої документації права власності/історії хвороби, 40 % – на матеріали підтверджуючої документації права власності/історії хвороби, матеріали судових експертиз, підтверджуючі документи про завдану шкоду (чеки, квитанції тощо) й інші матеріали кримінальних проваджень. Відповідно до матеріалів емпіричного дослідження, підрозділи, для яких закон передбачає можливість розрахування та відшкодування завданої шкоди, здебільшого не використовують положення ст. 3, 12 Закону України № 266/94 ВР.

За визначенням законодавця, слідчий – це службова особа, уповноважена в межах компетенції, передбаченої цим Кодексом, здійснювати досудове розслідування кримінальних правопорушень (п. 17 ч. 1 ст. 3 КПК України). Дізнавач, який відповідно до положень ст. 40-1 КПК України наділений повноваженнями слідчого, визначений законодавцем як службова особа, уповноважений у межах компетенції, передбаченої цим Кодексом, здійснювати досудове розслідування кримінальних проступків (п. 4-1 ч. 1 ст. 3 КПК України). Також дізнання, згідно з положеннями п. 4 ч. 1 ст. 3 КПК України, є формою досудового розслідування, у якій здійснюють розслідування кримінальних проступків. Це дає змогу стверджувати, що підрозділи дізнання як органи, що здійснюють досудове розслідування, також відповідно до норм ст. 12 Закону України № 266/94 ВР наділені повноваженнями з визначення розміру завданої шкоди громадянам.

Перелік оперативних підрозділів, що здійснюють слідчі (розшукові) дії на підставі доручення слідчого, визначено в ст. 41 КПК України.

Прокурор відповідно до норм п. 15 ч. 1 ст. 3 КПК України є особою, яка обіймає посаду, передбачену статтею 15 Закону України «Про прокуратуру», і діє в межах своїх повноважень.

Суди в кримінальному процесі поділено за інстаційним принципом. Структуру цих органів передбачено в п. 20, 21, 22 ч. 1 ст. 3 КПК України.

Доходимо висновку, що відповідно до норм Закону України № 266/94 ВР розмір відшкодуваної шкоди, зазначеної в п. 1, 3, 4 ст. 3 цього Закону, мають право визначати всі перелічені вище учасники кримінального процесу, на відміну від моральної шкоди, розмір якої уповноважений визначати виключно суд.

У зв'язку із цим, на нашу думку, слід детальніше розглянути можливості кожного з перелічених суб'єктів кримінальної процесуальної діяльності за зверненням постраждалого громадянина з метою встановлення фактичної можливості забезпечення об'єктивного розгляду звернення та подальшого визначення розміру майнової шкоди, завданої особі внаслідок проведення незаконних слідчих (розшукових) дій або прийняття незаконного процесуального рішення.

Зокрема, у пп. 4 п. 1 ст. 2 наказу МВС України від 6 липня 2017 року № 570 регламентовано діяльність слідчих підрозділів Національної поліції України нормою «Завдання органів досудового розслідування», яка регламентує одне з ключових завдань слідчих підрозділів: «забезпечення відшкодування фізичним і юридичним особам шкоди, заподіяної кримінальними правопорушеннями» [129]. Досліджуючи норми цього наказу, слід зауважити, що законодавець конкретно не визначив, у якій саме спосіб органи досудового розслідування повинні забезпечувати відшкодування шкоди.

Згідно з пп. 8 п. 1 ст. 3 наказу МВС України від 6 липня 2017 року № 570, визначено, що однією із функцій слідчих підрозділів є: «організація відповідно до КПК України та законів України розгляду й вирішення скарг і заяв

громадян, які надходять у зв'язку з проведенням досудового розслідування кримінальних правопорушень» [129]. Тобто фактично працівники слідчих підрозділів мають можливість під час вирішення скарг і звернень на дії та бездіяльність органів, що здійснюють досудове розслідування, або конкретних працівників зазначених органів, розглядати заяви осіб, яким було завдано майнової чи немайнової шкоди під час прийняття процесуальних рішень або проведення слідчих (розшукових) дій.

У п. 3 ст. 6 зазначеного наказу законодавець визначив комплекс обов'язків слідчого. У процесі попереднього аналізу комплексу перелічених прав слідчих з'ясовано, що в цьому переліку не передбачено механізм реалізації положень з відшкодування шкоди. Тобто немає інструментарію із забезпечення положень для виконання завдань органів досудового розслідування.

Згідно з положеннями п. 3 ч. 1 ст. 19 Закону України «Про Національну поліцію» від 2 липня 2015 року, держава відповідно до закону відшкодовує шкоду, завдану фізичній або юридичній особі рішеннями, дією чи бездіяльністю органу або підрозділу поліції, поліцейським під час здійснення ними своїх повноважень [125]. Отже, норми зазначеного Закону зобов'язують не лише підрозділи слідства й органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність відшкодовувати завдану майнову та немайнову шкоду цілком, а й взагалі органами Національної поліції. Не зрозуміло, який орган і в який спосіб від імені держави зобов'язаний здійснити відшкодування шкоди, що завдали своєю діяльністю органи Національної поліції.

Досліджуючи відомчі накази Національної поліції України, доходимо висновку, що норми, які регламентують діяльність підрозділів слідства та дізнання, урегульовують схожі положення. Згідно з п. 4 п. 1 ст. 2 наказу МВС України від 20 травня 2020 року № 405, на підрозділи дізнання Національної поліції також покладено завдання із забезпечення відшкодування фізичним і юридичним особам шкоди, заподіяної кримінальними проступками [121]. Також, згідно з нормами пп. 8 п. 1 ст. 3, до функцій підрозділів дізнання

віднесено організацію «відповідно до законодавства України розгляду й вирішення звернень громадян, які надходять у зв'язку з проведенням дізнання» [121]. Саме в такій формі є можливість встановлення розміру майнової шкоди, завданої відповідним органом та/або посадовою особою, що здійснювали протиправні дії в процесі виконання завдань кримінального провадження.

Своєю чергою, на відміну від обов'язків підрозділів слідства, визначених у наказі МВС України від 6 липня 2017 року № 570, наказ МВС України від 20 травня 2020 року № 405 наділив начальника відділу (сектору) дізнання ГУНП таким специфічним повноваженням, як «забезпечення законності під час здійснення дізнання, відшкодування збитків, завданих кримінальними проступками».

З огляду на розглянуті нами відомчі накази органів НПУ, останні справді уповноважені на забезпечення зберігання майна та відшкодування завданої шкоди. Проте, на нашу думку, не можна стверджувати, що ці дефініції мають на меті забезпечити відшкодування шкоди, завданої органами слідства та дізнання Національної поліції, які не наділені повноваженнями з притягнення до кримінальної відповідальності своїх службових осіб. Тож саме таку форму звернень законодавець передбачає, коли йдеться про розгляд заяви осіб, чії права було порушено внаслідок слідчих (розшукових) дій та/або прийняття неправомірних процесуальних рішень. Таку форму, на нашу думку, було продубльовано переважно з наказу, що врегульовує діяльність слідчих підрозділів НПУ. Закріплюючи завдання із забезпечення відшкодування шкоди фізичним та юридичним особам, нормотворець не дає відповіді на питання, на підставі яких критеріїв і в якому порядку уповноважені працівники певних органів досудового розслідування Національної поліції зобов'язані виконати свої функціональні обов'язки.

Своєю чергою, відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 5 Закону України «Про Державне бюро розслідувань» від 12 листопада 2015 року, завдання з притягнення до кримінальної відповідальності службових осіб НПУ належить до компетенції ДБР [118].

Отже, доходимо висновку про наявність правової колізії, коли кримінальне провадження щодо службової особи органу державної влади, яка вчинила правопорушення під час реалізації своїх владних повноважень, здійснює окремий орган, а встановлення розміру майнової шкоди, завданої цим правопорушенням, здійснює орган, працівник якого вчинив зазначене правопорушення.

Крім того, слід урахувати той факт, що розрахування завданої шкоди може бути визначено серед інших і за допомогою інформації, що буде містити відомості, які безпосередньо стосуються суті кримінального провадження, а їх розголошення тягне за собою відповідальність. Здійснення своїх повноважень слідчими й оперативними підрозділами НПУ в частині розрахування шкоди відповідно до норм Закону України № 266/94 ВР може тягти покарання відповідно до ступеня розголошеної інформації, яка стане відома в процесі розрахування шкоди постраждалій особі. Наприклад, розголошення інформації приватного характеру стосовно учасників або порядку проведення незаконної негласної слідчої (розшукової) дії; розголошення відомостей, які стосуються адвокатської, нотаріальної таємниці або таємниці слідства в перевищених межах, ніж необхідних для визначення розміру шкоди, тощо. Водночас очевидним є ризик виникнення «конфлікту інтересів» у процесі виконання своїх обов'язків з розрахування завданої шкоди. Для його уникнення орган, на який має бути покладено визначені обов'язки, повинен бути незалежним від органів виконавчої влади.

Задля реалізації положень з відшкодування шкоди та можливої реабілітації службовці ДБР мають серед переліку повноважень не менш значущий важіль, а саме: вживають заходів щодо відшкодування завданих державі збитків і шкоди, забезпечують можливості для конфіскації коштів та іншого майна, одержаного внаслідок вчинення кримінальних правопорушень, у порядку, визначеному законодавством» [118] (п. 6 ч. 1 ст. 6 Закону України «Про Державне бюро розслідувань»), однак такі повноваження передбачено виключно для відшкодування завданої шкоди державі. Звісно, можна в

широкому значенні тлумачити термін «держава» як систему всіх державних органів, юридичних і фізичних осіб (громадян), діяльність яких обмежується окремо окресленою режимною територією відповідно до міжнародно-правових договорів. Проте, на нашу думку, законодавець наділяє такими повноваженнями органи ДБР лише задля захисту майна, що знаходиться в державній та/або комунальній власності. Також у нормах досліджуваного Закону не визначено, як посадовим особам органів ДБР реалізувати свої повноваження в частині відшкодування шкоди на рахунок держави (безпосередньо прийняттям відповідних процесуальних рішень, у позовній формі до суду тощо).

Водночас постає питання стосовно того, який орган буде здійснювати розрахування майнової шкоди в разі, якщо така буде завдана безпосередніми співробітниками ДБР. Відповідно до положень ч. 2 ст. 21 Закону України «Про Державне бюро розслідувань», у разі порушення працівником ДБР під час виконання ним своїх службових обов'язків прав чи свобод людини або громадянина ДБР у межах своєї компетенції вживає заходів з поновлення цих прав чи свобод, відшкодування завданої матеріальної і моральної шкоди та притягнення винних до відповідальності [118]. У зв'язку із цим не цілком зрозуміло, які конкретно «межі компетенції» має на увазі законодавець, коли не визначає послідовний порядок відшкодування завданої шкоди працівниками ДБР; який орган має здійснювати кримінальне провадження у випадку вчинення злочину працівником ДБР, тобто який саме орган буде зобов'язаний розраховувати розмір майнової шкоди та притягувати до кримінальної відповідальності конкретного працівника. Водночас зазначена норма зобов'язує підрозділи ДБР відшкодувати моральну шкоду, що безпосередньо суперечить змісту ст. 13 Закону України № 266/94 ВР (відшкодування моральної шкоди виключно судом). Принагідно слід зауважити, що підрозділи ДБР, маючи відповідні владні повноваження, можуть фактично забезпечити заходи з відшкодування шкоди шляхом розрахування її розміру, водночас є лише окремим правоохоронним органом із системи інших окремих правоохоронних

органів виконавчої влади України. Тому, на нашу думку, ДБР відповідно до своїх повноважень і завдань не може цілком забезпечити здійснення реабілітаційних заходів, хоча й має теоретичну можливість здійснювати розрахування майнової шкоди постраждалій особі.

Розрахування та відшкодування моральної шкоди відповідно до норм Закону України № 266/94 ВР здійснює виключно суд. Виникає така колізія: законодавець паралельно із судом наділяє аналогічними повноваженнями правоохоронний орган виконавчої влади. Аналогічний стан спостерігаємо і в Законі України «Про Національне антикорупційне бюро України» від 14 жовтня 2014 року: «У разі порушення працівником Національного бюро під час виконання ним своїх службових обов'язків прав чи свобод особи Національне бюро вживає в межах своєї компетенції заходів із поновлення цих прав і свобод, відшкодування завданої матеріальної і моральної шкоди, притягнення винних до юридичної відповідальності» [124] (ч. 3 ст. 20 Закону).

Ще одним органом, що може здійснювати реалізацію прав на реабілітацію, є Служба безпеки України (СБУ). Підрозділи її, відповідно до положень ст. 1, 3, 12 Закону України № 266/94 ВР, повинні мати практичний досвід і компетенції з розрахування та відшкодування майнової шкоди, завданої працівниками зазначених органів. Тому розрахування та відшкодування знову буде пов'язано з розкриттям відомостей, що становлять охоронювану законом таємницю, оскільки вони будуть міститися в матеріалах кримінальних проваджень, відомості яких містять охоронювану законом таємницю.

Вирішення зазначеної ситуації, на нашу думку, може полягати в розсекречуванні відомостей, які становлять охоронювану законом таємницю, з дозволу слідчого, прокурора в обсязі, необхідному задля вирішення питань із розрахування завданої майнової шкоди в порядку Закону України «Про державну таємницю» від 21 січня 1994 року [120].

Відповідно до ч. 3 ст. 5 Закону України «Про Службу безпеки України», підрозділи СБУ наділені аналогічними повноваженнями з відшкодування шкоди, яка була завдана діяльністю підрозділів і посадових осіб СБУ. Це

положення закріплено серед «засад» із захисту прав людини: у разі порушення співробітниками під час виконання службових обов'язків прав чи свобод людини повинен вжити заходів до поновлення цих прав і свобод, відшкодування заподіяної моральної та матеріальної шкоди, притягнення винних до відповідальності [132]. З цією метою, відповідно до ч. 4 ст. 5 Закону України «Про Службу безпеки України», визначено право на оскарження діяльності підрозділів СБУ в судовому позовному порядку: «...на вимогу громадян України в місячний строк зобов'язана дати їм письмові пояснення з приводу обмеження їх прав чи свобод. Такі особи мають право оскаржити до суду неправомірні дії посадових (службових) осіб та органів Служби безпеки України» [132]).

З одного боку, положення, викладені в ч. 3 ст. 5 Закону України «Про Службу безпеки України», передбачають розрахування та відшкодування завданої шкоди, тобто розгляд скарги/заяви постраждалої особи, безпосередньо підрозділами СБУ незалежно від того, чи вимагала особа письмове пояснення від підрозділу СБУ з приводу обмеження своїх прав чи свобод. З другого боку, законодавець пропонує звернутися постраждалій особі до суду з метою оскарження неправомірних дій та подальшого відшкодування завданої шкоди в разі, якщо судовий орган визнає своїм рішенням незаконність попередньо прийнятих рішень працівниками СБУ. Отже, постраждалій особі передбачено два шляхи відшкодування завданої шкоди. У першому варіанті підрозділи СБУ зобов'язані самотужки установити та відшкодувати завдану особі шкоду лише за фактом установлення порушення прав і свобод людини незалежно від її бажання. Другий варіант передбачає виключно позовну форму, тобто акт вільного волевиявлення постраждалої особи з метою доведення неправомірності законно прийнятого рішення, який буде містити, щонайменше, три етапи, а саме: 1) вимога й витребування письмових пояснень; 2) оскарження прийнятого рішення в судовому порядку; 3) відшкодування завданої шкоди з подальшим поновленням у втрачених правах і притягненням до відповідальності винуватих осіб. Отже, підрозділи СБУ за своїми

повноваженнями мають можливість відшкодувати завдану шкоду її працівниками та/або підрозділами безпосередньо та/або зобов'язані надати можливість постраждалій особі вирішити зазначені питання в судовому порядку.

Крім того, аналогічно до розглянутої вище норми ч. 2 ст. 21 Закону України «Про Державне бюро розслідувань» спостерігаємо надання законодавцем повноважень органам СБУ з відшкодування моральної шкоди підрозділам, яке так само суперечить змісту ст. 13 Закону України № 266/94 ВР (відшкодування моральної шкоди виключно судом). Загалом серед усіх попередньо розглянутих підрозділів правоохоронних органів останні мають можливість притягувати до кримінальної відповідальності працівників усіх зазначених підрозділів правоохоронних органів і наділені повноваженнями з відшкодування завданої шкоди. Проте ці положення та зобов'язання з відшкодування шкоди належать виключно до юрисдикції підрозділів СБУ та не охоплюють інші структури. У зв'язку із цим можна дійти висновку, що структура СБУ не може цілком забезпечити реалізацію положень із реабілітації в кримінальному процесі.

Також слід зауважити про ще два ключові органи виконавчої влади, які здійснюють свої повноваження у сфері, найбільш наближеній до забезпечення майнових відносин, тобто сфері, яка, на нашу думку, у разі виникнення відповідних підстав, передбачає зобов'язання з розрахування та відшкодування майнової шкоди відповідальними особами відповідно до судового рішення. Перший орган – це новоутворене Законом України Бюро економічної безпеки України від 28 січня 2021 р., працівники якого мають завдання відповідно до норм ч. 2 ст. 38 Закону України «Про Бюро економічної безпеки України» [115], можуть бути притягнуті до юридичної відповідальності в разі прийняття незаконних процесуальних рішень: «У разі порушення працівником Бюро економічної безпеки України під час виконання ним своїх службових обов'язків прав і свобод людини і громадянина Бюро економічної безпеки України в межах своєї компетенції вживає заходів для поновлення таких прав і

свобод, відшкодування завданої матеріальної і моральної шкоди та притягнення винних до відповідальності» [115] (знову наявна конкуренція зі ст. 13 Закону України № 266/94 ВР). Висновок, якого можна дійти з огляду на зазначені вище норми, аналогічний зробленим попереднім висновкам щодо органів і полягає в тому, що БЕБ як орган виконавчої влади здійснює свої повноваження на стадії досудового розслідування та фактично не має механізмів установлення та розрахування завданої шкоди з подальшим відшкодуванням постраждалій особі (хоча серед завдань і має в виявленні завданої економічної шкоди).

Другий орган виконавчої влади – це державні та приватні виконавці, які здійснюють свої повноваження відповідно до положень законів України «Про виконавче провадження» від 2 червня 2016 року [116] і «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» від 2 червня 2016 року. Відповідно до ч. 1 ст. 1 «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів»: «Примусове виконання судових рішень і рішень інших органів (посадових осіб)... покладається на органи державної виконавчої служби та у визначених Законом України “Про виконавче провадження» випадках – на приватних виконавців”» [116; 128]. Відповідно до ч. 2 ст. 7 Закону, державний виконавець є представником влади, діє від імені держави й перебуває під її захистом та уповноважений державою здійснювати діяльність з примусового виконання рішень у порядку, передбаченому законом [128]. Згідно з положеннями ч. 2 ст. 5 Закону України «Про виконавче провадження», приватний виконавець здійснює примусове виконання рішень [116]. Тобто органи й особи, які здійснюють примусове виконання судових рішень, діють виключно на підставі судових рішень у межах виконавчого провадження. Власне виконавче провадження, згідно з положеннями ч. 1 ст. 1 Закону України «Про виконавче провадження», є завершальною стадією судового провадження: як завершальна стадія судового провадження і примусове виконання судових рішень та рішень інших органів (посадових осіб), сукупність дій визначених у цьому Законі органів і осіб, що спрямовані на примусове виконання рішень, а також рішення,

які відповідно до цього Закону підлягають примусовому виконанню [116]. На відміну від БЕБ, інститут приватних і державних виконавців розпочинає свою діяльність з моменту надходження до відповідного органу судового рішення (завершальної стадії судового процесу) та до розрахування завданої майнової шкоди не має відношення.

Ще один орган, що здійснює повноваження у сфері виконання рішень, – це органи ДКВС, які, відповідно до положень ст. 1 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» від 23 червня 2005 року, мають завдання щодо здійснення державної політики у сфері виконання кримінальних покарань [119]. Працівники органів й установ виконання покарань і слідчих ізоляторів ДКВС України, відповідно до положень ст. 5 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», здійснюють оперативно-розшукову діяльність, тобто є суб'єктами, уповноваженими на розрахування та відшкодування шкоди відповідно до Закону України № 266/94 ВР. І тому останні начебто також, повинні мати повноваження з розрахування майнової шкоди за вчинення їх посадовими особами правопорушень у процесі здійснення своїх повноважень. Однак цей Закон передбачає лише відповідальність працівників без наявного засобу реалізації заявлених положень: «Особи рядового і начальницького складу та працівники кримінально-виконавчої служби, які виявили жорстоке ставлення до засуджених і осіб, узятих під варту, або вчинили дії, що принижують їхню людську гідність, притягуються до відповідальності згідно із законом» (ч. 2 ст. 16 КВК України) [77]. Інших форм відповідальності щодо службових осіб ДКВС й установленого порядку їх притягнення до відповідальності з відшкодування шкоди за прийняті незаконні процесуальні рішення Законом не визначено. Отже, категорія осіб, які відбувають покарання в установах системи ДКВС, недостатньо захищена від вчинення протиправних процесуальних рішень або відвертих порушень законодавства з боку працівників ДКВС України, про що своєю чергою свідчить брак законодавчо визначеного порядку дій службових осіб цих органів із реабілітації в кримінальному процесі.

Можливості щодо притягнення до відповідальності службових осіб інших органів влади за вчинення незаконних дій під час виконання покарань, як виявляється, не стосуються повноважень органів ДКВС України.

Якщо розглядати оперативні підрозділи з позиції наявних повноважень з відшкодування шкоди, завданої внаслідок незаконних дій, то відповідно до ч. 7 ст. 9 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», у випадках порушення прав і свобод людини або юридичних осіб в процесі здійснення оперативно-розшукової діяльності, а також у разі, якщо причетність до правопорушення особи, щодо якої здійснювали оперативно-розшукові заходи, не підтвердилася, відповідні органи зобов'язані невідкладно поновити порушені права й відшкодувати заподіяні матеріальні та моральні збитки в повному обсязі [127]. Ця частина статті корелює з реабілітаційними засадами, проте детальнішого механізму реалізації оперативним підрозділам законодавець також не надав. Оскільки «невідкладне порушення прав», на нашу думку, може передбачати не лише фактичне припинення оперативно-розшукових заходів щодо невинуватої особи, а й прийняття відповідного рішення, документально закріпленого в письмовій формі на законну вимогу потерпілого, порядок відшкодування завданої шкоди тісно пов'язаний з установленням істини й винуватих осіб, які завдали шкоди, у спосіб визначений законом. Тобто комплекс заходів з установлення істини передбачає формалізовану послідовність відповідних дій, яка повинна мати втілення в законі, однак у досліджуваному законодавчому акті її немає.

Інший підхід щодо відшкодування завданої шкоди визначено в законі, що врегульовує діяльність органів прокуратури як окремого незалежного органу державної влади. Деякі положення Закону України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 року передбачають як одну із функцій «представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених цим Законом та главою 12 розділу III Цивільного процесуального кодексу України» [131] (п. 2 ст. 2 Закону); положення глави 12 розділу III ЦПК України від 18 березня 2004 року визначають особливості позовного провадження у справах про

визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави [171], що є окремим положенням з відшкодування завданих збитків, але не з метою здійснення реабілітації осіб. Також, окрім цих норм, закон наділяє прокуратуру повноваженнями представництва інтересів громадян і держави в суді: під час здійснення представництва інтересів громадянина або держави в суді прокурор має право в порядку, передбаченому процесуальним законом і законом, що регулює виконавче провадження, подавати цивільний позов під час кримінального провадження у випадках та порядку, визначених кримінальним процесуальним законом [131] (п. 5 ч. 6 ст. 23 Закону). Такий підхід пропонують учені, які вважають, що інститут юридичної реабілітації повинен бути в цивільній площині. Однак основоположне місце має галузь правовідносин, у межах якої було утворено зазначені правовідносини та на яких підставах вони виникають. Тож попри те, що цивільно-правовий механізм відшкодування завданої шкоди громадянам, незаконно притягненим до кримінальної відповідальності, застосовують у процесі здійснення заходів кримінальної процесуальної реабілітації, однак він цілком не відповідає забезпеченню здійснення правовідносин між державою та громадянами у публічній сфері. Фактично органи прокуратури начебто мають можливості з розрахування завданої майнової шкоди (відповідно до положень ст. 12 Закону України № 266/94 ВР). Але чи можуть вони приймати самостійні рішення з реалізації положень цього Закону?

Не менш важливими є положення, за допомогою яких органи прокуратури реалізують окреслені вище функції: «Право подання цивільного позову в кримінальному провадженні надається прокурору, який бере в ньому участь» (ч. 2 ст. 24 Закону); «Право подання апеляційної чи касаційної скарги на судові рішення в цивільній, адміністративній, господарській справі...» (ч. 3 ст. 24 Закону); «Право подання заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими обставинами, заяви про перегляд судового рішення Верховним Судом в цивільній, адміністративній, господарській справі» (ч. 4 ст. 24 Закону). Тобто органи прокуратури не приймають самостійного рішення

з відшкодування завданих збитків незаконно засудженим особам. Зазначені права реалізуються передусім за поданням працівника відповідного підрозділу прокуратури в конкретному провадженні до судового органу, який безпосередньо приймає рішення щодо встановлення розміру завданої майнової та немайнової шкоди.

Також слід зазначити про наявність законодавчих важелів з «регресного позову», за допомогою яких органи прокуратури мають можливість розраховувати майнову шкоду. «Регресним позовом» держава у встановленому законом порядку вимагає від працівників своїх органів відшкодувати завдану майнову шкоду, яку було попередньо відшкодовано за позовом постраждалої особи: «держава, відшкодувавши шкоду, завдану прокурором, має право зворотної вимоги до нього в розмірі виплаченого відшкодування в разі встановлення в діях прокурора складу кримінального правопорушення за обвинувальним вирокіом суду щодо нього, який набрав законної сили» (ст. 20 Закону України «Про прокуратуру» [131]). Однак, такий порядок можна визнати неактуальним, оскільки його здійснюють не безпосередньо через судові органи, а в порядку зворотної вимоги (на підставі судового рішення з відшкодування завданої шкоди в порядку цивільного судочинства). Такий порядок, за яким здійснюють «регресний позов», остаточно не виконує завдань реабілітації. Він є ускладненим і залежить не від волі держави, а від волі постраждалого суб'єкта, що видається недоцільним. Держава не виконує своїх завдань, визначених Конституцією України [54]. Чинні статті Закону України «Про прокуратуру» не містять функцій та повноважень із безпосереднього розрахування та відшкодування майнової шкоди. Будь-яка шкода, чи то завдана безпосередньо працівником правоохоронного органу, чи то виявлена працівником під час здійснення своїх повноважень у кримінальному провадженні, на досудовій чи виконавчій його стадії не передбачає вчинення таких правочинів. У зв'язку із цим є всі підстави дослідити фактичні можливості прийняття реабілітаційних рішень судовими органами.

Справді, «суд – це державний орган, на який покладена функція правосуддя» (ч. 1 ст. 30 КПК України) [65, с. 88]. Відмова в здійсненні правосуддя не допускається. У кримінальному судочинстві суд – це активний його суб'єкт. Тому не можна вважати, що суд є виключно арбітром у кримінальному провадженні. Коли суд здійснює правосуддя, він реалізовує суддівську дискрецію, або суддівський розсуд [65, с. 89]. Слід акцентувати на особливому підході судової діяльності в кримінальному процесі, що полягає в принципах територіальності, спеціалізації та інстанційності, закріплених у ч. 1 ст. 17 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року [134]. Не менш значущим для забезпечення механізму відшкодування шкоди є обов'язковість виконання судового рішення, яке ґрунтується на таких положеннях: 1) судові рішення, яким закінчується розгляд справи в суді, ухвалюється іменем України; 2) судові рішення, що набрали законної сили, є обов'язковими до виконання всіма органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими та службовими особами, фізичними і юридичними особами та їх об'єднаннями на всій території України; 3) контроль за виконанням судового рішення здійснює суд у межах повноважень, наданих йому законом; 4) невиконання судових рішень має наслідком юридичну відповідальність, установлену законом [134]. Така відмінність від рішень інших органів, на нашу думку, вирізняє орган державної влади, який за владними повноваженнями, передбаченими законом і практичним досвідом, має можливість здійснювати реабілітацію в кримінальному процесі.

На запитання, який орган повинен розраховувати розмір відшкодування майнової шкоди особі, незаконно притягнутій до кримінальної відповідальності, 82,6 % працівників слідства й дізнання органів Національної поліції України зазначили, що суд, 10,5 % – орган, який приймав незаконне процесуальне рішення, 3,2 % – прокуратура тощо. Ще 54,5 % прокурорів прокуратури вважають, що зазначене питання повинен вирішувати суд, 27,3 % – орган, який приймав незаконне процесуальне рішення, 18,2 % – прокуратура.

Також 90,9 % слідчих ДБР вважають, що це питання повинен вирішувати суд, 9,1 % – орган, який приймав незаконне процесуальне рішення.

На нашу думку, утворення окремого органу державної влади, що здійснюватиме повноваження та політику в реабілітаційній площині, малоймовірне у зв'язку з перенасиченням новоутворених органів і правовим хаосом, що виникає у зв'язку із цим. Делегування повноважень із відшкодування шкоди, поновлення у втрачених правах і майна органом виконавчої влади, як цього вимагають положення ст. 12 Закону України № 266/94 ВР [130], видається частково переоціненим актом. Оскільки зазначені вище не судові органи не мають практичного досвіду й інституційного механізму реалізації таких завдань.

Крім того, позицію щодо виокремлення судової стадії поділяє міжнародне й вітчизняне законодавство. Зокрема, згідно з положеннями ст. 10 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року, з метою забезпечення відновлення порушених конвенційних прав, крім виплати відшкодування, вживаються додаткові заходи індивідуального характеру: 1) відновлення настільки, наскільки це можливо, попереднього юридичного стану, який особа мала до порушення Конвенції та протоколів до неї (*restitutio in integrum*), а саме шляхом: а) повторного розгляду справи, включаючи відновлення провадження у справі; б) повторного розгляду справи адміністративним органом; 2) інші заходи, передбачені в рішенні ЄСПЛ [117]. Схожий підхід вважають доцільним 64,7 % анкетованих працівників слідства та дізнання органів Національної поліції України, 90,9 % прокурорів прокуратури, 27,3 % працівників слідства ДБР, 70 % суддів і 65 % адвокатів.

Такі фактори зумовлені формуванням реабілітаційного процесу як однієї із судових стадій. У зв'язку із цим постає необхідність упровадження окремої посади реабілітаційного судді (за аналогією слідчого судді) як такого, що здійснює свої повноваження виключно у сфері відшкодування завданої майнової та немайнової шкоди. На такого суддю може бути покладено

зобов'язання щодо висловлення вибачень винуватими посадовими особами, скасування попередньо неправомірних процесуальних рішень, повернення пошкодженого й незаконно вилученого майна з поновленням у раніше позбавлених правах. Суддя, що здійснює процес у цивільно-правовій галузі, або суддя, що виконує свої повноваження виключно в кримінальному судочинстві, у повному обов'язі не здатні забезпечити поновлення всіх втрачених прав, повернення майна, відшкодування завданої шкоди та прийняття рішень щодо притягнення службових осіб до юридичної відповідальності за вчинення процесуальних помилок і вжиття подальших заходів щодо офіційних вибачень та їх оприлюднення в медіа та/або мережі Інтернет. Ці завдання потребують комплексного підходу та знань не лише у вузькій галузі. На нашу думку, запровадження посади реабілітаційного судді буде гарантією реалізації всебічного підходу до реабілітації в кримінальному процесі [110, с. 270–271].

Здійснення досудового розслідування в кримінальному провадженні не є остаточним вирішенням ключових завдань кримінального процесу. Винуватість у кожному окремому випадку встановлює суд у процесі всебічного дослідження доказів, зібраних під час досудового розслідування. Також, на нашу думку, необхідно зазначити, що коли законодавець зобов'язує визначати розмір завданої шкоди конкретний орган, що попередньо здійснював незаконні слідчі (розшукові) дії, приймав незаконні процесуальні рішення, порушується один з основоположних демократичних принципів, а саме принцип розподілу влади. Оскільки можливість визначати розмір завданої шкоди органом, посадова особа якого вчинила правопорушення своїми протиправними діями, може спричинити до зловживання владою такими посадовими особами, наслідком чого може бути неналежне відшкодування завданих збитків або повне ігнорування будь-яких заяв потерпілого з подальшим позбавленням у задоволенні законних вимог постраждалої особи.

3.2. Процесуальний порядок відшкодування майнової, фізичної, моральної шкоди та повернення інших немайнових прав

Тепер спробуємо безпосередньо дослідити проблеми, пов'язані з відшкодуванням шкоди під час реабілітації. Термін «відшкодування» означає форму відповідальності, надання кому-небудь чогось іншого замість загубленого, витраченого, знищеного тощо. У теорії кримінального процесу доречним (щодо моральної шкоди) видається використання терміна «компенсація шкоди», оскільки складно уявити відшкодування страждань, а от компенсація останніх є цілком можливою [65, с. 143].

Під час опитування респондентів на питання, чи видається досконалим механізм захисту прав і законних інтересів осіб, незаконно притягнутих до кримінальної відповідальності, надали позитивну відповідь 40,5 % анкетованих працівників слідства та дізнання Національної поліції України, 27,3 % прокурорів прокуратури, 45,5 % працівників слідства ДБР, 60 % суддів і 46,7 % адвокатів.

Під час опитування респондентів на питання, чи потрібно вдосконалити законодавчі норми, які закріплювали б права й обов'язки реабілітованої особи (реабілітанта), надали позитивну відповідь 79,4 % анкетованих працівників слідства та дізнання Національної поліції України, 90,9 % прокурорів прокуратури, 54,5 % працівників слідства ДБР, 84,6 % суддів і 60 % адвокатів.

На питання, чи підлягає реабілітації особа, незаконно притягнута до кримінальної відповідальності, у разі виявлення в кримінальному провадженні доказів, отриманих унаслідок істотного порушення прав і свобод людини, надали позитивну відповідь 84,7 % анкетованих працівників слідства та дізнання Національної поліції України, 90,9 % прокурорів прокуратури, 81,8 % працівників слідства ДБР, 85,7 % суддів і 71,4 % адвокатів.

Отже, важливим елементом кримінальної процесуальної реабілітації є відшкодування завданої майнової шкоди. Доречно зазначити про наукову позицію Л. Д. Удалової, яка запропонувала окремий механізм відшкодування

завданої шкоди потерпілому, виокремивши в цьому процесі головну роль підрозділів слідства й такі етапи: 1) прийняття заяви про вчинення кримінального правопорушення; 2) визнання особи потерпілою (посилена увага слідчий має спрямувати на роз'яснення передбачених законом форм відшкодування шкоди; 3) встановлення особи, яка кримінальним правопорушенням завдала шкоди потерпілому; 4) доказування виду та розміру шкоди, завданої кримінальним правопорушенням (для підтвердження реалізації та конкретизації завданої шкоди в процесі досудового розслідування можуть призначати судові експертизи); 5) забезпечення форм відшкодування (компенсації) шкоди в кримінальному провадженні [157]. Також учена припускає можливість пом'якшення кримінального покарання обвинуваченому (засудженому) у випадку, якщо останній добровільно відшкодує завдану шкоду: «відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 66 КК України, добровільне відшкодування завданого збитку або усунення завданої шкоди є обставиною, яка пом'якшує покарання» [157]. Такий підхід до вирішення питання відшкодування шкоди потерпілому видається обґрунтованим. Однак реабілітаційний процес – це діяльність судових органів, спрямована на повне поновлення реабілітанта в попередньо втрачених правах, що не має на меті першочергове встановлення винуватців, оскільки шкода була завдана державними органами, тож вимагати відшкодування майнової шкоди з окремого працівника правоохоронного чи судового органу на цьому етапі не видається можливим, що не виключає подальше відкриття кримінальних чи дисциплінарних проваджень за фактами виявлених правопорушень на попередніх стадіях кримінального провадження. Цей підхід Л. Д. Удалової потребує активної участі від постраждалої особи, органів слідства й неможливий без встановлення винуватця, що, на нашу думку, суперечить принципам реабілітації (коли держава самотужки здатна виправляти помилки своїх органів у найстисліші строки). Крім того, визначений перелік заходів видається перевантаженим і таким, що буде ускладнювати роботу органам досудового розслідування, а реабілітаційні заходи таким шляхом не буде до кінця реалізовано.

Схожий підхід до відшкодування майнової шкоди запропонований Я. О. Клименком, який допускав форму відшкодування шкоди у вигляді «добровільного відшкодування». Науковець зауважував, що «згідно з чинним КК України відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди є... обставиною, що пом'якшує покарання (п. 2 ст. 66)» [33, с. 82]. Чинний КПК України так само, як і попередній, не мають норм, що послідовно врегульовують відносини, які виникають під час добровільного повернення незаконно одержаного майна підозрюваним, обвинуваченим, про що було зазначено в праці Я. О. Клименка Інститут добровільного відшкодування заподіяної злочином шкоди потребує кримінального процесуального врегулювання із зазначенням таких складових механізму законодавчого врегулювання зазначених прогалин, як: 1) роз'яснення права на відшкодування шкоди в кримінальному провадженні на добровільних засадах; 2) виявлення наміру винуватої особи про добровільне повернення майна у вигляді заяви; 3) фіксація добровільного повернення майна або добровільного відшкодування шкоди у відповідному протоколі, який долучається до матеріалів кримінального провадження [33, с. 85]. Така форма відшкодування шкоди теж може бути у випадку відшкодування шкоди потерпілому в кримінальному провадженні, проте не для реабілітації в кримінальному процесі на тій підставі.

Ще одним цікавим елементом під час відшкодування завданої шкоди, запропонованим Р. В. Корякіним, є застосування оперативно-розшукових заходів, які в кримінальній процесуальній площині набувають форму негласних слідчих (розшукових) дій. Такий порядок розроблено для відшкодування шкоди потерпілому в кримінальному провадженні, але ми допускаємо його застосування щодо реабілітанта. Отже, дослідник дійшов такого висновку: «...необхідно зауважити, що тільки вміле поєднання слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, спрямованих на виявлення та вилучення викраденого майна або встановлення джерела компенсації, цілеспрямованість, планомірність їх проведення можуть стати запорукою ефективного виконання завдання щодо відшкодування шкоди, заподіяної злочином» [65, с. 142]. Свою

позицію, яку ми також поділяємо, вчений обґрунтовував тим, що встановлення та збереження майна постраждалого внаслідок кримінального правопорушення є завданням кримінального провадження, а також успішне виконання цього завдання дає змогу використовувати виявлені об'єкти як речові докази винності або невинності (підозрюваного), а також є важливим кроком на шляху попередження майнових злочинів і правопорушень [61, с. 83]. Зміст цього завдання характеризується тими заходами, які необхідно провести органам, відповідальним за провадження в кримінальній справі, для забезпечення відшкодування заподіяної шкоди. Серед них важливе місце посідають оперативно-розшукові заходи, спрямовані на встановлення місцезнаходження майна, відчуженого внаслідок злочину [61].

На підставі викладеного вище слід визнати, що в разі встановлення винуватості службової особи в незаконному вилученні майна, грошових коштів й інших активів постає питання щодо повернення реабілітанту зазначеного майна. На нашу думку, порядок добровільного повернення незаконно здобутого в процесі слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій майна також повинен бути процесуальною дією на стадії реабілітаційного процесу.

Проте слід відмежувати момент добровільного повернення незаконно відчуженого майна від визнання винуватості окремої службової особи органу досудового розслідування, оперативно-розшукового підрозділу, прокуратури чи суду. У праці А. Ю. Галушки, яка досліджувала відшкодування шкоди, завданої рішенням, діями чи бездіяльністю органів дізнання та досудового слідства за цивільним законодавством України, було слушно зазначено: «...Вина органів дізнання та досудового слідства як в першому, так і в другому випадках не повинна мати правового значення. Достатньо для покладення відповідальності трьох підстав: наявність шкоди, протиправної поведінки (дія, діяльність чи незаконне рішення) та причинного зв'язку між ними... За умови наявності шкоди та причинного зв'язку між шкодою і протиправною поведінкою, вина у разі завдання шкоди органами дізнання та досудового

слідства не має правового значення» [18, с. 10]. Такий підхід поділяємо лише частково. Проте вважаємо, що в межах реабілітаційного процесу вина зазначених органів теж не повинна мати правового значення, адже повернення незаконно втрачених прав і майна не може відбуватися протягом тривалого проміжку часу й підміняти собою доказування.

Досліджуючи позицію А. Ю. Галушки, можна стверджувати, що пріоритет із доведення винуватості окремої службової особи з відшкодуванням завданої шкоди покладено не на органи досудового розслідування чи прокуратури, а на судові органи. Учена пропонувала в межах цивільного судочинства такий механізм відшкодування завданої шкоди: 1) настання реабілітуючої обставини, яка є юридичним фактом для виникнення охоронного правовідношення, у межах якого відбувається захист порушених прав й охоронюваних інтересів потерпілої особи; 2) встановлення протиправної поведінки (дій, бездіяльності чи рішень) органів досудового слідства та дізнання; 3) визначення виду шкідливих наслідків протиправної поведінки органів дізнання та досудового слідства та розміру шкоди. Види матеріальних (майнових) і моральних витрат визначаються спеціальним законодавством про відшкодування шкоди правоохоронними органами; 4) встановлення причинного зв'язку між протиправною поведінкою органу дізнання чи досудового слідства з майновою (моральною) шкодою. Причинний зв'язок повинен бути об'єктивно пов'язаний з протиправною дією (бездіяльністю), рішенням правоохоронного органу; 5) встановлення кола осіб, які мають право на відшкодування шкоди; 6) виплата грошової компенсації за завдану моральну й майнову шкоду, відновлення майнових прав, повернення майна, яке збереглося [18, с. 10–11]. У цьому випадку термін «реабілітація» використовують виключно в контексті підстав, відповідно до яких потерпіла особа має право на відшкодування шкоди, а не як окремого заходу, у процесі якого державні органи вчиняють усі можливі дії для поновлення особи у втрачених правах. Також слід додати, що дослідниця допускала участь правоохоронних органів, які прийняли незаконне рішення як треті особи [18,

с. 10], оскільки основний тягар відшкодування шкоди покладено на державу [18, с. 12].

Ще одна важлива обставина, яку має бути враховано під час здійснення реабілітаційних заходів під час розрахування відшкодування шкоди, це наявність таких специфічних умов прийняття певних процесуальних рішень, застосування заходів забезпечення кримінального провадження та проведення слідчих (розшукових) дій, як випадки крайньої необхідності й стану необхідної оборони. Кримінальна процесуальна діяльність – специфічна діяльність, яка часто пов'язана з необхідністю порушення конституційних прав людини. Проблематику застосування порядку цивільно-правової відповідальності у випадках крайньої необхідності й стану необхідної оборони органів внутрішніх справ (нині – Національної поліції) досліджував О. О. Лов'як. На нашу думку, розв'язання цієї проблематики в кримінальному процесі має визначити межу між правовою поведінкою посадових осіб у межах кримінального процесу й діяльністю, яка може підпадати під ознаки кримінального або дисциплінарного правопорушення. Зокрема, досліджуючи питання щодо визначення відшкодування шкоди у випадку необхідної оборони, учений доходить висновку, що: проведений аналіз норм з питань відшкодування шкоди правомірно дає змогу дійти певних висновків: 1) за необхідної оборони завдану шкоду не відшкодовують, якщо її межі не були перевищено; за крайньої необхідності шкода підлягає відшкодуванню; 2) за необхідної оборони завдана небезпека виходить від нападника-людини, а за крайньої необхідності – від нападника-людини, тварини, природних явищ; 3) за необхідної оборони заподіяння шкоди спрямовується на особу, хоча є передбачення заподіяння шкоди іншій особі; за крайньої необхідності шкода може бути заподіяна особі, а також третім особам; 4) у разі перевищення меж необхідної оборони шкоду відшкодовує безпосередньо заподіювач, а за крайньої необхідності можливе покладання обов'язку відшкодування шкоди на третю особу, в інтересах якої діяв заподіювач. З погляду справедливого розподілу збитків, що виникли за крайньої необхідності, суд не «може», а «повинен» покласти обов'язок

відшкодування шкоди на особу, в інтересах якої діяв спричинювач шкоди. У судовій практиці з кримінальних справ виникає питання про можливість визнання крайньої необхідності в тих випадках, коли особа своїми власними діями викликала небезпеку завдання шкоди, а потім запобігла шкоді, завдавши меншу шкоду охоронюваним інтересам [81, с. 175]. Оцінюючи викладені вище положення, доходимо висновку, що судовий орган у цивільно-правовій площині, на думку вченого, повинен зобов'язати відшкодувати завдану шкоду безпосередньо службову особу, яка під час виконання службових обов'язків допустила перевищення меж необхідної оборони й у випадку допущення крайньої необхідності – на третю особу, в інтересах якої діяла службова особа. Наявність вини зі сторони органу, що здійснював незаконне процесуальне рішення або вчиняв незаконну слідчу (розшукову) дію, на стадії реабілітаційного процесу не має правового значення. Проте за наявності певного факту вчинення таких дій не скасовують зобов'язання держави виконати свої конституційні обов'язки, тобто зняти та припинити всі незаконні обмеження, прийняті її органами, і відшкодувати завдану шкоду.

Деякі вчені-процесуалісти обстоюють позицію, що реабілітацію мають здійснювати в кримінальному процесі та виключно судові органи.

А. М. Смирнов, досліджуючи правовий статус жертв правосуддя та зловживання владою, задекларував низку позицій, притаманних саме реабілітації в кримінальному процесуальному праві, зокрема: 1) правовідносини, що виникають у зв'язку з поновленням у правах жертв державного свавілля, неможливі без участі держави; 2) відмітна особливість таких відносин полягає в тому, що права жертв розкриваються через обов'язки державних органів з відновлення жертви у втраченому правовому статусі; 3) реабілітаційні відносини в такому випадку вирізняються наявністю суб'єктів: не приватними особами – одна одній, а органом державної влади – цієї влади підлеглому. Крім того, жертва в такому випадку наділена правовою владою; 4) специфіка реабілітаційних відносин полягає в тому, що наслідковий зв'язок між незаконним юридичним наслідком і відшкодуванням збитку має

нормативний характер. Вона не потребує доказування та є установленим рішенням відповідних правоохоронних органів, що визнали невинуватість жертви [141, с. 167]. Якщо більшість цих сентенцій видаються слушними, то остання – лише частково. Справді, окреме незаконне процесуальне рішення може прийняти конкретна службова особа. Постраждалому байдуже, який з державних органів буде відповідальним за завдані майнові й немайнові збитки. Проте ми вважаємо, що нагальною є потреба у впровадженні як окремої складової реабілітаційного процесу установлення кола службових осіб, винуватих у вчиненні правопорушення, оскільки встановлення винуватих в окремому провадженні буде мати як профілактичний ефект, так і гарантію захисту прав кожного громадянина з боку держави. Можливість установлення прямого умислу, кола винуватих (адже трапляються випадки, коли службова особа вимушено приймає певне рішення) з подальшим призначенням покарання дасть змогу всебічно висвітлити обставини незаконної втрати, пошкодження, відчуження майна, установлення переліку, найменування особливих ознак кожної речі, підтвердити чи спростувати факт травмування невинуватих осіб. Отже, замість оскарження одного або декількох неправомірних рішень надано можливість ширше охопити вирішення питання з відшкодування завданої шкоди в процесі реабілітації.

Залежно від різновидів завданої шкоди А. О. Суховіліна сформулила пропозиції щодо варіантів їх відшкодування: фізична шкода, завдана особі незаконним і необґрунтованим кримінальним переслідуванням, незаконним затриманням, незаконним застосуванням запобіжного заходу, незаконним засудженням, підлягає відшкодуванню за рахунок держави в повному обсязі; фізична шкода, завдана реабілітованому, компенсується в грошовому вираженні та охоплює заробіток, втрачений реабілітованим унаслідок тілесного ушкодження, захворювання, патологічного стану, інвалідності, додаткові витрати на поновлення здоров'я та інші витрати (фізична шкода); реабілітований має право на відшкодування реальних збитків, які відшкодовують у грошових коштах; реальних збитків, які відшкодовують у

натурі; упущеної вигоди [150] (майнова шкода). Для визначення ступеня та глибини страждань особи, незаконно й необґрунтовано підданої кримінальному переслідуванню, незаконно засудженої, слід призначати комплексну психолого-психіатричну, комплексну медико-психологічну експертизу. Для визначення грошового розміру моральної шкоди необхідно зважати на ступінь фізичних, психічних і психологічних страждань та кількість нематеріальних благ, що були порушені [150]. Запропоновано нематеріальні форми її усунення реабілітованому: публічне вибачення прокурора в суді; письмове вибачення прокурора перед реабілітованим; письмове повідомлення прокурора про реабілітацію померлого членам його сім'ї, близьким родичам й офіційне вибачення; письмове офіційне повідомлення прокурора про реабілітацію особи за місцем її роботи, навчання, мешкання, у медіа; письмове вибачення суду за незаконне засудження особи [150] (моральна шкода). Також авторка запропонувала доповнити КПК України окремим розділом «Реабілітація» [150], що видається цілком слушним.

Досліджуючи порядок відшкодування шкоди, М. Р. Мазур дійшла також висновку, що наявна система норм, яка закріплює механізм із відшкодування шкоди, не дієва, потребує вдосконалення та запровадження нових форм реалізації цього завдання. Однак її бачення відрізняється від положень, наданих А. О. Суховіліною. Зокрема, запропоновано запровадження прийнятнішого порядку відшкодування завданої шкоди, що слугувало б: «...створенню чітко визначеної, узгодженої між собою системи нормативного регулювання захисту прав та законних інтересів невинно потерпілих осіб; запровадженню вирішення всіх питань, пов'язаних із відшкодуванням шкоди, поновленням прав як способів захисту прав та інтересів особи в межах одного судового процесу (у межах кримінального процесу) в одному судовому рішенні, тобто встановлення єдиного порядку захисту прав та законних інтересів особи, незалежно від стадії кримінального процесу, на якій виникла підстава для такого захисту. І зважаючи на те, що виконання рішення суду є завершальною стадією кримінального процесу і без його реального виконання зводиться нанівець

фактично весь процес, необхідно узгодити відповідно до норм діючого законодавства у цій сфері» [83]. Свою позицію вона обґрунтовує низкою недоліків правової системи, серед яких: неузгодженість і суперечливість законодавства в цій сфері; неефективність і суперечливість неперозовного порядку, що полягає в неможливості на практиці виконати постанову органу дізнання, досудового слідства, прокуратури чи суду про відшкодування шкоди; фактична відсутність практики винесення постанов про відшкодування шкоди (відповідно до ч. 1 ст. 12 Закону України № 266/94 ВР); у зв'язку зі значною кількістю порушених прав і законних інтересів особи недостатньою є кількість визначених законом способів їх захисту; наявність неналежного порядку реалізації кожного зі способів захисту, оскільки кожен з них вимагає звернення до різних органів, з різними заявами та в різні строки; чинний механізм відшкодування моральної шкоди реабілітованим (позовний порядок) є доволі складним і матеріально обтяжливим [83]. Також увагу зосереджено на відшкодуванні майнової шкоди. Розглядаючи підстави відшкодування майнової шкоди, М. Р. Мазур запропонувала відшкодувати такі види завданої шкоди: заробітку й інших грошових доходів, які особа втратила внаслідок незаконного та необґрунтованого кримінального переслідування чи (та) засудження, а також неотриманих доходів, які могли б бути; витрат на відновлення здоров'я; штрафів, стягнутих на виконання вироку суду; судових витрат; витрат на юридичну допомогу; вартості майна, якщо воно не може бути повернуте в натурі; інших витрат, зумовлених незаконним і необґрунтованим кримінальним переслідуванням чи (та) засудженням [83]. Також науковиця аргументувала доцільність упровадити інститут «презумпції моральної шкоди», згідно з яким установлення факту незаконного притягнення особи до кримінальної відповідальності автоматично визнає за потерпілою особою наявність завданої моральної шкоди органами досудового розслідування, прокуратури та суду [83].

З огляду на викладене вище, можна дійти висновку, що М. Р. Мазур, як і А. О. Суховіліна, передбачають вирішення питань з відшкодування шкоди на

окремій стадії судового процесу, результатом якого є обов'язкове для виконання кожним органом судове рішення.

О. В. Капліна також наполягала на впровадженні окремої глави КПК України «Реабілітація», акцентуючи на такому аспекті, що може виникати в процесі реабілітації, як самообмова, стверджуючи, що в разі самообмови особа не має права або повинна бути частково позбавлена права на реабілітацію [32, с. 184]. Проте ключову роль у здійсненні заходів з реабілітації (прийняття відповідних реабілітаційних рішень) авторка відводить органам слідства, дізнання, прокуратури та суду: «Реабілітауюче рішення органу дізнання, слідства, прокурора або суду, також постанова (визначення) про розмір шкоди, прийняті відповідно до вимог закону, є загальнообов'язковими для підприємств, закладів та організацій, посадових осіб, які зобов'язані в межах своєї компетенції сприяти негайно їх виконанню» [32, с. 184]. У своїх припущеннях О. В. Капліна не заперечує можливості прийняття процесуальних рішень зазначеними органами задля виконання окремих завдань із відшкодування шкоди, завданої під час здійснення кримінального провадження. Тож дослідження О. В. Капліної доповнюють положення норм Закон України № 266/94 ВР. На нашу думку, доречніше делегувати прийняття рішень реабілітаційному судді саме окремому суб'єкту з реабілітації та відшкодування шкоди.

Поруч з іншими науковцями М. Є. Шумило також вважає, що необхідним є впровадження зазначеного інституту у вигляді окремої глави КПК України [173, с. 601]. Учений доводить, що органом, який зобов'язаний реалізовувати повноваження в цій сфері кримінального процесуального законодавства, має бути судовий [173, с. 601]. У своїх пропозиціях М. Є. Шумило декларує не менш важливі аспекти, які можуть забезпечити, на його думку, право на реабілітацію: 1) включення до завдань кримінального процесу положення про забезпечення захисту від необґрунтованого обвинувачення, засудження; 2) запровадження інституту недопустимості доказів, отриманих незаконним шляхом; 3) встановлення судового порядку закриття кримінальних проваджень

(за попереднім КПК України – справ); 4) право на реабілітацію виникає у випадках встановлення відсутності кримінально-правових відносин, відмови держави від обвинувачення (покарання) тощо; 5) запровадження в кримінальному процесуальному законодавстві вимог до оперативно-розшукових матеріалів; 6) розширення кола суб'єктів, які мають право на реабілітацію; 7) закріплення процесуальних прав особи, що підлягає реабілітації; 8) повне відшкодування шкоди; 9) розширення підстав для відповідальності посадових осіб; 10) розширення підстав і спрощення порядку притягнення до відповідальності свідків за дачу неправдивих показань; 11) закріплення обов'язку з винесення офіційних вибачень посадовими особами у разі виявлення незаконного кримінального переслідування; 12) встановлення судового порядку реабілітації [173, с. 600–601].

Позицію М. Є. Шумила ми поділяємо не цілком. Оскільки положення п. 1–3 вже реалізовано в нормах чинного КПК України; положення за п. 4 належить до однієї з реабілітуючих підстав, передбачених положеннями ч. 1–3 ст. 284 КПК України; запровадження вимог до оперативно-розшукових матеріалів є юрисдикцією не слідчих, а органів оперативних підрозділів, які виконують завдання, здебільшого визначені Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність», і зазначені матеріали у відриві від матеріалів кримінального провадження не зможуть відобразити цілісну картину стосовно конкретного кримінального провадження; положення 8 уже закріплено чинними нормами Закону України № 266/94 ВР та КПК України. Однак положення, викладені в п. 6, 7, 9, 11, 12, на нашу думку, мають бути втілені в реабілітаційному процесі та бути його невід'ємною складовою. Стосовно п. 10 вважаємо, що це питання стосується переважно питань криміналістичної та слідчої тактики, а не завдань реабілітації.

Також М. Є. Шумило пропонує розраховувати завдану майнову шкоду з огляду на положення, відображені в ст. 3, 7–8 Закону України № 266/94 ВР [173, с. 605], із чим ми також погоджуємося. На думку вченого, розмір майнової шкоди повинен визначати суд [173, с. 605]. Відшкодування завданої

шкоди слід здійснювати за таким алгоритмом: 1) не пізніше ніж за місяць з дня прийняття рішення про право громадян на відшкодування шкоди суд вивчає та витребує відповідні документи з підприємства, установ, організацій для визначення розміру завданої шкоди; 2) на засідання суду запрошують особу, яка потерпіла від незаконного обвинувачення чи засудження, для дачі показань про характер і розмір завданої шкоди; 3) суд визначає розмір завданої шкоди у вигляді ухвали суду, відповідно до якої здійснюють виплату постраждалому в порядку кримінально-правової реституції; 4) копію ухвали надсилають у фінансові установи, потерпілому та може бути оскаржено у вищому суді в загальному порядку [173, с. 605–606].

Окреслений підхід ми частково схвалюємо, оскільки: 1) реабілітаційний суддя повинен отримувати до розгляду кримінальне провадження не з дня, коли за особою визнають право на відшкодування шкоди, а з моменту вступу в законну силу виправдувального вироку або закриття кримінального провадження щодо підозрюваного за реабілітаційними підставами. Тобто наявний відповідний процесуальний документ про установлення відповідного правового становища особи; 2) до суду запрошують не лише реабілітанта, а й, за необхідності, свідків у кримінальному провадженні; 3) виплати слід здійснювати на підставі реабілітаційного рішення за рахунок Державного бюджету. Право за розрахування в порядку кримінально-правової реституції матимуть органи прокуратури лише на підставі прийнятого реабілітаційного рішення з метою компенсації рахунку Державного бюджету; 4) реабілітаційне рішення/рішення про часткову реабілітацію має бути остаточним і не підлягати оскарженню.

Слушною видається позиція М. Є. Шумила щодо впровадження відшкодування моральної шкоди за допомогою офіційних вибачень органів, які допустилися порушень щодо реабілітанта, за допомогою медіа й інших засобів комунікації [173, с. 604].

Отже, дослідивши положення наукових позицій щодо механізму забезпечення відшкодування шкоди, можна дійти висновку, що в науковій

думці превалює позиція відшкодування шкоди за допомогою судових органів. Дослідники значну увагу спрямовують на відшкодування майнової шкоди, серед яких не менш важливу роль відіграють такі різновиди шкоди, як заробіток, інші грошові доходи, упущена вигода тощо. Серед пропозицій урегулювання порядку відшкодування немайнової (моральної) шкоди дослідники допускають матеріальні й нематеріальні форми відшкодування.

Однак запропоновані форми відшкодування шкоди ґрунтуються переважно на нормах цивільно-правового законодавства, що, на нашу думку, має хибний характер. Оскільки відшкодування в реабілітаційному процесі слід здійснювати на підставі й у порядку, визначеному кримінальним процесуальним законом. У зв'язку з тим, що цивільно-правова форма відшкодування завданої шкоди не має на меті повного поновлення особи у втраченому статусі, не лише майновому, а й у поверненні незаконно позбавленого майна, поновленні на посаді тощо, проте відшкодування майнової шкоди здійснюють відповідно до цивільно-правових механізмів, а тому, на наше переконання, буде доречним у нормах КПК України зафіксувати відповідні відсильні норми на положення ЦК України.

Запропонований підхід поділяють і більшість опитаних практичних працівників. На запитання, який із зазначених засобів захисту прав реабілітованих є найреальнішим у застосуванні, 55,3 % анкетованих працівників слідства та дізнання Національної поліції відповіли: відшкодування матеріальної шкоди, ще 24,2 % – компенсація моральної шкоди, 29,5 % – повернення трудових, житлових, пенсійних, спеціальних прав тощо, 6,8 % вважають, що можна відшкодувати всі перелічені варіанти завданої шкоди, 2,1 % – жоден із варіантів, 1,6 % – можна відшкодувати матеріальну шкоду й повернути трудові, житлові, пенсійні, спеціальні права й інші втрачені права; 81,8 % прокурорів вважають реальним відшкодування матеріальної (майнової) шкоди, 27,3 % – моральної, 36,4 % – повернення трудових, житлових, пенсійних, спеціальних прав тощо; 63,6 % працівників слідства ДБР вважають реальним відшкодування матеріальної (майнової) шкоди, 27,3 % – моральної,

27,3 % – повернення трудових, житлових, пенсійних, спеціальних прав тощо, 9,1 % переконані, що можна відшкодувати всі перелічені варіанти завданої шкоди; 46,7 % суддів вважають реальним відшкодування матеріальної (майнової) шкоди, 73,3 % – моральної, 40 % – повернення трудових, житлових, пенсійних, спеціальних прав тощо; 53,3 % адвокатів – відшкодування матеріальної (майнової) шкоди, 66,7 % – моральної, 53,3 % – повернення трудових, житлових, пенсійних, спеціальних прав тощо.

Законодавчо не врегульованим є питання розрахування моральної шкоди, критеріїв, якими уповноважена службова особа може керуватися під час прийняття обґрунтованого рішення з відшкодування шкоди. Із цього приводу слушно зазначила О. В. Капліна, що стосовно питання розміру відшкодування моральної шкоди в юридичній літературі висловлюють різноманітні пропозиції, однак досі немає чіткої концепції, яка могла би бути сприйнята судом і якою він міг би керуватися у своїй практиці [32, с. 178]. Далі О. В. Капліна конкретизує пропозиції щодо врегулювання зазначеного проблемного питання: «Шляхів вирішення вказаної проблеми може бути декілька: установлення максимального розміру сплачуваної суми або визначення мінімального розміру; також можна було б установити межі мінімального та максимального, у межах яких і здійснювати відшкодування; врешті, це питання можна було б залишити повністю на розгляд суду» [32, с. 178].

О. В. Капліна стверджує про необхідність установлення критеріїв, які вона поділяє на «загальні» й «окремі», які пропонує закріпити в нормах ЦК України [32, с. 179]. До «загального» критерію вона віднесла суспільну оцінку фактичних обставин справи, що завдала шкоду [32, с. 179]. «Окремі» критерії визначила таким переліком: 1) ступінь і характер моральних та фізичних страждань; 2) наслідки завдання шкоди; 3) тривалість пережитих страждань; 4) кількісний та якісний показники протиправності посадових осіб судових і слідчих органів; 5) обставини, що знижують розмір відшкодування [32, с. 179–180]. Отже, видається слушною думка, що моральна шкода стосовно фізичних осіб є категорією оцінною як в аспекті виникнення, коли постає питання про

наявність підстав для її матеріальної компенсації, так і у вимірі, коли визначають розмір її компенсації [65, с. 146].

На наше переконання, більша частина зазначених критеріїв може міститися в результатах судово-медичної, судово-психіатричної та інших експертиз. Тому за визначеними результатами експертних досліджень суд матиме можливість розрахувати конкретніше завдану шкоду, відштовхуючись від потенційних затрат на лікування та здійснення медико-реабілітаційних заходів незаконно засудженої особи. Проте слід відмежовувати відшкодування завданої шкоди за попереднє лікування реабілітанта або незаконно засудженої особи від відшкодування шкоди, яка наступила внаслідок протиправної діяльності державних органів у кримінальному провадженні, оскільки судовий орган керується фізико-моральним становищем особи станом на момент прийняття рішення. Відшкодовують моральну шкоду з метою поновлення психофізіологічного стану потерпілої особи, а майнову – за вже завдані майнові збитки в процесі лікування. У разі смерті реабілітанта або виправданого відшкодовують завдану моральну шкоду близьким родичам (спадкоємцям), які теж постраждали внаслідок неправосудного вироку.

У зв'язку з викладеним вище, доцільнішим буде доповнити КПК України таким положенням: *«Під час розрахування моральної та фізичної шкоди реабілітаційний суддя повинен керуватися матеріалами висновків судово-медичних експертиз, інших досліджень та обставин, викладених у матеріалах кримінального провадження, а в разі недостатності медичних даних призначати додаткові дослідження, залучати спеціалістів й ініціювати проведення додаткових слідчих (розшукових) дій та/або негласних слідчих (розшукових) дій».*

Однак у зв'язку із цим постає питання щодо здійснення психіатричної експертизи стосовно психологічного стану реабілітанта. Ініціатором психіатричної експертизи, відповідно до положень ч. 1 ст. 509 КПК України, можуть бути слідчий, дізнавач, прокурор або інша сторона кримінального провадження на підставі ухвали слідчого судді (ч. 3 ст. 509 КПК України). Та

саме судово-психіатричне дослідження здійснюють лише на стадії досудового розслідування відповідно до вимог ч. 3 ст. 242, ч. 2 ст. 509 КПК України на стаціонарі строком до двох місяців. У цьому випадку суддя не може самостійно бути ініціатором здійснення судово-психіатричних обстежень, оскільки він обмежений стадією досудового розслідування, яка формально виходить за межі його компетенції та залежить від волі сторони кримінального провадження. Своєю чергою слід визначити й те, що положення КПК України передбачають медико-психіатричне дослідження стосовно осіб, які вчиняли суспільно небезпечне діяння, тобто стосовно обвинуваченого, підозрюваного (ч. 1 ст. 506 КПК України), але аж ніяк потерпілого чи реабілітанта. Захід стаціонарної психіатричної експертизи є заходом, що обмежує права особи на пересування та інші конституційні права. Тож буде доречніше зазначити, що його може ініціювати суд за добровільної згоди реабілітанта.

Тому, на нашу думку, допустимо додати до повноважень реабілітаційного судді таке положення: *«Допустимо з метою установлення розміру завданої моральної шкоди поміщення на стаціонарне психіатричне обстеження реабілітанта за його добровільною згодою».*

Також слід зауважити, що поруч із розрахуванням завданої моральної шкоди в грошовому еквіваленті буде закріплено «винесення офіційних вибачень службовою особою». Це буде сприяти поновленню втрачених моральних якостей реабілітанта та поверненню останнього до суспільно активної життєдіяльності. Такий захід стане нематеріальним еквівалентом завданої моральної шкоди постраждалому внаслідок дій або бездіяльності службових осіб у процесі незаконного кримінального переслідування. Про запровадження такого заходу йдеться в працях М. Є. Шумила, М. Р. Мазур, А. О. Суховіліної та ін. На думку 41,6 % анкетованих працівників слідства та дізнання Національної поліції України, офіційні вибачення органу, що завдав шкоди реабілітанту, доречно здійснювати в письмовій формі (лист за місцем роботи, навчання, проживання); в усній формі за місцем остаточного прийняття рішення в кримінальному провадженні – 13,2 %; за допомогою медіа (газети,

телерадіомовлення) – 13,2 %; на думку 26,8 % анкетованих слідчих і дізнавачів, офіційні вибачення необхідно здійснити в трьох перелічених вище формах; 5,1 % вважають, що вибачення не потрібні. «Жоден не потребує вибачень», «вибачення не потрібні» – виражають особисту думку в письмовій формі анкетовані працівники практичних підрозділів. На нашу думку, така відповідь не може не викликати занепокоєнь, пов'язаних з очевидними прогалинами в здійсненні виховної роботи із забезпечення належного рівня морально-ділових рис практичних працівників. На думку 36,4 % прокурорів прокуратури, офіційні вибачення органу, що завдав шкоди реабілітанту, слід здійснювати в письмовій формі (лист за місцем роботи, навчання, проживання), в усній формі за місцем остаточного прийняття рішення у кримінальному провадженні – 9,1 %; за допомогою медіа (газети, телерадіомовлення) – 18,2 %; на думку 45,5 % анкетованих прокурорів прокуратури, офіційні вибачення необхідно здійснити в трьох перелічених вище формах. На думку 36,4 % слідчих ДБР, офіційні вибачення органу, що завдав шкоди реабілітанту, слід здійснювати в письмовій формі (лист за місцем роботи, навчання, проживання); в усній формі за місцем остаточного прийняття рішення в кримінальному провадженні – 18,2 %; за допомогою медіа (газети, телерадіомовлення) – 27,3 %, на думку 27,3 % анкетованих слідчих ДБР, офіційні вибачення необхідно здійснити в трьох перелічених вище формах. На думку 20 % анкетованих суддів, – у письмовій формі (лист за місцем роботи, навчання, проживання); в усній формі за місцем остаточного прийняття рішення в кримінальному провадженні – 33,3 %; за допомогою медіа (газети, телерадіомовлення) – 33,3 %, на думку 26,7 % анкетованих, офіційні вибачення необхідно здійснити в трьох перелічених вище формах. На думку 20 % анкетованих адвокатів, – у письмовій формі (лист за місцем роботи, навчання, проживання); в усній формі за місцем остаточного прийняття рішення в кримінальному провадженні – 40 %; за допомогою медіа (газети, телерадіомовлення) – 30 %, на думку 10 % анкетованих, офіційні вибачення необхідно здійснити у трьох перелічених вище формах.

На запитання, який орган зобов'язаний принести офіційні вибачення реабілітованій особі в кримінальному провадженні (реабілітанту) на підставі установлення незаконно прийнятого рішення, 25,3 % анкетованих працівників слідства та дізнання Національної поліції України вказали на керівника органу досудового розслідування; 20 % – слідчого/дізнавача (уповноваженого на здійснення дізнання), який здійснював досудове розслідування; 28,9 % – прокурора; 35,3 % – суд/слідчого суддю, який ухвалив рішення у справі; 4,7 % анкетованих працівників відповіли, що всі перелічені органи зобов'язані винести офіційні вибачення; 3,7 % вважають, що жоден із перелічених органів не повинен виносити вибачення, ще 1 % переконані, що вибачення повинні виносити керівник органу досудового розслідування, прокурор і суд/слідчий суддя, який ухвалив рішення у справі. На думку 18,4 % прокурорів прокуратури, офіційні вибачення повинен принести керівник органу досудового розслідування; 53,6 % – слідчий/дізнавач (уповноважений на здійснення дізнання), який здійснював досудове розслідування; 45,5 % – прокурор; 45,5 % – суд/слідчий суддя, який ухвалив рішення у справі. На думку 9,1 % слідчих ДБР, офіційні вибачення повинен винести керівник органу досудового розслідування; 36,4 % – слідчий/дізнавач (уповноважений на здійснення дізнання), який здійснював досудове розслідування; 45,5 % – прокурор; 9,1 % – суд/слідчий суддя, який ухвалив рішення у справі, ще 9,1 % анкетованих працівників відповіли, що всі перелічені органи зобов'язані винести офіційні вибачення. На думку 53,3 % анкетованих суддів, офіційні вибачення повинен принести керівник органу досудового розслідування; 40 % – слідчий/дізнавач (уповноважений на здійснення дізнання), який здійснював досудове розслідування; 46,7 % – прокурор; 60 % – суд/слідчий суддя, який ухвалив рішення у справі. На думку 26,7 % адвокатів, вибачення повинен винести керівник органу досудового розслідування; 26,7 % – слідчий/дізнавач (уповноважений на здійснення дізнання), який здійснював досудове розслідування; 46,7 % – прокурор; 66,7 % – суд/слідчий суддя, який ухвалив рішення у справі. На нашу думку, офіційні вибачення повинна принести

службова особа, яка здійснювала завідомо протиправну процесуальну діяльність щодо реабілітанта.

Водночас з метою відшкодування завданої моральної шкоди пропонується доповнити КПК України положенням нової ст. 130-2 «Офіційні вибачення органів досудового слідства, прокуратури та суду»: ч. 1: «Слідчий, прокурор, керівник органу досудового розслідування, слідчий суддя/суд, які здійснювали або завідомо допустили здійснення незаконного засудження, незаконного набуття статусу підозрюваного у вчиненні кримінального правопорушення, незаконного набуття статусу обвинуваченого (підсудного), незаконного затримання особи, незаконного застосування заходів забезпечення кримінального провадження, а також незаконного проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій, зобов'язані винести офіційні вибачення перед особою, незаконно притягнутою до кримінальної відповідальності»; ч. 2 «У повідомленні про вибачення зазначаються: орган і дата відкриття кримінального провадження, стислий виклад обставин незаконного притягнення до кримінальної відповідальності, перелік порушених під час здійснення кримінального провадження прав, вид і найменування майна, що необхідно повернути, розмір шкоди, яка підлягає відшкодуванню»; ч. 3: «Вибачення можуть бути винесені на будь-якій стадії реабілітаційного процесу, але не пізніше ніж наступного дня після надходження реабілітаційного рішення до відповідного органу. Вибачення здійснюють в усній формі за допомогою медіа або на офіційних порталах мережі Інтернет відповідних медіа, інформація про які повинна бути оприлюднена не пізніше ніж наступного дня після винесення вибачень. Інформацію про винесення офіційних вибачень фіксують у листі на офіційному бланку відповідного органу із зазначенням дати та часу їх винесення та направляють на адресу місця проживання, роботи або навчання реабілітанта, а в разі нагальної необхідності – і в інші місця на вимогу реабілітанта».

Додатково увагу слід спрямувати на унормування реабілітаційних положень у деяких підзаконних актах із відшкодування моральної шкоди.

Головними нормативними актами, що регламентують діяльність судового органу під час розрахування завданої шкоди в процесі незаконного кримінального засудження, є Закон України № 266/94 ВР, постанова Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 року № 4 (Постанова ПВС України № 4). Відповідно до положень, викладених у п. 1 ст. 13 Закону 266/94 ВР, «питання про відшкодування моральної шкоди за заявою громадянина вирішується судом відповідно до чинного законодавства...» [130; 133]. Законодавець тим самим визнає право особи на відшкодування за завдання моральної шкоди виключно в позовній формі. Норма п. 1 ст. 17-1 передбачає, що цивільним позивачем має право бути лише потерпіла в кримінальному провадженні особа. Нехтуючи той факт, що положення ст. 61 КПК України дозволяють бути цивільним позивачем не тільки потерпілому в кримінальному провадженні, а й іншим учасникам провадження, яким завдано шкоду кримінальним правопорушенням або іншим суспільно небезпечним діянням, відповідно до пп. 2 п. 17-1 Постанови ПВС України № 4, «у кримінальній справі вимоги про відшкодування моральної шкоди розглядаються і вирішуються судом за умови, що особу, якій її заподіяно, визнано в установленому законом порядку потерпілим та цивільним позивачем і що у справі є письмова заява, яка за змістом відповідає ст. 137 ЦПК» [133]. Отже, у постанові досі використовують застарілу термінологію КПК України 1960 року, нехтуються положення про цивільного позивача (ст. 61 КПК України) як окремого учасника кримінального процесу, що міг зазнати шкоди внаслідок не лише злочину, а й іншої діяльності підозрюваного, обвинуваченого або до фізичної чи юридичної особи, яка за законом несе цивільну відповідальність за шкоду, завдану діяннями підозрюваного, обвинуваченого або неосудної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння [76].

Кримінальна процесуальна реабілітація вимагає активності саме від державних органів. На нашу думку, недопустимо вимагати від особи, якій завдано моральної шкоди, формування окремого позову на підставі норм ЦПК

України. Підставою для переходу на стадію реабілітації незаконно засудженої особи є виправдувальний вирок. Своєю чергою результатом реабілітації як окремої судової стадії в кримінальному провадженні є рішення про реабілітацію.

У межах реабілітаційного процесу та з метою конкретизації завданих постраждалій особі моральних страждань остання матиме право заявляти клопотання в порядку, визначеному нормами КПК України. Норми КПК України допускають, але не зобов'язують постраждалу особу подавати заяву в кримінальному провадженні. Щодо участі представників правоохоронних органів і судочинства (слідчий, дізнавач, оперуповноважений, прокурор) у межах реабілітаційного процесу, на відміну від пп. 2 п. 10-1 Постанови ПВС України № 4, у якому «представник» повинен бути відповідачем, доречніше буде визнати його як третю сторону в реабілітаційному процесі. Відшкодування шкоди, завданої діями чи бездіяльністю органів, які здійснюють досудове розслідування, оперативно-розшукові заходи, прокуратури та суду, здійснюється за рахунок Державного бюджету України.

Отже, доцільно внести відповідні корективи до Постанови ПВС України № 4, замінивши в тексті терміни «кримінальна справа» на «кримінальне провадження», «Кримінально-процесуальний кодекс України» на «Кримінальний процесуальний кодекс України». Допустимим видається подання цивільного позову в кримінальному провадженні особі в разі, якщо завдана моральна шкода не вплинула на законність постановленого вироку в кримінальному судочинстві. Тому немає підстав вважати, що особі завдано моральної шкоди в процесі незаконного кримінального переслідування. У зв'язку із цим, зазначені вище скарги слід розглядати в цивільно-правовій площині за механізмами «регресного позову». У разі якщо рішення про відшкодування моральної шкоди приймають у межах реабілітаційного процесу, буде доречним замінити положення п. 14 Постанови ПВС України № 4 таким положенням: *«Відшкодування моральної шкоди, завданої органами, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органами досудового*

розслідування, прокуратури й суду, та її розмір вирішує в реабілітаційному процесі суд відповідно до вимог, викладених у положеннях чинної Постанови».

Викласти абзац 2 п. 17-1 в такій редакції: *«У кримінальному провадженні вимоги про відшкодування моральної шкоди розглядаються і вирішуються судом за умови, що під час кримінального провадження до початку судового розгляду цивільним позивачем було пред'явлено цивільний позов до підозрюваного, обвинуваченого або до фізичної чи юридичної особи. Форма та зміст позовної заяви повинні відповідати вимогам, встановленим до позовів, які пред'являються в порядку цивільного судочинства».* Положення абзацу 3 п. 17-1 видалити [98].

Перелік порушених майнових прав, які необхідно поновити під час реабілітації або в процесі відшкодування шкоди, теж неоднозначний, оскільки є декілька підходів до його тлумачення та доповнення.

А. О. Суховіліна до переліку майнових прав, які необхідно поновити в реабілітаційному порядку, відносила: 1) право на одержання заробітку та інших трудових доходів, що є основним джерелом засобів до існування громадянина, яких він позбавився внаслідок незаконних дій; 2) право на одержання пенсії або соціальної допомоги, виплата яких була призупинена у зв'язку з незаконним засудженням; право на повернення грошових коштів, цінних паперів, зокрема грошових вкладів і відсотків від них, облігацій, державних позик, виграшів тощо; 3) право на повернення майна, конфіскованого або зверненого в дохід держави за рішенням суду, і майна, на яке було накладено арешт; право на повернення грошових коштів, стягнутих у примусовому порядку: штрафів, судових витрат та коштів, виплачених за надання правової допомоги.

М. Є. Шумило не поділяє думку А. О. Суховіліної та виокремлює такі складові втрачених майнових прав, які повинні бути враховані судом: «шкода правовідносинам власності, в результаті чого вони не можуть нормально функціонувати; пряма (позитивна) шкода, що виражається в безпосередньому зменшенні, втраті чи пошкодженні майна; витрати на відновлення пошкодженого майна, а також на компенсацію різниці між споживчими

якостями речі до вилучення і після її поновлення; неотримані прибутки від використання вилучених речей, а також від підриву моральної та професійної репутації реабілітанта; витрати на поновлення здоров'я реабілітанта, членів його сім'ї, а у випадку смерті – поховання; судові витрати» [173, с. 542]. На нашу думку, обидва підходи рівнозначні та мають право бути вираженими в законодавчій площині.

У зв'язку із цим вважаємо доречним доповнити п. 6 ст. 3 Закону України № 266/94 ВР такими положеннями: *«витрати на поновлення психофізіологічного стану постраждалої особи, членів її сім'ї, а у випадку смерті особи – поховання»*; викласти п. 1 ст. 3 Закону в такій редакції: *«заробіток, інші грошові доходи та упущену вигоду, які він втратив внаслідок незаконних дій»*; замінити у п. 5 *«моральна шкода»* на *«моральна та немайна шкода, завдана фізичним особам, і немайна шкода, завдана юридичним особам»*.

Значущим видається питання, чи передбачає законодавець відшкодування завданої шкоди за наявності сукупності підстав, визначених у ч. 1 ст. 1 Закону України № 266/94 ВР, чи відшкодування завданої шкоди достатньо за окремої з них. Основні засади досліджуваного Закону поруч з іншими положеннями ЦК України наполягають на відшкодуванні майнової шкоди окремо від моральної. Відшкодування моральної шкоди належать виключно до судової юрисдикції в порядку п. 13 Закону відповідно до матеріалів поданої заяви. Отже, за кожною з підстав, що містяться в переліку ч. 1 ст. 1 Закону, у постраждалої сторони є можливість відшкодувати як майнову, так і немайнову шкоду.

Досліджуючи окремі аспекти міжнародної практики, доходимо висновку, що суд у процесі відшкодування завданої шкоди акцентує увагу на відшкодуванні моральної (немайнової) шкоди. Відповідно до рішення ЄСПЛ у справі «Грубник проти України» від 17 грудня 2020 року, суд використовує терміни «справедлива сатисфакція моральної шкоди», а також «моральна шкода». Відповідно до матеріалів рішення: «1. Заявник скаржився на порушення пункту 1 статті 5 Конвенції, оскільки він був затриманий за

відсутності ухвали суду, протокол про затримання був складений лише наступного дня після його затримання, а сам протокол про затримання було викладено в нечітких формулюваннях. 2. Заявник стверджував, що працівники СБУ, які здійснили його затримання, не поінформували його про підстави затримання або обшуку. 3. Заявник скаржився на порушення пункту 2 статті 5 Конвенції. 4. Заявник скаржився, що в результаті застосування у його справі частини п'ятої статті 176 Кримінального процесуального кодексу України, яка виключала можливість застосування не пов'язаних з позбавленням волі запобіжних заходів до підозрюваних у тероризмі, було порушено пункт 3 статті 5 Конвенція. 6. Заявник скаржився на порушення пункту 2 статті 6 Конвенції у зв'язку з формулюваннями, використаними районним судом у первинній ухвалі про обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою». Відповідно до вимог заявника, останній вимагав 10 000 євро як відшкодування моральної шкоди. Своєю чергою суд, приймаючи до уваги обставини провадження, визначив, що «встановлення порушень само собою становить достатню справедливу сатисфакцію будь-якої моральної шкоди, якої зазнав заявник» [143]. Отже, ЄСПЛ задовольнив відшкодування моральної шкоди відповідно до вимог заявника лише на підставі того, що в процесі дослідження справи за кожним фактом порушених прав було встановлено достатньо підстав сприятливості вимог останнього. Тобто рішення приймали за сукупністю виявлених порушених прав потерпілого з посиланням на положення ст. 41 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [39]. Тож «справедливість», згідно із кожною «сатисфакцією», розраховується відповідно до внутрішнього переконання судді. Згідно з рішенням ЄСПЛ у справі «Криволапов проти України» від 2 січня 2019 року суд, посилаючись на положення ст. 41 Конвенції, знов здійснив відшкодування моральної шкоди, допускаючи, що «заявник мав зазнати болю та страждань у зв'язку зі встановленими порушеннями», прийняв рішення з таким змістом: «на засадах справедливості, як того вимагає стаття 41 Конвенції, Суд присуджує заявнику

20 000 євро як відшкодування моральної шкоди» при тому, що потерпілий вимагав 194 500 євро як відшкодування моральної шкоди [144].

У країнах континентальної правової системи, до якої належить Україна, наявні положення про відшкодування як майнової шкоди, так і немайнової. Наприклад, відповідно до положень § 7 Закону Німеччини «Про компенсацію за правоохоронні заходи» від 8 березня 1971 року: «1) предметом відшкодування є матеріальна шкода, завдана заходом кримінального переслідування, а в разі позбавлення волі на підставі рішення суду також шкода, яка не є матеріальною; 2) відшкодування фінансових збитків виплачується лише у випадку, якщо доведена шкода перевищує суму двадцяти п'яти євро; 3) за шкоду, яка не є матеріальною, відшкодування становить 75 євро за кожен розпочатий день позбавлення волі; 4) не виплачується відшкодування шкоди, яка настала б без застосування заходу кримінального переслідування» [123]. Якими саме положеннями керується судовий орган у процесі відшкодування шкоди, завданої правоохоронними органами, закон не визначає.

Відповідно до положень ЦК Австрії, «той, хто завдає комусь тілесних ушкоджень, покриває витрати на лікування потерпілого, що відшкодовує йому неотриманий заробіток; якщо постраждалий став непрацездатним – то втрачений у майбутньому заробіток, а також понад те на вимогу виплачує компенсацію страждань, пропорційну викликаним обставинам» (§ 1325); «Якщо потерпіла особа внаслідок тілесного ушкодження отримала каліцтво, то має бути враховано, передусім якщо потерпілий є особою жіночої статі, як ця обставина може зашкодити подальшому успіху в житті» (§ 1326); «Якщо внаслідок тілесного ушкодження настала смерть, то повинні бути відшкодовані не тільки всі витрати, а й особам, що залишилися після смерті потерпілого, яким він, згідно із законом, повинен був надати забезпечення, – те, що вони втратили внаслідок смерті [годувальника]» (§ 1326) [1]. Отже, цивільне законодавство Австрійської Республіки передбачає низку обставин, які не тільки підлягають відшкодуванню, а й такі, які повинні бути враховані

першочергово під час прийняття судом рішення. Окреслені підстави враховує суд окремо під час розрахування шкоди. У такому разі законодавець не розділяє факт завдання фізичної шкоди та моральної, визначаючи її за загальною категорією «тілесних ушкоджень».

Отже, розглянувши окремі законодавчі положення та практику ЄСПЛ, можна констатувати її неоднорідність. У разі якщо законодавець окремої держави передбачає відшкодування шкоди відповідно до окремих видів порушених прав особи, орган ЄСПЛ приймає рішення про відшкодування майнової шкоди, керуючись вимогами безпосереднього скаржника та внутрішнім переконанням. У такому разі, на нашу думку, норми Закону України № 266/94 ВР слід доповнити положенням про те, що відшкодуванню шкоди особам підлягає як майнова, так і моральна (для фізичних осіб) немайна (для юридичних осіб) шкода з окремим урахуванням кожного установленого порушення за кожною з підстав (відповідно до ч. 1 ст. 1 Закону України № 266/94 ВР), а в разі неможливості розрахування – за їх сукупністю за внутрішнім переконанням суду.

Поруч із визнанням за особою права на реабілітацію у випадку незаконного засудження постає цілком доречне питання стосовно впровадження такого додаткового реабілітаційного заходу, як часткова реабілітація.

Зміст часткової реабілітації неоднозначно тлумачать науковці.

М. Є. Шумило вважає, що підставами часткової реабілітації є встановлення факту арешту, позбавлення волі особи, яку затримували або тримали під вартою, у випадку перекваліфікації діяння на статтю КК України, що передбачає відповідальність за менш тяжкий злочин, у разі підозри або обвинувачення у вчиненні якого чинний Кодекс не допускає затримання або тримання під вартою, або з призначенням за цією статтею більш м'якого покарання, або виключення з вироку частини обвинувачення та зниження у зв'язку з цим покарання, а отже, у випадку відміни незаконного судового рішення про застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру [174, с. 296]. Запропонований підхід ми не поділяємо цілком,

оскільки такі підстави, як «позбавлення волі особи, що затримувалася або трималася під вартою, у випадку перекваліфікації діяння на статтю КК України» є підтвердженням факту незаконного застосування запобіжного заходу, що може бути доречним не лише під час проведення часткової реабілітації, а й під час реабілітаційного провадження.

Кримінальні процесуальні норми зарубіжних країн допускають здійснення часткової кримінальної процесуальної реабілітації. У КПК Республіки Узбекистан визначено підстави часткової реабілітації. Стаття 303 КПК Республіки Казахстан встановлює, що часткова реабілітація передбачає відшкодування майнової та усунення моральної шкоди в тій мірі, у якій вона була заподіяна обвинуваченому або засудженому.

У практичній діяльності правоохоронних органів трапляються випадки, коли на стадії судовій судового розгляду кримінального провадження особі інкримінують низку злочинів. Однак у процесі судового засідання частину обвинувачень спростовують, доводять невинуватість особи за вчинення окремих епізодів обвинувачення. Наприклад, згідно з матеріалами судового вироку у справі № 697/1283/16-к, провадження № 1-кп/711/8/19 від 3 грудня 2019 року, встановлено: «Визнати ОСОБА_1 невинуватим у пред'явленому обвинуваченні у вчиненні кримінального правопорушення (злочину), передбаченого ч. 1 ст. 263 КК України, і виправдати його за недоведеністю вчинення ним злочину. Визнати ОСОБА_1 невинуватим у пред'явленому обвинуваченні у вчиненні злочину, передбаченого п. 6, 12 ч. 2 ст. 115 КК України, та виправдати його у зв'язку з відсутністю в діянні складу злочину (кримінального правопорушення)... Визнати ОСОБА_1 винуватим у пред'явленому обвинуваченні у вчиненні злочину, передбаченого ст. 395 КК України, і призначити йому покарання у виді арешту на строк 6 (шість) місяців. На підставі ч. 5 ст. 74 КК України звільнити ОСОБА_1 від призначеного покарання у виді арешту у зв'язку із закінченням строку давності. Визнати ОСОБА_1 винуватим у пред'явленому обвинуваченні у вчиненні злочинів, передбачених ч. 3 ст. 185, ч. 4 ст. 185, ч. 4 ст. 187 КК України, і призначити йому покарання: за ч. 3 ст. 185 КК України – у виді позбавлення

волі строком 5 (п'ять) років; за ч. 4 ст. 185 КК України – у виді позбавлення волі строком 8 (вісім) років; за ч. 4 ст. 187 КК України – у виді позбавлення волі строком 14 (чотирнадцять) років з конфіскацією всього майна, яке є власністю підсудного» [10]. Тобто за одним з інкримінованих злочинів особу було виправдано у зв'язку з недоведеністю вчинення злочину (але це не відміняє факту можливих намірів злочинця), однак іншим епізодом злочину суд виправдав особу на підставі відсутності складу злочину в діяннях останньої. Факт виправдання особи за одним з епізодів засвідчує протиправність (можливо, помилковість) процесуальних рішень, прийнятих службовими особами в процесі здійснення кримінального провадження, що може слугувати підставою для часткової реабілітації особи. Зрозуміло, що часткова реабілітація не є реабілітацією загалом. Вона не скасовує всі інші обвинувачення, а тому не може повернути в повному обсязі попередньо порушені працівниками правоохоронних органів, прокуратури та суду права й майно. Шкоду відшкодовують лише в тій частині порушених прав, яка була завдана особі під час притягнення її до відповідальності за частиною обвинувачення. Однак коли йдеться про частину, то складно зрозуміти, у якій мірі необхідно повернути права та як саме розрахувати завдану особі моральну та майнову шкоду. Установлення та розрахування шкоди, повернення окремих прав, позбавлених у зв'язку з протиправним притягненням до відповідальності, приймає суд на підставі внутрішнього розсуду судді, однак наявність доведених інших кримінально караних діянь засвідчує, що особу не можна вважати остаточно реабілітованою, а тому ми вважаємо, що доцільнішим буде забезпечити повернення втрачених прав (обіймати певні посади, керувати транспортним засобом або судном; полювати, добувати мисливських тварин; дозвіл на користування вогнепальною мисливською зброєю; здійснення підприємницької діяльності володіння та носіння зброї тощо) після сплину строків погашення судимості відповідно до норм ст. 89 КК України, оскільки особа вчинила інші кримінально карані діяння, що характеризує її схильність до рецидиву з можливим використанням зазначених вище спеціальних прав. Своєю чергою суд

зобов'язаний забезпечити відшкодування шкоди в повному обсязі в частині обвинувачень, щодо яких особу було виправдано. Це може стосуватися як моральної, так і майнової шкоди. Зазначені положення має вирішувати суд у межах процесу часткової реабілітації.

Слід зазначити, що положення щодо впровадження часткової реабілітації у випадку, коли під час досудового слідства частина пред'явленого обвинувачення не знайшла свого підтвердження, допускають 51,6 % анкетованих працівників слідства та дізнання Національної поліції України, 72,7 % анкетованих прокурорів, 81,8 % слідчих ДБР, 92,9 % суддів і 73,3 % адвокатів.

Тому положення глави КПК України «Реабілітація» слід доповнити статтею «Часткова реабілітація», яку, на нашу думку, слід тлумачити як *«визначену кримінальним процесуальним законом процедуру, що на засадах публічності передбачає поновлення частини прав і свобод особи, що були втрачені відповідно до частин інкримінованих обвинувачень, за розглядом яких суд приймає вирок про часткове виправдання/обвинувачення, яка передбачає відшкодування майнової та немайнової шкоди на підставі реабілітаційного рішення про часткову реабілітацію, що є обов'язковим для виконання всіма органами та посадовими особами державної влади». У цій статті передбачити частину другу: «Реабілітаційним судом допускається передчасне повернення втрачених житлових прав і трудових (у випадку, якщо професійна діяльність не пов'язана з державною службою або вчиненням особою злочину, пов'язаного з використанням свого професійного становища), або їх поновлення в порядку, визначеному законом. Забезпечення повного повернення втрачених прав, зокрема спеціальних (обіймати посади державної служби, поновлення в спеціальному та військовому званні, керування транспортним засобом або судном; полювання, добування мисливських тварин; дозвіл на користування вогнепальною мисливською зброєю; здійснення підприємницької діяльності володіння та носіння зброї тощо) у процесі реалізації часткової реабілітації здійснюється в судовому порядку після сплину строків погашення судимості відповідно до норм ст. 89 КК України».*

Висновки до розділу 3

1. Встановлено, що фактичні можливості із забезпечення об'єктивного розгляду звернення та подальшого визначення розміру майнової шкоди, завданої особі внаслідок проведення незаконних слідчих (розшукових) дій або прийняття незаконного процесуального рішення, наявності в органів судової влади, оскільки визначені органи мають достатній ступінь необхідних компетенцій та практичних навичок у сфері відшкодування шкоди й поновлення прав. Не менш важливу роль відіграє той факт, що судове рішення від імені України є гарантією повернення втрачених прав реабілітанту.

2. На думку близько 41,6 % анкетованих працівників слідства та дізнання Національної поліції України, орган, що завдав шкоди реабілітанту, повинен здійснювати офіційні вибачення (форма вибачення корелюється). Своєю чергою, на думку 5,1 % анкетованих працівників слідства та дізнання Національної поліції України, вибачення не потрібні. На думку близько 45,5 % прокурорів прокуратури, орган, що завдав шкоди реабілітанту, повинен здійснювати офіційні вибачення (форма вибачення корелюється). Таку саму думку обстоюють 36,4 % анкетованих слідчих ДБР, 33,3 % анкетованих суддів і до 40 % анкетованих адвокатів.

На запитання, який орган зобов'язаний принести офіційні вибачення реабілітованій особі в кримінальному провадженні (реабілітанту) на підставі встановлення незаконно прийнятого рішення, 25,3 % анкетованих працівників слідства та дізнання Національної поліції України вказали на керівника органу досудового розслідування; 20 % – слідчого/дізнавача (уповноваженого на здійснення дізнання), який здійснював досудове розслідування; 28,9 % – прокурора; 35,3 % – суд/слідчого суддю, який ухвалив рішення у справі; 4,7 % анкетованих працівників відповіли, що всі перелічені органи зобов'язані винести офіційні вибачення; 3,7 % вважають, що жоден із перелічених органів

не повинен виносити вибачення, ще 1 % переконані, що вибачення повинні виносити керівник органу досудового розслідування, прокурор і суд/слідчий суддя, який ухвалив рішення у справі. На думку 18,4 % прокурорів прокуратури, офіційні вибачення повинен принести керівник органу досудового розслідування; 53,6 % – слідчий/дізнавач (уповноважений на здійснення дізнання), який здійснював досудове розслідування; 45,5 % – прокурор; 45,5 % – суд/слідчий суддя, який ухвалив рішення у справі. На думку 9,1 % слідчих ДБР, офіційні вибачення повинен винести керівник органу досудового розслідування; 36,4 % – слідчий/дізнавач (уповноважений на здійснення дізнання), який здійснював досудове розслідування; 45,5 % – прокурор; 9,1 % – суд/слідчий суддя, який ухвалив рішення у справі, ще 9,1 % анкетованих працівників відповіли, що всі перелічені органи зобов'язані винести офіційні вибачення. На думку 53,3 % анкетованих суддів, офіційні вибачення повинен принести керівник органу досудового розслідування; 40 % – слідчий/дізнавач (уповноважений на здійснення дізнання), який здійснював досудове розслідування; 46,7 % – прокурор; 60 % – суд/слідчий суддя, який ухвалив рішення у справі. На думку 26,7 % адвокатів, вибачення повинен винести керівник органу досудового розслідування; 26,7 % – слідчий/дізнавач (уповноважений на здійснення дізнання), який здійснював досудове розслідування; 46,7 % – прокурор; 66,7 % – суд/слідчий суддя, який ухвалив рішення у справі.

Положення щодо впровадження часткової реабілітації у випадку, коли під час досудового слідства частина пред'явленого обвинувачення не знайшла свого підтвердження, допускають 51,6 % анкетованих працівників слідства та дізнання Національної поліції України, 72,7 % анкетованих прокурорів, 81,8 % слідчих ДБР, 92,9 % суддів і 73,3 % адвокатів.

3. Коли законодавець зобов'язує визначати розмір завданої шкоди конкретний орган, що попередньо здійснював незаконні слідчі (розшукові) дії, приймав незаконні процесуальні рішення, порушується один з основоположних демократичних принципів, а саме принцип розподілу влади. Можливість

визначати розмір завданої шкоди органом, посадова особа якого вчинила правопорушення своїми протиправними діями, може призвести до зловживання владою зазначених посадових осіб, наслідком чого може бути неналежне відшкодування завданих збитків або повне ігнорування будь-яких заяв потерпілого з подальшим позбавленням у задоволенні законних вимог постраждалої особи.

4. Встановлено, що реабілітаційні відносини між державою та незаконно засудженим є компетенцією судових органів (реабілітаційного судді», які від імені держави зобов'язані приймати відповідні рішення (реабілітаційні рішення). За аналогією до судової стадії пропонується запровадити окрему судову стадію – реабілітаційний процес, закріплену в положеннях КПК України. Реабілітаційний процес повинен містити такі елементи:

4.1. Підготовче реабілітаційне – провадження, яке за аналогією до підготовчого судового засідання слугує для вирішення питання про дату, час, коло учасників і подальшого призначення судового розгляду для вирішення питання по суті кримінального провадження.

4.2. Реабілітаційне провадження – здійснює суд першої інстанції в порядку, визначеному главами 28–30 розділу IV КПК України в межах, необхідних для виконання завдань реабілітації.

4.3. Часткова реабілітація – визначена кримінальним процесуальним законом процедура, що на засадах публічності передбачає поновлення частини прав і свобод особи, що були втрачені відповідно до частин інкримінованих обвинувачень, за розглядом яких суд приймає вирок про часткове виправдання/обвинувачення.

5.1. Реабілітаційний суддя повинен отримувати до розгляду кримінальне провадження не з дня, коли за особою визнають право на відшкодування шкоди, а з моменту вступу в законну силу виправдувального вироку або закриття кримінального провадження щодо підозрюваного за реабілітаційними підставами, тобто наявний відповідний процесуальний документ про встановлення відповідного правового становища особи.

5.2. До суду запрошують не лише реабілітанта, а й, за необхідності, свідків у кримінальному провадженні.

5.3. Виплати повинні бути здійснені на підставі реабілітаційного рішення за рахунок Державного бюджету. Право за розрахування в порядку кримінально-правової реституції матимуть органи прокуратури лише на підставі прийнятого реабілітаційного рішення з метою компенсації рахунку Державного бюджету.

5.4. Реабілітаційне рішення/рішення про часткову реабілітацію повинно бути остаточним і не підлягати оскарженню.

6. З'ясовано, що під час розрахування майнової шкоди в межах реабілітаційного процесу відшкодуванню підлягають (окрім витрат, визначених положенням Закону України № 266/94 ВР): витрати на поновлення психофізіологічного стану постраждалої особи (реабілітанта), членів його сім'ї, а у випадку смерті особи – поховання; зарібок й інші грошові доходи та упущена вигода, які він втратив унаслідок незаконних дій оперативних підрозділів, органів слідства, прокуратури та суду. На будь-якій стадії кримінального провадження та реабілітаційного процесу допустимо добровільне повернення незаконно вилученого й арештованого майна органами прокуратури та досудового розслідування.

7. Пропонується здійснювати розрахування фізичної та моральної шкоди під час реабілітаційного процесу на підставі матеріалів висновків судово-медичних експертиз, інших досліджень й обставин, викладених у матеріалах кримінального провадження, а в разі недостатності медичних даних призначати додаткові дослідження, залучати спеціалістів й ініціювати проведення додаткових слідчих (розшукових) дій та/або негласних слідчих (розшукових) дій. Своєю чергою з метою розрахування ступеня завданих моральних страждань під час незаконного кримінального переслідування допустимо поміщення на стаціонарне психіатричне обстеження реабілітанта за його добровільною згодою.

8. Запропоновано на підставі викладеного вище доповнити норми чинного КПК України новою главою **34-1 «Реабілітація»** на тій підставі, що ця глава за своїми завданнями та функціями підпадає під категорію справ, визначених розділом VI КПК України «Особливі порядки кримінального провадження».

ВИСНОВКИ

За результатами здійсненого дисертаційного дослідження сформульовано наукові положення та пропозиції, найвагомішими з-поміж яких, що мають значення для науки та практики, є такі:

1. Визначено, що інститут реабілітації в кримінальному процесі, як соціальне явище західноєвропейської культури починає свій розвиток на території західноєвропейських держав ще за часів середньовіччя. Становлення інституту реабілітації можна умовно розділити на п'ять етапів. Перший охоплює становлення думки про надання особі можливості реабілітуватися в суспільстві. Для цього було передбачено процедуру «ордалій». Другий етап передбачав надання відшкодуванню шкоди за незаконне засудження певної процесуальної форми в країнах Європи у XVIII столітті. Третій етап – виокремлення таборів юристів, одні з яких обстоювали позицію необхідності відшкодування шкоди органами державної влади за незаконне притягнення до кримінальної відповідальності, інші – протилежну думку. Водночас закони деяких європейських держав регламентували судовий порядок відшкодування майнової шкоди незаконно засудженим особам. Четвертий етап припав на післяреволюційний період, коли радянська Українська держава прийняла низку законодавчих і підзаконних актів, які закріплювали відшкодування зарплатні особі позасудовим шляхом у разі незаконного перебування під вартою або засудження; запроваджено реабілітацію як кримінальне процесуальне явище; ухвалено чимало законодавчих актів, що передбачали цивільно-правову відповідальність працівників органів державної влади, попри відсутність законодавчо закріпленого механізму її реалізації. У межах п'ятого етапу розвитку виокремилася сучасна пострадянська епоха української незалежності, яка вирізняється фрагментарністю законодавчих норм і можливістю відшкодування лише майнової шкоди в цивільно-правовому порядку. Реабілітація на кримінальному процесуальному рівні законодавчо не закріплена, що заважає ефективному розвитку як кримінальної процесуальної

науки, так і суспільства загалом. 2012 року в новому КПК України було запроваджено поняття реабілітації померлих, зазначене в п. 6 ч. 2 ст. 52, п. 5 ч. 1 ст. 284, ст. 525.

В умовах сьогодення інститут реабілітації становить синтез заходів матеріального відшкодування та заходів відшкодування морально-компенсаторного характеру, порядок реалізації якого має бути закріплено в нормах чинного КПК України. Зокрема, пропонується запровадити алгоритм реабілітації, який слід розглядати в такому порядку: 1) надходження до судової установи кримінального провадження: а) у якому було прийнято виправдувальний вирок щодо обвинуваченого, засудженого на підставі п. 1–3 ч. 1 ст. 284 КПК України; б) яке було закрито щодо підозрюваного на підставі п. 1–3 ч. 1 ст. 284 КПК України; 2) визначення реабілітаційного судді за допомогою Єдиної інформаційно-телекомунікаційної системи; 3) здійснюється підготовче реабілітаційне, у процесі якого вирішують питання про дату, час, коло учасників, її форму (повна або часткова) і подальшого призначення судового розгляду для вирішення питання по суті; 4) проведення безпосереднього реабілітаційного провадження або провадження про часткову реабілітацію; 5) прийняття реабілітаційного рішення.

У вітчизняній науці цей термін потлумачено як додатковий захід погашення незаконної судимості. Він не скасовує попередньо правомірно прийнятого судового вироку й не надає цій особі привілеїв для погашення або скасування судимості.

Кримінальний процесуальний інститут реабілітації має дві головні функції: правозахисну (відображає відношення держави до реабілітанта) і компенсаторну (виправдання незаконно засудженої особи й подальше відшкодування шкоди та поновлення у втраченому майновому й немайновому становищі).

Під час виникнення реабілітаційних правовідносин постає низка питань, що потребують правового врегулювання: визначення суб'єкта реабілітаційних відносин (реабілітанта); момент, з якого в особи виникає право на реабілітацію;

коло суб'єктів які мають право користуватися правами й обов'язками реабілітанта; засади та порядок, за яким буде відбуватися реабілітаційний процес; суб'єкти, за рахунок яких можливе відшкодування завданої реабілітанту шкоди (недобросовісний заявник, свідок та ін.).

2. Сформульовано дефініцію поняття реабілітації в кримінальному процесі. *Реабілітація – це визначена кримінальним процесуальним законом процедура, яка на засадах публічності передбачає повне поновлення особи, неправомірно притягнутої до кримінальної відповідальності, у втрачених майнових і немайнових правах, відшкодування майнової та немайнової шкоди на підставі реабілітаційного рішення, яке є обов'язковим для виконання всіма органами й посадовими особами державної влади, яким і пропонується запровадити до КПК України положення нового пункту 15-1 ч. 1 ст. 3 КПК України.*

3. Окреслено коло осіб, що підлягають реабілітації. Зокрема, аргументовано, що на реабілітацію мають право як фізичні, так і юридичні особи.

Право на реабілітацію має засуджений, обвинувачений, стосовно якого вступив у силу виправдувальний вирок, на підставі п. 1-3 ч. 1 ст. 284 КПК України. Також на реабілітацію в кримінальному процесі має право підозрюваний, щодо якого закрито кримінальне провадження на стадії досудового розслідування на підставах, визначених у п. 1–3 ч. 1 ст. 284 КПК України.

4. Проаналізовано галузеву приналежність інституту реабілітації в кримінальному процесі. Підґрунтям інститут реабілітації незаконно засуджених осіб є кримінальне процесуальне право, що має комплексну галузеву приналежність. Здійснено аналіз таких інших галузей права, як житлове, господарське, адміністративне тощо. У зв'язку з браком норм, які забезпечували б реабілітацію в кримінальному процесі, постає потреба внесення змін для її реалізації.

З огляду на наявність «фрагментарних норм» у різних галузях права та неформалізовану галузеву приналежність, обґрунтовано думку науковців, які констатують міжгалузевість досліджуваного інституту та кримінальну процесуальну приналежність її правової природи.

5. Розроблено процесуальний порядок реабілітації в кримінальному процесі. Зокрема, реабілітацію в кримінальному процесі слід здійснювати за такими етапами:

1) підготовче реабілітаційне – провадження, яке за аналогією до підготовчого судового засідання слугує вирішенню питання про дату, час, коло учасників, форму (повна або часткова) та подальше призначення судового розгляду для вирішення питання по суті кримінального провадження;

2) а) реабілітаційне провадження – здійснює суд першої інстанції в порядку, визначеному главами 28–30 розділу IV КПК України в межах, необхідних для виконання завдань реабілітації;

б) часткова реабілітація – визначена кримінальним процесуальним законом процедура, що на засадах публічності передбачає поновлення частини прав і свобод особи, що були втрачені відповідно до частин інкримінованих обвинувачень, за розглядом яких суд приймає вирок про часткове виправдання/обвинувачення.

Своєю чергою: 1) реабілітаційний суддя повинен отримувати до розгляду кримінальне провадження не з дня, коли за особою визнають право на відшкодування шкоди, а з моменту вступу в законну силу виправдувального вироку або закриття кримінального провадження щодо підозрюваного за реабілітаційними підставами. Тобто наявний відповідний процесуальний документ про установлення відповідного правового становища особи; 2) до суду запрошують не лише реабілітанта, а й, за необхідності, свідків у кримінальному провадженні; 3) виплати слід здійснювати на підставі реабілітаційного рішення за рахунок Державного бюджету. Право за розрахування в порядку кримінально-правової реституції матимуть органи прокуратури лише на підставі прийнятого реабілітаційного рішення з метою

компенсації рахунку Державного бюджету; 4) реабілітаційне рішення/рішення про часткову реабілітацію повинно бути остаточним і не підлягати оскарженню.

6. Визначено коло органів і посадових осіб, зобов'язаних проводити процедуру реабілітації. Нині фактична можливість щодо забезпечення об'єктивного розгляду звернення та подальшого визначення розміру майнової шкоди, завданої особі внаслідок проведення незаконних слідчих (розшукових) дій або прийняття незаконного процесуального рішення, наявна в органів судової влади. Ці органи мають достатній ступінь необхідних компетенцій та практичних навичок у сфері відшкодування шкоди й поновлення прав. Важливу роль відіграє той факт, що судові рішення від імені України є гарантією повернення втрачених прав реабілітанту. Реабілітаційні відносини між державою та незаконно засудженим є компетенцією судових органів (реабілітаційного судді), які від імені держави зобов'язані приймати відповідні рішення (реабілітаційні рішення).

7. Сформульовано алгоритм визначення завданої шкоди незаконними діями уповноважених службових осіб, зокрема:

1) під час здійснення реабілітаційного провадження в разі, якщо немає даних про завдання особі моральної шкоди в матеріалах кримінального провадження, реабілітант, його представник або законний представник зобов'язані подати клопотання. У клопотанні фіксують про наявність в особи завданої моральної шкоди, її характер, ступінь тяжкості із зазначенням часу, місця та обставин її завдання, посадових осіб органу, які її завдали, а також суму збитків, яких було завдано. До клопотання допускається долучення пояснень очевидців, матеріали експертиз, медичних висновків й іншої документації, яка підтверджувала б факт завдання особі моральної шкоди;

2) суд, керуючись внутрішнім переконанням, неупереджено зобов'язаний прийняти чи не приймати матеріали клопотання до уваги, керуючись положеннями ст. 350 КПК України;

3) для встановлення, підтвердження та розрахування розміру моральної шкоди суд зобов'язаний призначати судові експертизи й додаткові дослідження. Під час їх призначення суд бере до уваги такі положення:

а) під час установаження розміру моральної шкоди пропонується здійснювати розрахування фізичної та моральної шкоди на підставі матеріалів висновків судово-медичних експертиз, інших досліджень й обставин, викладених у матеріалах кримінального провадження, а в разі недостатності медичних даних призначати додаткові дослідження, залучати спеціалістів й ініціювати проведення додаткових слідчих (розшукових) дій та/або негласних слідчих (розшукових) дій;

б) з метою розрахування ступеня завданих моральних страждань під час незаконного кримінального переслідування суддя призначає судово-психіатричну експертизу з подальшим поміщенням на стаціонарне психіатричне обстеження за добровільною згодою реабілітанта;

в) під час розрахування необхідно об'єднати фізичну й моральну шкоду та здійснити відшкодування комплексно відповідно до результатів експертних досліджень й інших джерел доказів у реабілітаційному процесі, які дадуть змогу установити причиново-наслідковий зв'язок і механізм виникнення фізичних та моральних страждань;

г) пропонується під час розрахування моральної та немайнової шкоди враховувати їх причиново-наслідковий зв'язок і вимоги щодо розміру, викладені в клопотанні реабілітанта, його представника, законного представника;

4) на підставі досліджень і здійснення інших заходів реабілітаційний суддя здійснює розрахування шкоди та вказує розмір установленої моральної шкоди в реабілітаційному рішенні серед інших майнових та немайнових прав, у яких необхідно реабілітанта поновити.

8. Запропоновано заходи вдосконалення та спрощення порядку відшкодування майнової та моральної шкоди реабілітанту. Зокрема, у процесі розрахування майнової шкоди під час реабілітаційного процесу відшкодуванню

підлягають (окрім витрат, визначених положенням Закону України № 266/94 ВР): витрати на поновлення психофізіологічного стану постраждалої особи (реабілітанта), членів його сім'ї, а у випадку смерті особи – поховання; заробіток та інші грошові доходи й упущену вигоду, які він утратив внаслідок незаконних дій оперативних підрозділів, органів слідства, прокуратури та суду. Також на будь-якій стадії кримінального провадження та реабілітаційного процесу допустимо добровільне повернення незаконно вилученого й арештованого майна органами прокуратури та досудового розслідування.

9. Сформульовано й обґрунтовано пропозиції та рекомендації з удосконалення законодавства та практики його застосування в контексті питань, розглянутих у дисертаційному дослідженні. Зокрема, запропоновано доповнити положення КПК України п. 15-2 ч. 1 ст. 3: *«Реабілітант – учасник реабілітаційного процесу, який у визначеному законом порядку має право на відшкодування шкоди, поновлення своєї репутації, повернення майна, майнових та немайнових прав у повному обсязі на підставі реабілітаційного рішення»*; положення КПК України ст. 42-1 «Реабілітант»: *«ч. 1 На реабілітацію має право: п. 1 виправданий, щодо якого ухвалено та вступив у силу виправдувальний вирок на підставі положень ч. 1–3 ст. 284 цього Кодексу; п. 2 підозрюваний у кримінальному провадженні, яке закрито на підставі ч. 1–3 ст. 284 цього Кодексу»; «Ч. 2 Реабілітант набуває свого процесуального статусу з моменту ознайомлення зі своїми процесуальними правами й обов'язками та надалі ними користується до моменту прийняття судом реабілітаційного рішення в кримінальному провадженні. Зі своїми правами реабілітант зобов'язаний ознайомитися з моменту набрання сили виправдувальним вирокком або закриття кримінального провадження (у разі скасування підозри). У випадку смерті реабілітанта або якщо було скасовано обвинувачення/засудження/підозру щодо померлого, його процесуальними правами й обов'язками наділяють близьких родичів»*; за аналогією судової стадії доповнити положення чинного КПК і запровадити окрему судову стадію в главі 34-1 «Реабілітація», долучивши до нової глави КПК України такі

положення: «*«Представник юридичної особи, стосовно якої попередньо незаконно здійснювалося кримінальне провадження, набуває статусу реабілітанта й користується його правами в мірі, необхідній для реабілітації юридичної особи, щодо якої здійснювалося кримінальне провадження в реабілітаційному провадженні»»*; доповнити норми КПК України визначенням терміна «моральна шкода»: *це шкода, завдана кримінальним правопорушенням або іншим суспільно небезпечним діянням свідомості потерпілого внаслідок психічних та/або фізичних страждань*; доповнити норми КПК України дефініцією терміна «фізична шкода»: *це завдана кримінальним правопорушенням або іншим суспільно небезпечним діянням шкода організму потерпілого, яка виражається в порушенні цілісності або унормованого ритму організму, окремих його органів, частин і тканин, наслідком чого може бути завдано моральної шкоди потерпілому*; доповнити норми КПК України визначенням терміна «майнова шкода», яка є тотожною терміну «матеріальна шкода»: *це шкода, завдана органами досудового розслідування, оперативно-розшуковими підрозділами, прокуратурою та судом на підставі прийнятих незаконних процесуальних рішень, яка полягає в завданні пошкоджень та/або незаконному позбавленні права користування, володіння та відчуження об'єктів матеріального світу, які належать особі (фізичній або юридичній) на підставі права власності*; доповнення положень ч. 1 ст. 63 Закону України «Про нотаріат», у якій слід зазначити про необхідність чинити всі можливі дії для встановлення та повідомлення спадкоємцям, місцеперебування яких на момент відкриття спадщини невідомо; змінити положення ч. 3 ст. 1230 ЦК України, зазначивши про право успадкування на відшкодовану майнову та моральну шкоду; доповнити зазначену статтю новою частиною 3-1, у якій передбачити зобов'язання з відкриття особового рахунку померлого реабілітанта, куди необхідно здійснити нарахування завданої шкоди, на право власності якими будуть претендувати спадкоємці на підставі права спадщини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Австрійське цивільне уложення (1811) : в ред. від 17 серп. 2022 р. *RIS* : [сайт]. URL: <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10001622>
2. Агаков М. М. Зобов'язання з завдання шкоди. *Проблеми соц. права*. 1939. № 1. С. 73–74.
3. Азаров А. І., Письменний Д. П., Хабло О. Ю. Відшкодування шкоди потерпілому у кримінальному провадженні за рахунок держави. *Юридична наука*. 2014. № 5. С. 49–56. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/2339/1/Azarov%2c%20Pismenniy%2c%20Khablo%20Vidshkoduvanna%20shkodi.pdf>.
4. Ампаро. *Словник UA : портал української мови та літератури* : [сайт]. URL: <https://sloynyk.ua/index.php?swrd=%D0%B0%D0%BC%D0%BF%D0%B0%D1%80%D0%BE>
5. Баулін О. В., Черняк О. М. Забезпечення права на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності під час досудового розслідування. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2017. № 4. С. 12–19. URL: <http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/ua/pdf/4-2017/baulin.pdf>
6. Вацлан А. О. Інститут відшкодування (компенсації) шкоди, завданої агентами держави у сфері кримінального судочинства: зарубіжний досвід. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. (Серія «Юриспруденція»). 2020. № 46. С. 201–206. URL: <file:///C:/Users/Acer/Desktop/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96%20%D0%A0%D0%B5%D0%B0%D0%B1%D1%96%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F/42.pdf>.
7. Верховська Н. Наслідки необґрунтованого арешту банківських рахунків підприємств для бізнесу та спроби їх скасування. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 2. С. 238–242.

8. Вирок Олександрівського районного суду Кіровоградської області від 16 лип. 2020 р. у справі № 397/1087/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/90425632>

9. Вирок суду від 01 січ. 2019 р. у справі № 456/738/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/85636426>

10. Вирок суду від 03 груд. 2019 р. у справі № 697/1283/16-к, провадження № 1-кп/711/8/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/86054629>

11. Вирок суду від 14 квіт. 2020 р. у справі № 757/28806/18-к. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/88891538>

12. Вирок суду від 27 лип. 2018 р. у справі № 621/488/13-к. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/75546968>

13. Вирок Ленінського районного суду м. Харкова від 30 груд. 2020 р. у справі № 1-кп/642/339/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/93953420>

14. Вирок суду від 30 черв. 2021 р. у справі № 359/113/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/97987735>.

15. Волошина В. К. Визначення принципу публічності та його зміст на досудових стадіях. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. № 64. С. 511–517. URL: <http://www.apdp.in.ua/v64/72.pdf>

16. Волощук О. Правова доктрина про організацію влади в державі. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія : Право. 2012. № 1000. С. 46–51. URL: https://www.researchgate.net/profile/Oksana-Voloschuk/publication/295908867_Pravova_doktrina_pro_organizaciu_vladi_v_derzavi/links/5ada1396aca272fdaf829798/Pravova-doktrina-pro-organizaciu-vladi-v-derzavi.pdf#page=253

17. Гаврилюк Л. В., Чурікова І. В. Предмет оскарження рішень, дій чи бездіяльності слідчого під час досудового розслідування. *Розвиток науки і техніки: проблеми та перспективи* : зб. тез круглого столу з нагоди відзначення Дня науки – 2019 в Україні (м. Київ, 30 трав. 2019 р.). Київ, 2019. С. 42–45.

18. Галушка А. Ю. Відшкодування завданої шкоди рішеннями, діями чи бездіяльністю органів дізнання і досудового розслідування за цивільним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2011. 16 с.

19. Глобенко Г. І. До питань інституту реабілітації у кримінальному процесі України. *Кримінальний процес та криміналістика: сучасний стан та перспективи*: тези доп. всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 26 листоп. 2020 р.) / МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. С. 109–111. URL: file:///C:/Users/Acer/Desktop/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96%20%D0%A0%D0%B5%D0%B0%D0%B1%D1%96%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F/Do%20pytan%20instytutu_Hlobenko.pdf.

20. Глобенко Г. І. Сучасний стан нормативно-правової регламентації інституту реабілітації у кримінальному процесі України. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2020. № 4 (91). С. 272–281. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2020.4.26>.

21. Господарський кодекс України : прийнятий 16 січ. 2003 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>

22. Господарський процесуальний кодекс України : прийнятий 06 листоп. 1991 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text>

23. Грищук О. В. Право людини на компенсацію моральної шкоди (загальнотеоретичні аспекти). 2002. *Studrada.com.ua* : [сайт]. URL: <http://studrada.com.ua/content/%D0%B2%D0%B8%D1%81%D0%BD%D0%ED0%B2%D0%BA%D0%B8-72>.

24. Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою : прийнята резолюцією 40/34 ГА ООН від 29 листоп. 1985 р. *Харківська правозахисна група. Інформаційний портал “Права людини в Україні”* : [сайт]. URL: <https://khp.org/1080460475>

25. Декларація прав людини і громадянина : прийнята постановою Французьких Національних зборів 26 серп. 1789. *Wikisource* : [сайт]. URL: https://uk.wikisource.org/wiki/%D0%94%D0%B5%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D1%80%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2_%D0%BB%D1%8E%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B8_%D1%96_%D0%B3%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%B4%D1%8F%D0%BD%D0%B8%D0%BD%D0%B0

26. Декларація про захист усіх осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання : прийнята резолюцією 3452 (XXX) ГА ООН від 09 груд. 1975 р. *ООН. Декларації* : [сайт]. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/torture.shtml

27. Декларація про ліквідацію всіх форм расової дискримінації : прийнята резолюцією 1904 (XVIII) ГА ООН від 20 листоп. 1963 р. *ООН. Декларації* : [сайт]. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/r18_1904.shtml

28. Житловий кодекс України : прийнятий 01 січ. 1984 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5464-10#Text>.

29. Загальна декларація прав людини : прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) ГА ООН 10 груд. 1948 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015

30. Земельний кодекс України : Закон України від 25 жовт. 2001 р. № 2768-III. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text>

31. Інструкція про проведення судово-медичної експертизи : затв. наказом МОЗ України від 17 січ. 1995 р. № 6. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0254-95#Text>
32. Каплина О. В. Проблемы реабилитации в уголовном процессе Украины : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 1998. 230 с.
33. Клименко Я. О. Добровільне відшкодування шкоди особам, постраждалим від злочину. *Право України*. 2002. № 3. С. 82–86.
34. Коваль О. Порівняльна характеристика інститутів виправдання та реабілітації особи. *Підприємництво, господарство і право*. 2012. № 2. С. 141–144.
35. Кодекс адміністративного судочинства України : прийнятий 06 лип. 2005 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>.
36. Кодекс законів про працю України : прийнятий 23 лип. 1996 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>
37. Кодекс поведінки службовців органів правопорядку : затв. резолюцією 34/169 ГА ООН від 17 груд. 1979 р. *ООН. Конвенції и соглашения* : [сайт]. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/code_of_conduct.shtml
38. Кодекс України про адміністративні правопорушення : прийнятий 07 груд. 1984 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/KD0005?an=985139>.
39. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) : підписана в Римі від 04 листоп. 1950 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004
40. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання : підписана 12 груд.

- 1984 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text
41. Конституція Албанії : прийнята 21 жовт. 1998 р. URL: http://pbosnia.kentlaw.edu/resources/legal/albania/crim_pro.htm
42. Конституція Алжиру : прийнята 30 груд. 2020 р. *WIPO Lex* : [сайт]. URL: <https://wipolex.wipo.int/ru/text/580186>
43. Конституція Грецької Республіки : прийнята п'ятим скликанням Грецького парламенту, набрала чинності в 1975 р. URL: <https://legalns.com/download/books/cons/greece.pdf>
44. Конституція Естонської Республіки : прийнята 28 черв. 1992 р. URL: http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/estonia/estoni-r.htm
45. Конституція Італійської Республіки : прийнята в 1947 р. URL: <https://legalns.com/download/books/cons/italy.pdf>
46. Конституція Киргизької Республіки : прийнята 05 трав. 2021 р. *Міністерство юстиції Киргизької Республіки* : [сайт]. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202913?cl=ru-ru>
47. Конституція Королівства Іспанія : прийнята 27 груд. 1978 р. URL: <https://legalns.com/download/books/cons/spain.pdf>
48. Конституція Португалії : прийнята 2 квіт. 1976 р. URL: <https://docs.google.com/viewerng/viewer?url=http://legalns.com/download/books/cons/portugal.pdf>
49. Конституція Республіки Гватемали від 1956 р. *Wikisource* : [сайт]. URL: https://es.wikisource.org/wiki/Constituci%C3%B3n_de_Guatemala#CAP%C3%8DTULO_II_-_AMPARO
50. Конституція Республіки Гондурас : затв. 20 січ. 1982 р. URL: <https://pdba.georgetown.edu/Constitutions/Honduras/hond05.html>
51. Конституція Республіки Польща : ухв. 2 квіт. 1997 р. URL: <https://legalns.com/download/books/cons/poland.pdf>

52. Конституція Румунії : прийнята 21 листоп. 1991 р. URL: <https://legalns.com/download/books/cons/romania.pdf>

53. Конституція Угорщини : прийнята 18 квіт. 2011 р. *Wikisource* : [сайт]. URL: https://en.wikisource.org/wiki/Fundamental_Law_of_Hungary#FREEDOM_AND_RESPONSIBILITY

54. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

55. Конституція Української РСР : прийнята 20 квіт. 1978 р. *Конституція незалежної України: документи, коментарі, статті* : у 3 кн. Київ, 1995. Кн. 1. С. 83–122.

56. Конституція Української РСР : прийнята 30 січ. 1937 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/001_001#Text

57. Конституція Федеративної Республіки Бразилія : прийнята 5 жовт. 1988 р. *Енциклопедія Кругосвіт* : [сайт]. URL: <https://www.krugosvet.ru/enc/gosudarstvo-i-politika/braziliya-konstitutsiya>

58. Конституція Японії : проголошена 3 листоп. 1946 р. ; набула чинності 3 трав. 1947 р. URL: <https://legalns.com/download/books/cons/japan.pdf>

59. Конюшенко Я. Ю. Відомчий контроль в системі гарантій прав особи під час проведення слідчих (розшукових) дій. *Юридична наука*. 2020. № 2 (104). С. 367–377. URL: <https://doi.org/10.32844/2222-5374-2020-104-2.41>

60. Конюшенко Я. Ю. Кримінально-правова реституція як ефективна форма відшкодування (компенсації) шкоди потерпілому. *Наукове забезпечення досудового розслідування: проблеми теорії та практики* : зб. тез доп. V Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 8 лип. 2016 р.). Київ, 2016. С. 93–95. URL: http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/4772/1/%D0%9D%D0%90%D0%A3%D0%9A%D0%9E%D0%92%D0%95%20%D0%97%D0%90%D0%91%D0%95%D0%97%D0%9F%D0%95%D0%A7%D0%95%D0%9D%D0%9D%D0%AF_p118-120.pdf

61. Корякин Р. В. Сущность и назначение реституции в современном уголовном процессе : перспективы развития и применения. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2001. Спец. вип. № 1, ч. 1. С. 83–92.

62. Кравченко В. В. Конституційне право України : навч. посіб. [3-тє вид., виправл. та допов.]. Київ : Атіка, 2004. 512 с.

63. Кравчук І. І., Якимчук І. С. Реабілітація незаконно засуджених у кримінальному провадженні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 7. С. 367–370.

64. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05 квіт. 2001 р. № 2341-III. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

65. Кримінальний процес : підручник / за ред. В. В. Коваленка, Л. Д. Удалової, Д. П. Письменного. Київ : Центр учбової літератури, 2013. 544 с.

66. Кримінальний процес : підручник / [Р. І. Благута, Ю. В. Гуцуляк, О. М. Дуфенюк та ін.] ; заг ред. А. Я. Хитри, Р. М. Шехавцова, В. В. Луцика, Львів : ЛьвДУВС, 2019. Ч. 1. 532 с.

67. Кримінальний процесуальний кодекс Естонської Республіки : прийнятий 01 лип. 2004 р. URL: <https://v1.juristaitab.ee/sites/www.juristaitab.ee/files/elfinder/ru-seadused/%D0%A3%D0%93%D0%9E%D0%9B%D0%9E%D0%92%D0%9D%D0%9E-%D0%9F%D0%A0%D0%9E%D0%A6%D0%95%D0%A1%D0%A1%D0%A3%D0%90%D0%9B%D0%AC%D0%9D%D0%AB%D0%99%20%D0%9A%D0%9E%D0%94%D0%95%D0%9A%D0%A1%2007.05.2020.pdf>

68. Кримінальний процесуальний кодекс Італійської Республіки : прийнятий 24 жовт. 1989 р.; ред. від 08 квіт. 2018 р. URL: <https://www.studiocelentano.it/codici/cpp/index.asp>

69. Кримінальний процесуальний кодекс Республіки Албанія : затв. Законом Республіки Албанія від 21 берез. 1995 р. № 7905. URL: http://pbosnia.kentlaw.edu/resources/legal/albania/crim_pro.htm

70. Кримінальний процесуальний кодекс Республіки Вірменія : прийнятий 1 лип. 1998 р. *Legislationline* : [сайт]. URL: https://www.legislationline.org/download/id/4261/file/Armenia_CPC_am2006_ru.pdf

71. Кримінальний процесуальний кодекс Республіки Казахстан : прийнятий 04 лип. 2014 р. № 231-V. *Параграф. Online.zakon.kz* : [сайт]. URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31575852&doc_id2=31575852#activate_doc=2&pos=51;-98&pos2=1144;-106

72. Кримінальний процесуальний кодекс Республіки Туркменістан : прийнятий 18 квіт. 2009 р. *Параграф. Online.zakon.kz* : [сайт]. URL: https://online.zakon.kz/m/document/?doc_id=31344376#sub_id=350000

73. Кримінальний процесуальний кодекс Республіки Узбекистан : затв. Законом Республіки Узбекистан от 22 верес. 1994 р. № 2013-XII. *LexUz* : [сайт]. URL: <https://lex.uz/docs/111463#247985>

74. Кримінальний процесуальний кодекс Угорщини. *Legislationline* : [сайт]. URL: <https://legislationline.org/sites/default/files/documents/a8/9e6af51f16d3a6df7df2927014f9.pdf>

75. Кримінальний процесуальний кодекс України : від 28 груд. 1960 р. № 1002-05. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1002-05/ed19961229#Text>.

76. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>

77. Кримінально-виконавчий кодекс України : Закон України від 11 лип. 2003 р. № 1129-IV. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text>

78. Кузьмічова-Кісленко Є. В. Оскарження рішень, дій чи бездіяльності слідчого або прокурора під час досудового розслідування. URL: http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/7164/1/%2B%20%D0%90%D0%9A%D0%A2%D0%A3%D0%90%D0%9B%D0%AC%D0%9D%D0%86%20%D0%9F%D0%A0%D0%9E%D0%91%D0%9B%D0%95%D0%9C%D0%98%20%D0%94%D0%9E%D0%A1%D0%A3%D0%94%D0%9E%D0%92%D0%9E%D0%93%D0%9E_p130-133.pdf.

79. Лазур Я. В. Сутність та поняття прав і свобод громадян, які реалізуються у сфері публічного управління. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 4. С. 38–42.

80. Лищина И. Ю. Международные механизмы защиты прав человека / Харьковская правозащитная группа. Харьков : Фолио, 2001. 112 с.

81. Лов'як О. О. Нормативно-правове забезпечення відшкодування шкоди, завданої органами внутрішніх справ : монографія / Нац. акад. внутр. справ. Київ : [б. в.], 2011. 228 с.

82. Мазур М. Р. Захист прав та законних інтересів осіб, які зазнали незаконного кримінального переслідування чи (та) засудження в кримінальному процесі: законодавче регулювання і практика застосування. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 2. С. 254–259. URL: <file:///C:/Users/Acer/Desktop/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96%20%D0%A0%D0%B5%D0%B0%D0%B1%D1%96%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F/254.pdf>.

83. Мазур М. Р. Захист прав та законних інтересів реабілітованих у кримінальному процесі : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2011. 238 с.

84. Мазур О. С. Цивільне право України : навч. посіб. для дистанц. навч. Київ : УН-Т «Україна», 2005. 287 с.

85. Методика процесуальної діяльності слідчого щодо відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням : наук. твір / [В. В. Черней, С. С. Чернявський, Л. Д. Удалова та ін.]. Київ : НАВС, 2015. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/handle/123456789/1134>.

86. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права : прийнято ГА ООН 16 груд. 1966 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043

87. Міжнародні угоди та рекомендації ООН в галузі захисту прав людини та боротьби зі злочинністю : зб. міжнар. док. М. : Междунар. отношения, 1989. Вип. 1. 171 с.

88. Никоненко М. Я. Кримінально-процесуальні гарантії прав і законних інтересів особи, яка підозрюється у вчиненні злочину : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2007. 17 с.

89. Ніжинська І. С. Відшкодування шкоди, завданої незаконними діями службових осіб дізнання і досудового слідства в системі органів внутрішніх справ України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2003. 191 с.

90. Новиков В. Щодо поняття реабілітації у кримінальному процесі України. *Право України*. 1997. № 10. С. 58–60.

91. Нор В. Т. Имущественная ответственность за неправильные действия должностных лиц. Львов : Выща шк., 1974. 216 с.

92. Озерський І. Реабілітація у кримінальному процесі. *Право України*. 2004. № 5. С. 76–78.

93. Окрема думка суддів Касаційного кримінального суду у провадженні № 51-4744км18. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79382568>

94. Ордалія. *Вікітека* : [сайт]. URL: https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%90%D1%80%D1%82%D0%B8%D0%BA%D1%83%D0%BB_%D0%B2%D0%BE%D0%B8%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9

95. Осауленко О. А. Реалізація принципу презумпції невинуватості у досудових стадіях кримінального процесу : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2006. 254 с.

96. Основний Закон ФРН : прийнятий 8 травня 1949 р. URL: https://www.1000dokumente.de/?c=dokument_de&dokument=0014_gru&l=ru&object=translation

97. Остренко М. В. Багатозначність терміну «реабілітація». *Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи* : матеріали XV Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 28 листоп. 2019 р.) : у 2 ч. / [редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарєв, С. С. Чернявський та ін.] ; Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2019. Ч. 1. С. 168–170.

98. Остренко М. В. Деякі аспекти відшкодування моральної шкоди під час реабілітації у кримінальному процесі. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття* : матеріали наук.-практ. конф. (Одеса, 17 черв. 2022 р.). Одеса, 2022. С. 467–470.

99. Остренко М. В. Деякі аспекти відшкодування шкоди громадянам, як засіб забезпечення діяльності з розкриття злочинів. *Актуальні питання виявлення та розкриття злочинів національною поліцією* : вітчизняний та зарубіжний досвід : матеріали наук.-практ. круглого столу. (Київ, 19 лют. 2020 р.) / НАВС. Київ, 2020. С. 253–256.

100. Остренко М. В. Діючий порядок «реабілітації померлих», як елемент інституту реабілітації в чинному Кримінальному процесуальному кодексі України. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 3. С. 239–247.

101. Остренко М. В. Історичний розвиток формування інституту реабілітації. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 3. С. 310–318.

102. Остренко М. В. Критерії незаконних процесуальних рішень, що призводять до реабілітації у кримінальному процесі. *Кримінальне судочинство: сучасний стан та перспективи розвитку* : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 28 квіт. 2023 р.) / НАВС. Київ, 2023. С. 218–219.

103. Остренко М. В. Міжнародний досвід застосування інституту реабілітації. *Visegrad journal on human rights*. 2019. № 6/2. Р. 219–225. (Словацька Республіка).

104. Остренко М. В. Підстави відшкодування шкоди відповідно до Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» як елемент інституту реабілітації у чинному КПК України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2022. Вип. 3. С. 178–184.

105. Остренко М. В. Правова реабілітація як вирішення протиріччя між людиною та державою. *Філософські, методологічні та психологічні проблеми права* : матеріали VIII Всеукр. наук.-теор. конф. (Київ, 26 листоп. 2020 р.). Київ, 2020. С. 214–215.

106. Остренко М. В. Проблематика реабілітації юридичних осіб у кримінальному процесі. *Дев'ятнадцяті осінні юридичні читання* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 23 жовт. 2020 р.). Хмельницький, 2020. С. 481–482.

107. Остренко М. В. Проблематика реабілітації юридичних осіб у кримінальному процесі. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 2. С. 262–267.

108. Остренко М. В. Уточнення щодо врегулювання порядку реабілітації юридичних і фізичних осіб. *Кримінальне судочинство: сучасний стан та перспективи розвитку* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 28 трав. 2021 р.). Київ, 2020. С. 329–331.

109. Остренко М. В., Осауленко О. А. Історичний розвиток формування інституту реабілітації. *Молодий вчений*. 2019. № 12. С. 351–358.

110. Остренко М. В., Осауленко О. А. Необхідність упровадження реабілітаційного судді як суб'єкта реабілітаційного процесу. *Актуальні проблеми кримінального процесу та криміналістики* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 29 жовт. 2021 р.) Харків, 2021. С. 270–271.

111. Панченко О. І. Особливості відшкодування моральної шкоди, завданої неправомірними діями поліцейських. *Науковий вісник Національної академії*

внутрішніх справ. 2016. № 4 (101). С. 40–53. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/1500/1/4%20%282%29.pdf>

112. Панченко О. І. Цивільно-правова відповідальність поліцейських в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2019. 22 с. URL: http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/14535/1/avtoreferat_panchenko_oi.pdf.

113. Постанова Івано-Франківського окружного адміністративного суду від 25 жовт. 2016 р. у справі № 809/1351/16. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/62452631>

114. Практичний словник синонімів української мови. [2-ге вид., довед. і опрац.]. Дентон : грудень, 1991. 480 с. URL: http://kropivnitsky.maup.com.ua/assets/files/praktichnij_slovník_sinonimiv_ukrajinskoji_movi.pdf

115. Про Бюро економічної безпеки України : Закон України від 28 січ. 2021 р. № 1150-IX. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-20#Text>

116. Про виконавче провадження : Закон України від 02 черв. 2016 р. Верховна Рада України : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text>.

117. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лют. 2006 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>.

118. Про Державне бюро розслідувань : Закон України від 12 листоп. 2015 р. № 794-VIII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19#Text>.

119. Про Державну кримінально-виконавчу службу України : Закон України від 23 черв. 2005 р. № 2713-IV. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2713-15#Text>.

120. Про державну таємницю : Закон України від 21 січ. 1994 р. № 3855-XII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12#Text>.

121. Про затвердження Положення про організацію діяльності підрозділів дізнання органів Національної поліції України : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 20 трав. 2020 р. № 405. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0491-20/conv#n35>

122. Про компенсацію за неправомірне судове переслідування : Закон ФРН від 08 берез. 1971 р. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/streg/BJNR001570971.html>.

123. Про компенсацію за правоохоронні заходи : Закон Федеративної Республіки Німеччина від 08 берез. 1971 р. *Das Bundesministerium der Justiz* : [сайт]. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/streg/BJNR001570971.html>.

124. Про Національне антикорупційне бюро України : Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1698-VII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18#Text>.

125. Про Національну поліцію : Закон України від 02 лип. 2015 р. № 580-VIII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>.

126. Про нотаріат : Закон України від 02 верес. 1993 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text>.

127. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18 лют. 1992 р. № 2135-XII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text>.

128. Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів : Закон України від 02 черв. 2016 р. № 1403-VIII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1403-19#n506>.

129. Про організацію діяльності слідчих підрозділів Національної поліції України : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 06 лип. 2017 р. № 570. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0918-17#Text>

130. Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду : Закон України від 01 груд. 1994 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266/94-%D0%B2%D1%80#Text>.

131. Про прокуратуру : Закону України від 14 жовт. 2014 р. № 1697-VII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text>

132. Про Службу безпеки України : Закон України від 25 берез. 1992 р. № 2229-XII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text>

133. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : постанова Пленуму Верховного Суду № 4 від 31 берез. 1995 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95#Text>.

134. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02 черв. 2016 р. № 1402-VIII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>.

135. Рабінович П. М. Права людини і громадянина в Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень). *Праці Львівської лабораторії прав людини Академії правових наук України*. Серія II. Коментарі прав і законодавства. 1997. Вип. 1. С. 7–10.

136. Реабілітація. *Академічний тлумачний словник української мови (1970–1980)* : [сайт]. URL: <http://sum.in.ua/s/reabilitacija>

137. Ревера М. С. Актуальні питання відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, на етапі досудового розслідування. URL: http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/4787/1/%d0%9d%d0%90%d0%a3%d0%9a%d0%9e%d0%92%d0%95%20%d0%97%d0%90%d0%91%d0%95%d0%97%d0%9f%d0%95%d0%a7%d0%95%d0%9d%d0%9d%af_p161-163.pdf.

138. Рішення Рівненського окружного адміністративного суду від 13 трав. 2019 р. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81695279>

139. Рішення Сумського окружного адміністративного суду від 17 січ. 2019 р. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79228621>

140. Рішення Центрального суду м. Миколаєва від 08 трав. 2018 р. у справі № 490/7579/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82704044>

141. Смирнов А. М. Правовой статус жертв правосудия и злоупотребления властью как особый вид правового статуса человека : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харьков, 2004. 180 с.

142. Соф'їн М. І. Допит як засіб забезпечення відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням. URL: http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/4511/1/%d0%90%d0%9a%d0%a2%d0%a3%d0%90%d0%9b%d0%ac%d0%9d%d0%86%20%d0%9f%d0%98%d0%a2%d0%90%d0%9d%d0%9d%d0%af%20%d0%92%d0%98%d0%9a%d0%9e%d0%a0%d0%98%d0%a1%d0%a2%d0%90%d0%9d%d0%9d%d0%af%20_p118-122.pdf.

143. Справа «Грубник проти України» (Заява № 58444/15) : рішення Європейського суду з прав людини від 17 верес. 2020 р.; остаточне 17 груд. 2020 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_f52#Text

144. Справа «Криволапов проти України» (Заява № 5406/07) : рішення Європейського суду з прав людини від 2 жовт. 2018 р. ; остаточне 02 січ. 2019 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d94#Text

145. Судова статистика. *Судова влада України* : [сайт]. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/

146. Судове рішення Олександрівського районного суду Кіровоградської області від 16 лип. 2020 р. у справі № 397/1087/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/90425632>

147. Судове рішення Оріхівського районного суду Запорізької області від 13 черв. 2016 р. у справі № 323/2080/15-к. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/58262716>

148. Судове рішення районного суду м. Житомира від 02 берез. 2016 р. у справі № 278/668/15-к. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/56194517>

149. Судове рішення районного суду м. Нова Одеса від 19 листоп. 2018 р. у справі № 473/1589/16-к. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/77938712>

150. Суховіліна А. О. Інститут реабілітації в кримінально-процесуальному праві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2012. 260 с.

151. Суховіліна А. О. Реабілітація як самостійний процесуально-правовий інститут. *Право і безпека*. 2011. № 4 (41). С. 127–131. URL: file:///C:/Users/Acer/Desktop/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96%20%D0%A0%D0%B5%D0%B0%D0%B1%D1%96%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F/Pib_2011_4_31-1.pdf,c.130

152. Суховіліна А. О. Усунення наслідків моральної шкоди реабілітованому: проблеми теорії та практики, *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. Серія : Право. 2012. Вип. 18. С. 126–128.

153. Теорія держави та права : навч. посіб. / [Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.] ; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова, Київ : НАВС ; Освіта України, 2017. 320 с.

154. Тлумачний термінологічний словник з конституційного права / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. Л. Р. Наливайко. Київ : Хай-Тек Пресс, 2016. 628 с. URL: https://er.dduvs.in.ua/bitstream/123456789/9779/1/SLOVNYK_2016_ispr.pdf.

155. Тримати. *Академічний словник української мови (1970–1980)* : [сайт]. URL: <http://sum.in.ua/s/trymaty>.

156. Троцька Л. М. Відшкодування шкоди, завданої особі незаконним притягненням до кримінальної відповідальності у контексті реформування цивільного законодавства. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/6801/>

1/2b%20d%90d%9ad%a2d%a3d%90d%9bd%acd%9d%
d%86%20d%9fd%a0d%90d%92d%9ed%92d%86%20d%
%9fd%98d%a2d%90d%9d%9d%af%20d%a1d%ac%
d%9ed%93d%9ed%94d%95d%9d%9d%af_p027-030.pdf.

157. Удалова Л. Д., Соф'їн М. І. Процесуальна діяльність слідчого щодо забезпечення відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням : монографія. Київ : Кафедра, 2017. 223 с.

158. Узяти. *Академічний словник української мови (1970–1980)* : [сайт]. URL: <http://sum.in.ua/s/uzjaty>.

159. Ухвала Апеляційного суду м. Полтава від 25 черв. 2019 р. у справі № 554/4396/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82768352>

160. Ухвала Апеляційного суду Дніпропетровської області у справі від 14 черв. 2017 р. № 201/7483/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/67319098>.

161. Ухвала Держинського міського суду Донецької області від 12 берез. 2019 р. у справі № 225/1312/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80369843>.

162. Ухвала Держинського районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 29 груд. 2020 р. у справі № 1-127. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93890407>.

163. Ухвала Жовтневого районного суду м. Дніпропетровська ухвала від 25 черв. 2017 р. у справі № 201/10268/17 р. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/67987135>.

164. Ухвала Кременчуцького районного суду Полтавської області від 11 квіт. 2018 р. у справі № 536/2475/14-к. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/74739735>.

165. Ухвала Печерського районного суду м. Києва від 11 груд. 2018 р. у справі № 757/48101/18-к. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/78462073>.

166. Ухвала Слов'янського міськрайонного суду Донецької області від 20 берез. 2019 р. у справі № 243/1399/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/80707640>

167. Ухвала Шосткинського міськрайонного суду Сумської області від 16 верес. 2019 р. у справі № 589/2938/16-к. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/84541098>

168. Хабло О. Ю. Наслідки невиконання чи неналежного виконання вимог кримінально-процесуального законодавства. *Вісник Академії управління МВС*. 2010. № 4. С. 135–142.

169. Хабло О. Ю. Шкода як обов'язкова ознака зловживання правом у кримінальному процесі. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 143–148.

170. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

171. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 берез. 2004 р. № 1618-IV. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>.

172. Шилова Д. В. Відшкодування (компенсація) шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю, як правовий наслідок закриття кримінального провадження за реабілітуючими підставами. *Теорія і*

практика правознавства. 2013. Вип. 2. URL:
http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2013_2_60.

173. Шумило М. Є. Вибрані праці / [упоряд. О. В. Капліна]. Харків : Право, 2019. 1168 с.

174. Шумило М. Є. Реабілітація в кримінальному процесі України : монографія. Харків : Арсіс, 2001. 320 с.

175. Ostrenko M. Definition of the term “Rehabilitation” in criminal procedure law of Ukraine. *Entrepreneurship, Economy and Law*. 2021. № 9 (307). P. 136–141.

176. West’8 Encyclopedia of American Law. URL:
<http://www.answers.com/topic/rehabilitation>.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Остренко М.В. Історичний розвиток формування інституту реабілітації. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 3. С. 310–318.
2. Остренко М. В. Проблематика реабілітації юридичних осіб у кримінальному процесі. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 2. С. 262–267.
3. Остренко М. В. Діючий порядок «реабілітації померлих», як елемент інституту реабілітації в чинному Кримінальному процесуальному кодексі України. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 3. С. 239–247.
4. Ostrenko M. Definition of the term “Rehabilitation” in criminal procedure law of Ukraine. *Entrepreneurship, Economy and Law*. 2021. № 9 (307). P. 143–148.
5. Остренко М. В. Підстави відшкодування шкоди відповідно до Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» як елемент інституту реабілітації у чинному КПК України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2022. Вип. 3. С. 178–184.
6. Остренко М. В. Міжнародний досвід застосування інституту реабілітації. *Visegrad journal on human rights*. 2019. № 6/2. P. 219–225. (Словацька Республіка).

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Остренко М. В. Багатозначність терміну «реабілітація». *Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи* : матеріали XV Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 28 листоп. 2019 р.) : у 2 ч. Київ, 2019. Ч. 1. С. 168–170.
2. Остренко М. В. Деякі аспекти відшкодування шкоди громадянам, як засіб забезпечення діяльності з розкриття злочинів. *Актуальні питання виявлення та*

розкриття злочинів національною поліцією: вітчизняний та зарубіжний досвід : матеріали наук.-практ. круглого столу. (Київ, 19 лют. 2020 р.). Київ, 2020. С. 253–256.

3. Остренко М. В. Уточнення щодо врегулювання порядку реабілітації юридичних і фізичних осіб. *Кримінальне судочинство: сучасний стан та перспективи розвитку* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 28 трав. 2021 р.). Київ, 2020. С. 329–331.

4. Остренко М. В. Деякі аспекти відшкодування немайнової шкоди, завданої судовим рішенням у справах проти статевої недоторканості неповнолітніх. *Сучасне правотворення: питання теорії та практики* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпро, 5–6 черв. 2020 р.). Дніпро, 2020. С. 97–99.

5. Остренко М. В. Проблематика реабілітації юридичних осіб у кримінальному процесі. *Дев'ятнадцяті осінні юридичні читання* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 23 жовт. 2020 р.). Хмельницький, 2020. С. 481–482.

6. Остренко М. В. Правова реабілітація як вирішення протиріччя між людиною та державою. *Філософські, методологічні та психологічні проблеми права* : матеріали VIII Всеукр. наук.-теорет. конф. (Київ, 26 листоп. 2020 р.). Київ, 2020. С. 214–215.

7. Остренко М. В., Осауленко О. А. Необхідність упровадження реабілітаційного судді як суб'єкта реабілітаційного процесу. *Актуальні проблеми кримінального процесу та криміналістики* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 29 жовт. 2021 р.) Харків, 2021. С. 270–271.

8. Остренко М. В. Деякі аспекти відшкодування моральної шкоди під час реабілітації у кримінальному процесі. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття* : матеріали наук.-практ. конф. (Одеса, 17 черв. 2022 р.). Одеса, 2022. С. 467–470.

9. Остренко М. В. Критерії незаконних процесуальних рішень, що призводять до реабілітації у кримінальному процесі. *Кримінальне судочинство: сучасний стан та перспективи розвитку* : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 28 квіт. 2023 р.). Київ, 2023. С. 218–219.

Глава 34-1 Реабілітація

Стаття 467-1. Підготовче реабілітаційне провадження

1. Після отримання виправдувального вироку на підставі п.п. 1-3 ч. 1 ст. 284 КПК України, постанови про закриття кримінального провадження відносно підозрюваного на підставі п.п. 1-3 ч. 1 ст. 284 КПК України суд не пізніше п'яти днів з дня його надходження призначає підготовче реабілітаційне засідання, в яке викликає учасників судового провадження.

2. Підготовче реабілітаційне засідання відбувається за участю реабілітанта, його представника та законного представника, представника правоохоронного органу, який здійснював незаконне кримінальне переслідування (у якості третьої сторони), представника судового органу, який здійснював незаконне кримінальне переслідування (у якості третьої сторони), згідно з правилами, передбаченими цим Кодексом для судового розгляду. Після виконання вимог, передбачених статтями 342-345 цього Кодексу, головуєчий з'ясовує в учасників реабілітаційного процесу їх думку щодо можливості призначення реабілітаційного процесу.

У разі встановлення об'єктивної неможливості ознайомитися з матеріалами дізнання у порядку, передбаченому частиною п'ятою статті 301 цього Кодексу, суд за клопотанням реабілітанта, представника правоохоронного органу, який здійснював незаконне кримінальне переслідування (у якості третьої сторони), представника судового органу, який здійснював незаконне кримінальне переслідування (у якості третьої сторони), вирішує питання про відкриття сторонами кримінального провадження матеріалів, про що постановляє відповідну ухвалу.

У разі встановлення об'єктивної неможливості ознайомитися з матеріалами кримінального провадження у порядку, передбаченому частинами чотири, п'ять статті 290 цього Кодексу, суд за клопотанням реабілітанта, представника правоохоронного органу, який здійснював незаконне кримінальне

переслідування (у якості третьої сторони), представника судового органу, який здійснював незаконне кримінальне переслідування (у якості третьої сторони), вирішує питання про відкриття учасниками реабілітаційного процесу матеріалів дізнання, про що постановляє відповідну ухвалу.

3. У підготовчому судовому засіданні суд має право прийняти такі рішення:

1) повернути виправдувальний вирок або постанову про закриття, якщо вони не відповідають вимогам цього Кодексу;

2) направити виправдувальний вирок або постанову про закриття до відповідного суду для визначення підсудності у випадку встановлення непідсудності кримінального провадження;

3) призначити реабілітаційне провадження на підставі виправдувального вироку або постанови про закриття;

4) доручити представнику персоналу органу пробації скласти досудову доповідь.

4. Ухвала про повернення виправдувального вироку або постанови про закриття може бути оскаржена в апеляційному порядку.

5. У підготовчому реабілітаційному засіданні суд у випадках, передбачених цим Кодексом, за власною ініціативою або за клопотанням реабілітанта, його представника чи законного представника, представника правоохоронного органу, який здійснював незаконне кримінальне переслідування (у якості третьої сторони), представника судового органу, який здійснював незаконне кримінальне переслідування (у якості третьої сторони) і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини вирішує питання щодо складання досудової доповіді, про що постановляє ухвалу із зазначенням строку підготовки такої доповіді.

Стаття 467-2. Складання досудової доповіді у реабілітаційному процесі

1. З метою забезпечення суду інформацією, що характеризує реабілітанта, а також прийняття реабілітаційного рішення представник уповноваженого органу з питань пробації складає досудову доповідь за ухвалою суду.

2. Досудова доповідь у реабілітаційному процесі складається щодо реабілітанта незалежно від ступеню та рівня завданої шкоди.

3. Форма, зміст та порядок складання досудової доповіді про реабілітанта визначаються законодавством.

5. Досудова доповідь не може використовуватися у реабілітаційному процесі як доказ для визначення розміру завданої шкоди.

6. Досудова доповідь долучається до матеріалів кримінального провадження.

Стаття 467-3. Вирішення питань, пов'язаних з підготовкою до реабілітаційного процесу

1. Якщо під час підготовчого реабілітаційного процесу не будуть встановлені підстави для прийняття рішень, передбачених пунктами 1–2 частини третьої статті 467-1 КПК України, суд проводить підготовку до судового розгляду.

2. З метою підготовки до реабілітаційного процесу суд:

1) визначає дату та місце проведення реабілітаційного процесу;

2) з'ясовує, який різновид реабілітації здійснювати: реабілітаційне провадження чи провадження часткової реабілітації;

3) з'ясовує, у відкритому чи закритому судовому засіданні необхідно здійснювати реабілітаційний процес;

4) з'ясовує питання про склад осіб, які братимуть участь у реабілітаційному процесі;

5) розглядає клопотання учасників реабілітаційного процесу про:

здійснення судового виклику певних осіб до суду для допиту;

витребування певних речей чи документів;

здійснення судового розгляду в закритому судовому засіданні.

3. Під час підготовчого реабілітаційного провадження суд за клопотанням учасників реабілітаційного процесу має право обрати, змінити, продовжити чи скасувати заходи забезпечення кримінального провадження, в тому числі запобіжний захід, обраний щодо реабілітанта. При розгляді таких клопотань суд додержується правил, передбачених розділом II цього Кодексу.

Стаття 467-4. Закінчення підготовчого реабілітаційного провадження і призначення реабілітаційного процесу (провадження часткової реабілітації)

1. Після завершення підготовки до реабілітаційного розгляду суд постановляє ухвалу про призначення реабілітаційного процесу або провадження часткової реабілітації.

2. Реабілітаційний процес або провадження часткової реабілітації має бути призначений не пізніше десяти днів після постановлення ухвали про його призначення.

Стаття 467-5. Матеріали реабілітаційного провадження (кримінальна справа) та право на ознайомлення з ними

1. Документи, інші матеріали, надані суду під час реабілітаційного провадження його учасниками, судові рішення та інші документи і матеріали, що мають значення для реабілітаційного процесу і є матеріалами кримінального провадження (кримінальною справою) у реабілітаційному процесі.

2. Після призначення справи до реабілітаційного процесу головуючий повинен забезпечити учасникам реабілітаційного провадження можливість ознайомитися з матеріалами кримінального провадження, якщо вони про це заявлять клопотання. Під час ознайомлення учасники реабілітаційного провадження мають право робити з матеріалів необхідні виписки та копії.

3. Учасникам реабілітаційного процесу, надається достатній час для ознайомлення з матеріалами, до яких їм надано доступ. У разі зволікання при ознайомленні з матеріалами, до яких надано доступ, слідчий суддя за клопотанням одного із учасників реабілітаційного процесу з урахуванням обсягу,

складності матеріалів та умов доступу до них зобов'язаний встановити строк для ознайомлення з матеріалами, після спливу якого учасники реабілітаційного процесу, вважаються такими, що реалізували своє право на доступ до матеріалів. Клопотання розглядається слідчим суддею місцевого суду, в межах територіальної юрисдикції якого здійснюється досудове розслідування, а в кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень, віднесених до підсудності Вищого антикорупційного суду, слідчим суддею Вищого антикорупційного суду, не пізніше п'яти днів з дня його надходження до суду з повідомленням сторін кримінального провадження. Неприбуття у судове засідання осіб, які були належним чином повідомлені про місце та час проведення судового засідання, не перешкоджає розглядові клопотання.

4. Матеріали про застосування заходів безпеки стосовно осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, для ознайомлення не надаються.

Стаття 467-6. Мета та завдання реабілітаційного процесу

Метою реабілітаційного процесу є повне поновлення особи у втрачених майнових та немайнових правах, а також відшкодування шкоди через незаконне кримінальне переслідування органами досудового розслідування, оперативними підрозділами, прокуратури та суду.

Стаття 467-7. Учасники реабілітаційного процесу

Реабілітаційний суддя;

Реабілітант його представник та законний представник;

Представник правоохоронного органу, який здійснював незаконне кримінальне переслідування (у якості третьої сторони);

Представник судового органу, який здійснював незаконне кримінальне переслідування (у якості третьої сторони);

Спеціаліст;

Експерт;

Свідок;

Інші учасники кримінального провадження за клопотанням учасника реабілітаційного процесу.

Стаття 467-8. Реабілітаційний суддя

Суддя у реабілітаційному процесі, який призначається за допомогою Єдиної інформаційно-телекомукаційної системи та здійснює реабілітаційний процес.

Стаття 467-9. Представник правоохоронного органу, який здійснював незаконне кримінальне переслідування (у якості третьої сторони)

Керівник чи офіційний представник підрозділу органу досудового розслідування, оперативного підрозділу чи прокуратури, працівники якого здійснювали незаконне кримінальне переслідування: проводили незаконні слідчі (розшукові) дії, негласні слідчі (розшукові) дії або приймали незаконні процесуальні рішення.

Стаття 467-10. Представник судового органу, який здійснював незаконне кримінальне переслідування (у якості третьої сторони)

Керівник апарату суду, його офіційний представник, працівники якого прийняли відповідне неправосудне рішення.

Стаття 467-11. Порядок здійснення реабілітаційного процесу та процесу часткової реабілітації

1. Реабілітаційний процес здійснюється судом першої інстанції у порядку, визначеному Главами 28-30 Розділу IV КПК України у межах, необхідних для вирішення завдань реабілітації у кримінальних провадженнях наступних категорій:

1) У справах, у яких набув чинності виправдувальний вирок відносно обвинуваченого/підсудного на підставі п.п. 1-3 ч. 1 ст. 284 КПК України у судах першої інстанції, апеляційної інстанції та касаційної інстанції;

2) У кримінальних провадженнях, закритих відносно підозрюваного на підставі п.п. 1-3 ч. 1 ст. 284 КПК України.

2. Відшкодування майнової та немайнової (моральної) шкоди здійснюється у відповідності до вимог Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» від 01.12.1994 р., постанови Пленуму Верховного суду України №4 від 31.03.1993 р. та інших підзаконних актів та норм, які врегульовують питання з відшкодування шкоди.

3. Під час розрахування моральної та фізичної шкоди реабілітаційний суддя повинен керуватися матеріалами висновків судово-медичних експертиз, інших досліджень та обставин викладених у матеріалах кримінального провадження, а у разі недостатності медичних даних, призначати додаткові дослідження, залучати спеціалістів та ініціювати проведення додаткових слідчих (розшукових) дій та/або негласних слідчих (розшукових) дій;

4. Допустимо з метою установлення розміру завданої моральної шкоди поміщення на стаціонарне психіатричне обстеження реабілітанта за його добровільною згодою;

5. Як крайній захід, допустимо призначення додаткових слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій з метою установлення місцезнаходження зниклого майна реабілітанта;

6. На будь-якій стадії кримінального провадження та реабілітаційного процесу допустимо добровільне повернення незаконно вилученого та арештованого майна органами прокуратури та досудового розслідування.

7. Під час здійснення реабілітаційного процесу допускається відшкодування завданої шкоди за рахунок свідка та/або заявника, які давали неправдиві показання відносно реабілітанта.

8. Реабілітаційне рішення є остаточним, оскарженню не підлягає. У разі прийняття неправосудного реабілітаційного рішення органи державної влади

мають право на повернення відшкодованої майнової шкоди на підставі регресного позову в апеляційному порядку.

Стаття 467-12. Повернення трудових, житлових та інших немайнових прав

1. Копії реабілітаційного рішення надсилаються: за адресою місця проживання реабілітанта, юридичною адресою за місцем роботи та навчання, територіальний підрозділ пенсійного фонду, житлового фонду на обліку якого перебував реабілітант, територіального підрозділу правоохоронного органу, який здійснював незаконне кримінальне переслідування та інших установ та організацій на вимогу реабілітанта.

2. Після надходження реабілітаційного рішення до підприємства, установи, організації за попереднім місцем роботи реабілітанта, власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган, незалежно від форм власності, виду діяльності, господарювання не пізніше наступного робочого дня зобов'язаний поновити реабілітанта на попередньому робочому місці із відповідним посадовим окладом та преміями станом на момент надходження реабілітаційного рішення. В разі неможливості цього (ліквідація підприємства, установи, організації, скорочення посади, наявність інших передбачених законом підстав, що перешкоджають поновленню на роботі (посаді) – йому має бути надано державною службою зайнятості іншу підходящу роботу. Робота (посада) надається громадянину не пізніше ніж через один місяць з дня звернення, якщо воно надійшло протягом трьох місяців з дня набрання законної сили реабілітаційного рішення.

3. Поновлення на займаній посаді реабілітанта, обчислення строків трудового стажу під час тримання під вартою та відбуванням покарання здійснюється у порядку ч. 2 ст. 6, ст. 7 Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» від 01.12.1994 р.

4. Порядок повернення житлових прав здійснюється у порядку ст. 9 Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» від 01.12.1994 р.

5. Територіальний підрозділ пенсійного фонду на протязі місяця з моменту отримання копії реабілітаційного рішення зобов'язаний поновити розрахування особі пенсійного утримання та інших пільг. Пенсійне утримання та інші привілеї, розрахування яких було призупинено через притягнення до кримінальної відповідальності відшкодовується у повному обсязі. Інші немайнові пільги поновлюються з моменту набуття чинності реабілітаційного рішення.

6. Повернення нагород здійснюються на підставі копії реабілітаційного рішення, з моменту надходження до відповідного підприємства, установи, організації або уповноваженого ним органу, якій позбавляв вказаних нагород, на протязі місяця.

Стаття 467-13. Часткова реабілітація

1. Часткова реабілітація це визначена кримінальним процесуальним законом процедура, що на засадах публічності передбачає поновлення частини прав і свобод особи, що були втрачені відповідно до частин інкримінованих обвинувачень, за розглядом яких суд приймає вирок про часткове виправдання/обвинувачення. І яка передбачає відшкодування майнової та немайнової шкоди на підставі реабілітаційного рішення про часткову реабілітацію, яке є обов'язковим для виконання всіма органами та посадовими особами державної влади;

2. Реабілітаційним судом допускається передчасне повернення втрачених житлових прав та трудових (у випадку, якщо професійна діяльність не пов'язана із державною службою або із вчиненням особою злочину пов'язаним із використанням свого професійного становища), або їх поновлення у порядку, визначеному законом. Забезпечення повного повернення втрачених прав, у тому

й числі спеціальних (обіймати посади державної служби, поновлення у спеціальному та військовому званні, керування транспортним засобом або судном; полювання, добування мисливських тварин; дозвіл на користування вогнепальною мисливською зброєю; здійснення підприємницької діяльності володіння та носіння зброї, тощо) у ході здійснення часткової реабілітації, здійснюється у судовому порядку після сплину строків погашення судимості відповідно до норм ст. 89 КК України;

3. Часткова реабілітація здійснюється у порядку, визначеному для реабілітаційного провадження.

Стаття 467-14. Реабілітаційне рішення (рішення про часткову реабілітацію)

Рішення, яке приймається реабілітаційним суддею у ході реабілітаційного процесу, обов'язкове для виконання обов'язковим для виконання всіма органами та посадовими особами державної влади.

Акти впровадження

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор
Національної академії внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України

Станіслав ГУСАРЄВ

08.12.2022 р.

АКТ

впровадження результатів дисертації Остренка Миколи Вікторовича на тему: «Інститут реабілітації у кримінальному процесі України» на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право у освітній процес Національної академії внутрішніх справ

Комісія у складі: начальника навчально-методичного відділу Колодейчак С.І. (голова комісії); завідувача кафедри кримінального процесу, доктора юридичних наук, доцента Макарова М.А., заступника начальника відділу організації наукової діяльності та захисту прав інтелектуальної власності НАВС, кандидата юридичних наук, старшого наукового співробітника Калиновського О.В., склала цей акт про те, що результати дисертації Остренка Миколи Вікторовича на тему: «Інститут реабілітації у кримінальному процесі України» впроваджені у освітній процес академії.

На основі проведеного аналізу комісія дійшла висновку, що подані наукові праці Остренко М.В. містять науково обґрунтовані теоретичні положення і практичні рекомендації, запроваджені для використання в освітньому процесі Національної академії внутрішніх справ, зокрема у системі професійної освіти кадрів для органів досудового розслідування, при викладанні відповідних навчальних дисциплін та під час підготовки підручників, навчальних і методичних посібників, курсів лекцій з таких навчальних дисциплін: «Кримінальний процес», «Адвокатура України», «Актуальні питання кримінального процесуального права», «Судові та правоохоронні органи України».

Голова комісії:

Начальник навчально-методичного відділу НАВС

Станіслава КОЛОДЕЙЧАК

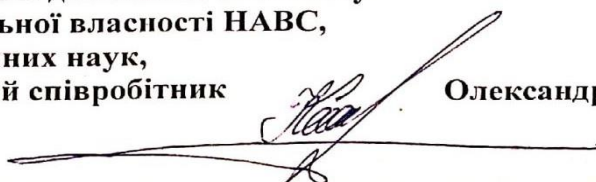
Члени комісії:

**Завідувач кафедри кримінального процесу НАВС,
доктор юридичних наук, доцент**

Марк МАКАРОВ

**Заступник начальника відділу організації наукової діяльності та захисту прав інтелектуальної власності НАВС,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник**

Олександр КАЛИНОВСЬКИЙ

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ ІНСТИТУТ ЗАКОНОДАВСТВА

04053, Київ, пров. Несторівський, 4, тел. 235 96 01, факс. 235 96 05, e-mail: zak_norm@rada.gov.ua

№ 22/712-1-15

„24” 11 2022 р.

АКТ

впровадження у практичну діяльність Інституту законодавства Верховної Ради України результатів дисертаційного дослідження ад'юнкта відділу докторантури та ад'юнктури Національної академії внутрішніх справ Остренка Миколи Вікторовича «Інститут реабілітації у кримінальному процесі України»

Повідомляємо спеціалізованій вченій раді Національної академії внутрішніх справ, що наукові положення, розроблені ад'юнктом Остренком Миколою Вікторовичем під час підготовки дисертаційного дослідження (на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право) на тему «Інститут реабілітації у кримінальному процесі України», які стосуються удосконаленні законодавства України, зокрема КПК України, Закон України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» від 01.12.1994 р., Постанови ПВС № 4 від 31.03.1995 року, та інших законів та підзаконних актів, мають необхідний теоретичний та методологічний рівень, наукову та практичну значимість та можуть бути використані Інститутом законодавства Верховної Ради України у підготовці відповідних законопроектів.

Заслуговують на увагу, виявлені у ході дослідження Остренком Миколою Вікторовичем зміни та доповнення до чинного національного законодавства, зокрема з метою удосконалення чинного законодавства України, урахуваючи особливості досудового розслідування чинного законодавства України, внести такі зміни до чинного КПК України та інших законодавчих та підзаконних актів:

1. Доповнити норми чинного КПК України новою главою «Реабілітація та реабілітаційний процес»;

2. П. 15-1 ч. 1 ст. 3 КПК України «Реабілітація - визначена кримінальним процесуальним законом процедура, яка передбачає на засадах публічності повне поновлення особи неправомірно притягнутої до кримінальної відповідальності у втрачених майнових та немайнових правах, відшкодування майнової та немайнової шкоди на підставі реабілітаційного рішення, яке є обов'язковим для виконання всіма органами та посадовими особами державної влади»;

3. П. 15-2 ч. 1 ст. 3 КПК України «Реабілітант – учасник реабілітаційного процесу, якій має право на реабілітацію»;

4. Положення Глави КПК України «Реабілітація» доповнити статтею «Часткова реабілітація» «визначену кримінальним процесуальним законом процедуру, яка передбачає на засадах публічності поновлення частини прав і свобод особи, які були втрачені у відповідності до частин інкримінованих обвинувачень, за розглядом яких суд приймає вирок про часткове виправдання/обвинувачення, яка передбачає відшкодування майнової та немайнової шкоди на підставі реабілітаційного рішення про часткову реабілітацію, яке є обов'язковим для виконання всіма органами та посадовими особами державної влади» (ч. 1). А також, вказану статтю доповнити ч. 2 «Реабілітаційним суддею допускається передчасне повернення втрачених житлових прав та трудових (у випадку, якщо професійна діяльність не пов'язана із державною службою або із вчиненням особою злочину пов'язаним із використанням свого професійного становища), або їх поновлення у порядку, визначеному законом. Забезпечення повного повернення втрачених прав, у тому й числі спеціальних (обіймати посади державної служби, поновлення у спеціальному та військовому званні, керування транспортним засобом або судном; полювання, добування мисливських тварин; дозвіл на користування вогнепальною мисливською зброєю; здійснення підприємницької діяльності володіння та носіння зброї, тощо) у ході здійснення часткової реабілітації, здійснюється у судовому порядку після сплину строків погашення судимості відповідно до норм ст. 89 КК України»;

5. Ст. 130 КПК України із назвою «Реабілітація. Відшкодування (компенсація) шкоди, завданої фізичним, юридичним особам незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю» доповнити наступним чином: «Шкода, завдана фізичним та/або юридичним особам незаконними рішеннями... в порядку, передбачених законом та здійснюється лише у реабілітаційному процесі» (ч. 1); «Наслідком реабілітаційного процесу відносно фізичних, юридичних осіб є рішення про реабілітацію, у якому зазначаються перелік порушених під час здійснення кримінального провадження прав, які повинні бути негайно поновлені відповідним державним органам, вид та найменування майна, що необхідно повернути, розмір відшкодованої шкоди. Рішення про реабілітацію фізичної та/або юридичної особи є підставою для порушення дисциплінарного або кримінального провадження відносно осіб, які приймали незаконне, необґрунтоване рішення» (ч.3);

6. Доповнити КПК України положенням нової ст. 130-2 «Офіційні вибачення органів досудового слідства, прокуратури та суду»: ч. 1 «Слідчий, прокурор, керівник органу досудового розслідування, слідчий суддя/суд, які здійснювали або завідомо допустили здійсненню незаконного засудження, незаконного набуття статусу підозрюваного у вчиненні кримінального правопорушення, незаконного набуття статусу обвинуваченого (підсудного), незаконного затримання особи, незаконного застосування заходів забезпечення кримінального провадження, а також незаконного проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій, зобов'язані винести офіційні вибачення перед особою незаконно притягнутою до кримінальної відповідальності». ч. 2 «В повідомленні про вибачення зазначається: орган та

дату відкриття кримінального провадження, короткий виклад обставин незаконного притягнення до кримінальної відповідальності, перелік порушених під час здійснення кримінального провадження прав вид та найменування майна, що необхідно повернути, розмір відшкодованої шкоди» ч. 3 «Вибачення можуть бути винесені на будь-якій стадії реабілітаційного процесу, але не пізніше наступного дня після надходження реабілітаційного рішення до відповідного органу. Вибачення здійснюються в усній формі за допомогою засобів ЗМІ або офіційних порталів мережі Інтернет відповідних ЗМІ, інформація про які повинна бути оприлюднена не пізніше наступного дня винесення вибачень. Інформація про винесення офіційних вибачень фіксується у листі на офіційному бланку відповідного органу із зазначенням дати та часу їх винесення та направляються на адресу місця проживання, роботи або навчання реабілітанта та у разі нагальної необхідності у інші місця на вимогу реабілітанта»;

7. Внести відповідні корективи до Постанови ПВС № 4 від 31.03.1995 р. замінити уживані терміни: «кримінальна справа» на «кримінальне провадження», «кримінально-процесуальний кодекс України» на «кримінальний процесуальний кодекс України»;

8. Замінити положення п.14 Постанови ПВС № 4 31.03.1995 р. наступним положенням: «Відшкодування моральної шкоди, завданої органам, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду та її розмір вирішується у реабілітаційному процесі судом відповідно до вимог, викладених у положеннях чинної Постанови»;

9. Замінити положення абзацу 2 п. 17-1 Постанови ПВС № 4 31.03.1995 р. на «У кримінальному провадженні вимоги про відшкодування моральної шкоди розглядаються і вирішуються судом за умови, що під час кримінального провадження до початку судового розгляду цивільним позивачем було пред'явлено цивільний позов до підозрюваного, обвинуваченого або до фізичної чи юридичної особи. Форма та зміст позовної заяви повинні відповідати вимогам, встановленим до позовів, які пред'являються у порядку цивільного судочинства». Положення абзацу 3 п. 17-1 видалити;

10. Доповнити положення п. 6 ст. 3 Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» від 01.12.1994 р.: «витрати на поновлення психофізіологічного стану постраждалої особи, членів його сім'ї, а у випадку смерті особи – поховання»; викласти п. 1 ст. 3 Закону у наступній редакції: «заробіток та інші грошові доходи та упущену вигоду, які він втратив внаслідок незаконних дій»; замінити у п. 5 на «моральна та немайна шкода завдана фізичним особам та немайна шкода завдана юридичним особам»;

11. Доповнити норми Закону України № 266/94 ВР наступним положенням: «відшкодуванню шкоди особам підлягає як майнова так і моральна (для фізичних осіб) немайна (для юридичних осіб) шкода з окремим урахуванням кожного установленого порушення (відповідно до ч. 1

ст. 1 Закону України № 266/94 ВР), а у разі неможливості розрахування – за їх сукупністю за внутрішнім переконанням суду»;

12. Замінити термін «реабілітація померлого» на «спростування обвинувачення померлого», визначеного у нормах п. 6 ч. 2 ст. 52, п. 5 ч. 1 ст. 284, ст. 525 КПК України;

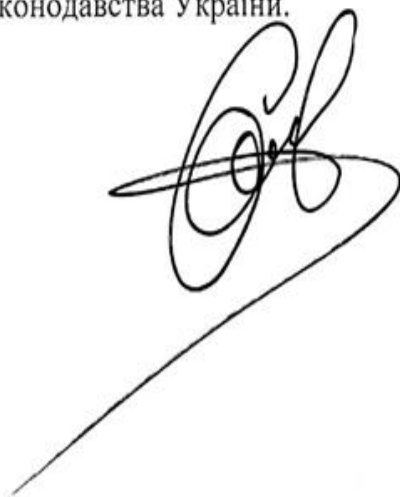
13. Доповнити ч. 1 ст. 63 Закону України «Про нотаріат» наступним положенням «... зобов'язана повідомити про це тих спадкоємців, місце проживання або роботи яких відоме. А також чинити усі можливі дії для установлення та повідомлення спадкоємцям, місце знаходження яких на момент відкриття спадщини невідомо»;

14. Замінити ч. 3 ст. 1230 ЦК України наступним положенням «До спадкоємця переходить право на відшкодування моральної шкоди, яке було присуджено судом спадкодавцеві незалежно від його смерті чи стану здоров'я»;

15. Доповнити зазначену статтю положенням ч. 3-1 ст. 1230 ЦК України «З метою здійснення скасування обвинувачення померлого, його виправдання або подальшої реабілітації незаконно притягнутого до кримінальної відповідальності померлого спадкодавця Національний банк України зобов'язаний відкрити особовий банківський рахунок на ім'я померлого спадкодавця, на який буде здійснюватися нарахування коштів Казначейством України із державного та/або місцевого бюджету на відшкодування завданої шкоди. Набуття права власності на особовий рахунок спадкодавця мають право спадкоємці у загальному порядку, визначеному Цим Кодексом. У разі відсутності спадкоємців, які повинні були у передбачений законом строк вступити у спадщину, відшкодовані судом кошти на користь спадкодавця повертаються на рахунок державного органу, що здійснював попередньо відрахування».

Наведені вище висновки та рекомендації ад'юнкта Остренка Миколи Вікторовича прийняті до уваги Інститутом законодавства Верховної Ради України і будуть враховуватись при підготовці експертно-аналітичних матеріалів для відповідних Комітетів Верховної Ради України, з метою удосконалення законодавства України.

В.о. Керівника

Леся САВЧЕНКО

ЗАТВЕРДЖУЮ

В.о. Президента Науково-дослідного інституту публічного права,
 доктор юридичних наук, професор
Сергій КОРОЄД

А К Т

впровадження результатів дисертаційного дослідження Остренка Миколи Вікторовича на тему: «Інститут реабілітації у кримінальному процесі України» поданого на здобуття ступеня доктора філософії у галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право» у науково-дослідну роботу Науково-дослідного інституту публічного права

Комісія в складі: в.о. президента Науково-дослідного інституту публічного права, доктора юридичних наук, професора Коросла Сергія Олексійовича (голова комісії), завідувача аспірантури, доктора юридичних наук, професора Сороки Лариси Володимирівни, завідувача відділу науково-правових експертиз та законопроектних робіт, доктора юридичних наук, професора Куркової Ксенії Миколаївни, склала цей акт про те, що матеріали дисертації ад'юнкта відділу докторантури та ад'юнктури Національної академії внутрішніх справ Остренка Миколи Вікторовича на тему: «Інститут реабілітації у кримінальному процесі України», поданого на здобуття ступеня доктора філософії у галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право», використовуються в науково-дослідній діяльності Науково-дослідного інституту публічного права, а саме в процесі наукового дослідження за науково-дослідною темою «Правове забезпечення прав, свобод та законних інтересів суб'єктів публічно-правових відносин» (№ державної реєстрації № 0120U105390).

Результати дисертації Остренка М.В. відображені у науково-практичних і навчально-методичних матеріалах для здобувачів ступеня вищої освіти, де в якості джерел рекомендовано такі публікації:

- Остренко М. В. Історичний розвиток формування інституту реабілітації. *Підприємництво, господарство і право*. 2020 р. № 3. С. 310–318;

- Остренко М. В. Проблематика реабілітації юридичних осіб у кримінальному процесі. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 2. С. 262–267;

- Остренко М. В. Діючий порядок «реабілітації померлих», як елемент інституту реабілітації в чинному Кримінальному процесуальному кодексі України. *Підприємництво, господарство і право*. 2021 р. № 3. С. 239–247;

- Ostrenko M. Definition of the term "Rehabilitation" in criminal procedure law of Ukraine. *Entrepreneurship, Economy and Law*. 2021. № 9 (307). P. 143–148;

- Остренко М. В. Підстави відшкодування шкоди відповідно до Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» як елемент інституту реабілітації у чинному КПК України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2022. Вип. 3. С. 178–184;

- Остренко М. В., Осауленко О. А. Історичний розвиток формування інституту реабілітації. *Молодий вчений*. 2019. № 12. С. 351–358.

- Остренко М. В. Міжнародний досвід застосування інституту реабілітації. *Visegrad journal on human rights*. 2019. № 6/2. Р. 219–225. (Словацька Республіка);

- Остренко М. В. Багатозначність терміну «реабілітація». *Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи* : матеріали XV Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 28 листоп. 2019 р.) : у 2 ч. / [редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський та ін.] ; Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2019. Ч. 1. С. 168–170;

- Остренко М. В. Уточнення щодо врегулювання порядку реабілітації юридичних і фізичних осіб. *Кримінальне судочинство: сучасний стан та перспективи розвитку* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 28 трав. 2021 р.). Київ, 2020. С. 329–331;

- Остренко М. В. Деякі аспекти відшкодування немайнової шкоди, заданої судовим рішенням у справах проти статевої недоторканості неповнолітніх: *Сучасне правотворення: питання теорії та практики*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпро, 5-6 чер. 2020 р.). Дніпро, 2020. С. 97–99.

- Остренко М. В. Проблематика реабілітації юридичних осіб у кримінальному процесі. *Дев'ятнадцять осінніх юридичних читання* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 23 жовт. 2020 р.). Хмельницький, 2020. С. 481–482;

- Остренко М. В. Правова реабілітація як вирішення протиріччя між людиною та державою. *Філософські, методологічні та психологічні проблеми права* : матеріали VIII Всеукр. наук.-теор. конф. (Київ, 26 листоп. 2020 р.). Київ, 2020. С. 214–215;

- Остренко М. В., Осауленко О. А. Необхідність упровадження реабілітаційного судді як суб'єкта реабілітаційного процесу. *Актуальні проблеми кримінального процесу та криміналістики* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 29 жовт. 2021 р.) Харків, 2021. С. 270–271;

- Остренко М. В. Деякі аспекти відшкодування моральної шкоди під час реабілітації у кримінальному процесі. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття* : матеріали наук.-практ. конф. (Одеса, 17 черв. 2022 р.). Одеса, 2022. С. 467–470.

- Остренко М. В. Деякі аспекти відшкодування шкоди громадянам, як засіб забезпечення діяльності з розкриття злочинів. *Актуальні питання виявлення та розкриття злочинів національною поліцією* : вітчизняний та зарубіжний досвід : матеріали наук.-практ. круглого столу. (Київ, 19 лют. 2020 р.) / НАВС. Київ,

2020. С. 253–256.

Використання результатів дисертації сприятиме активізації та підвищенню ефективності наукової роботи працівників відділів та аспірантів Науково-дослідного інституту публічного права.

ВИСНОВОК

Зазначені праці підтвердили високий теоретичний і навчально-методичний рівень, практичну доступність і доцільність за результатами використання під час підготовки та проведення усіх видів занять.

Комісія вважає, що результати проведеного дослідження Остренка Миколи Вікторовича на тему: «Інститут реабілітації у кримінальному процесі України» є науково обґрунтованими і закладають концептуальні основи для кримінального процесу.

Голова комісії:

Члени комісії:

Сергій КОРОЄД

Лариса СОРОКА

Ксенія КУРКОВА

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ ІНСТИТУТ ЗАКОНОДАВСТВА

04053, Київ, пров. Несторівський, 4, тел. 235 96 01, факс: 235 96 05, e-mail: zak_norm@rada.gov.ua

№ 22/413-1-15

„03” *infobase* 2014, 5 р.

АКТ

впровадження у практичну діяльність Інституту законодавства Верховної Ради України результатів дисертаційного дослідження ад'юнкта відділу докторантури та ад'юнктури Національної академії внутрішніх справ Остренка Миколи Вікторовича «Інститут реабілітації у кримінальному процесі України»

Повідомляємо спеціалізованій вченій раді Національної академії внутрішніх справ, що наукові положення, розроблені здобувачем Остренком Миколою Вікторовичем під час підготовки дисертаційного дослідження (на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право) на тему «Інститут реабілітації у кримінальному процесі України», які стосуються удосконаленні законодавства України, зокрема КПК України, Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» від 01.12.1994 р., Постанови ПВС № 4 від 31.03.1995 року, та інших законів та підзаконних актів, мають необхідний теоретичний та методологічний рівень, наукову та практичну значимість та можуть бути використані Інститутом законодавства Верховної Ради України у підготовці відповідних законопроектів.

Заслужують на увагу, виявлені у ході дослідження Остренком Миколою Вікторовичем зміни та доповнення до чинного національного законодавства, зокрема з метою удосконалення чинного законодавства України, урахувавши особливості досудового розслідування чинного законодавства України, внести такі зміни до чинного КПК України та інших законодавчих та підзаконних актів:

1. Доповнити норми чинного КПК України новим розділом V-1 «Реабілітація та реабілітаційний процес».

2. Глава 34-1 підготовче реабілітаційне провадження
Стаття 467-1. Підготовче реабілітаційне провадження

1. Після отримання виправдувального вироку на підставі п.п. 1-3 ч. 1 ст. 284 КПК України, постанови про закриття кримінального провадження відносно підозрюваного на підставі п.п. 1-3 ч. 1 ст. 284 КПК України суд не пізніше

п'яти днів з дня його надходження призначає підготовче судове засідання, в яке викликає учасників судового провадження.

2. Підготовче реабілітаційне засідання відбувається за участю реабілітанта, його представника та законного представника, представника правоохоронного органу, який здійснював незаконне кримінальне переслідування (у якості третьої сторони), представника судового органу, який здійснював незаконне кримінальне переслідування (у якості третьої сторони), згідно з правилами, передбаченими цим Кодексом для судового розгляду. Після виконання вимог, передбачених статтями 342-345 цього Кодексу, головуючий з'ясовує в учасників реабілітаційного процесу їх думку щодо можливості призначення реабілітаційного процесу.

У разі встановлення об'єктивної неможливості ознайомитися з матеріалами дізнання у порядку, передбаченому частиною п'ятою статті 301 цього Кодексу, суд за клопотанням реабілітанта, представника правоохоронного органу, який здійснював незаконне кримінальне переслідування (у якості третьої сторони), представника судового органу, який здійснював незаконне кримінальне переслідування (у якості третьої сторони), вирішує питання про відкриття сторонами кримінального провадження матеріалів, про що постановляє відповідну ухвалу.

У разі встановлення об'єктивної неможливості ознайомитися з матеріалами кримінального провадження у порядку, передбаченому частинами чотирьох, п'ятьох статті 290 цього Кодексу, суд за клопотанням реабілітанта, представника правоохоронного органу, який здійснював незаконне кримінальне переслідування (у якості третьої сторони), представника судового органу, який здійснював незаконне кримінальне переслідування (у якості третьої сторони), вирішує питання про відкриття учасниками реабілітаційного процесу матеріалів дізнання, про що постановляє відповідну ухвалу.

3. У підготовчому судовому засіданні суд має право прийняти такі рішення:

- 1) повернути виправдувальний вирок або постанову про закриття, якщо вони не відповідають вимогам цього Кодексу;
- 2) направити виправдувальний вирок або постанову про закриття до відповідного суду для визначення підсудності у випадку встановлення непідсудності кримінального провадження;
- 3) призначити судовий розгляд на підставі виправдувального вироку або постанови про закриття;
- 4) доручити представнику персоналу органу пробації скласти досудову доповідь.

4. Ухвала про повернення виправдувального вироку або постанови про закриття може бути оскаржена в апеляційному порядку.

5. У підготовчому реабілітаційному засіданні суд у випадках, передбачених цим Кодексом, за власною ініціативою або за клопотанням реабілітанта, його представника чи законного представника, представника правоохоронного органу, який здійснював незаконне кримінальне переслідування (у якості третьої сторони), представника судового органу, який здійснював незаконне кримінальне переслідування (у якості третьої сторони) і лише в інтересах

національної безпеки, економічного добробуту та прав людини вирішусь питання щодо складання досудової доповіді, про що постановляє ухвалу із зазначенням строку підготовки такої доповіді.

Стаття 467-2. Складання досудової доповіді у реабілітаційному процесі

1. З метою забезпечення суду інформацією, що характеризує реабілітанта, а також прийняття реабілітаційного рішення представник уповноваженого органу з питань пробації складає досудову доповідь за ухвалою суду.
2. Досудова доповідь у реабілітаційному процесі складається щодо реабілітанта незалежно від ступеню та рівня завданої шкоди.
3. Форма, зміст та порядок складання досудової доповіді про реабілітанта визначаються законодавством.
5. Досудова доповідь не може використовуватися у реабілітаційному процесі як доказ для визначення розміру завданої шкоди.
6. Досудова доповідь долучається до матеріалів кримінального провадження.

Стаття 467-3. Вирішення питань, пов'язаних з підготовкою до реабілітаційного процесу

1. Якщо під час підготовчого реабілітаційного процесу не будуть встановлені підстави для прийняття рішень, передбачених пунктами 1-2 частини третьої статті 467-1 КПК України, суд проводить підготовку до судового розгляду.
2. З метою підготовки до реабілітаційного процесу суд:
 - 1) визначає дату та місце проведення реабілітаційного процесу;
 - 2) з'ясовує, у відкритому чи закритому судовому засіданні необхідно здійснювати реабілітаційний процес;
 - 3) з'ясовує питання про склад осіб, які братимуть участь у реабілітаційному процесі;
 - 4) розглядає клопотання учасників реабілітаційного процесу про: здійснення судового виклику певних осіб до суду для допиту; витребування певних речей чи документів; здійснення судового розгляду в закритому судовому засіданні.
3. Під час підготовчого реабілітаційного процесу суд за клопотанням учасників реабілітаційного процесу має право обрати, змінити, продовжити чи скасувати заходи забезпечення кримінального провадження, в тому числі запобіжний захід, обраний щодо реабілітанта. При розгляді таких клопотань суд дотримується правил, передбачених розділом II цього Кодексу.

Стаття 467-4. Закінчення підготовчого реабілітаційного провадження і призначення реабілітаційного процесу

1. Після завершення підготовки до реабілітаційного розгляду суд постановляє ухвалу про призначення реабілітаційного процесу.
2. Реабілітаційний процес має бути призначений не пізніше десяти днів після постановлення ухвали про його призначення.

Стаття 467-5. Матеріали кримінального провадження (кримінальна справа) та право на ознайомлення з ними

1. Документи, інші матеріали, надані суду під час реабілітаційного провадження його учасниками, судові рішення та інші документи і матеріали, що мають значення для реабілітаційного процесу і є матеріалами кримінального провадження (кримінальною справою) у реабілітаційному процесі.

2. Після призначення справи до реабілітаційного процесу головуючий повинен забезпечити учасникам реабілітаційного провадження можливість ознайомитися з матеріалами кримінального провадження, якщо вони про це заявлять клопотання. Під час ознайомлення учасники реабілітаційного провадження мають право робити з матеріалів необхідні виписки та копії.

3. Учасникам реабілітаційного процесу, надається достатній час для ознайомлення з матеріалами, до яких їм надано доступ. У разі зволікання при ознайомленні з матеріалами, до яких надано доступ, слідчий суддя за клопотанням одного із учасників реабілітаційного процесу з урахуванням обсягу, складності матеріалів та умов доступу до них зобов'язаний встановити строк для ознайомлення з матеріалами, після спливу якого учасники реабілітаційного процесу, вважаються такими, що реалізували своє право на доступ до матеріалів. Клопотання розглядається слідчим суддею місцевого суду, в межах територіальної юрисдикції якого здійснюється досудове розслідування, а в кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень, віднесених до підсудності Вищого антикорупційного суду, - слідчим суддею Вищого антикорупційного суду, не пізніше п'яти днів з дня його надходження до суду з повідомленням сторін кримінального провадження. Неприбуття у судові засідання осіб, які були належним чином повідомлені про місце та час проведення судового засідання, не перешкоджає розглядові клопотання.

4. Матеріали про застосування заходів безпеки стосовно осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, для ознайомлення не надаються.

3. Глава 34-2 Реабілітація

Стаття 467-6. Мета та завдання реабілітаційного процесу

Метою реабілітаційного процесу є повне поновлення особи у втрачених майнових та немайнових правах, а також відшкодування шкоди через незаконне кримінальне переслідування органами досудового розслідування, оперативними підрозділами, прокуратури та суду.

Стаття 467-7. Учасники реабілітаційного процесу

Реабілітаційний суддя;

Реабілітант його представник та законний представник;

Представник правоохоронного органу, який здійснював незаконне кримінальне переслідування (у якості третьої сторони);

Представник судового органу, який здійснював незаконне кримінальне переслідування (у якості третьої сторони);

Спеціаліст;

Експерт;

Свідок;

Інші учасники кримінального провадження за клопотанням учасника реабілітаційного процесу.

Стаття 467-8 Реабілітаційний суддя

Суддя у реабілітаційному процесі, який призначається за допомогою Єдиної інформаційно-телекомунікаційної системи та здійснює реабілітаційний процес.

Стаття 467-9 Реабілітант

1 На реабілітацію має право:

- 1) виправданий відносно якого ухвалено та вступив у силу виправдувальний вирок на підставі положень ч.ч. 1-3 ст. 284 цього Кодексу;
- 2) підозрюваний у кримінальному провадженні, яке закрито на підставі ч.ч. 1-3 ст. 284 цього Кодексу.

2 Реабілітант набуває свого процесуального статусу з моменту ознайомлення зі своїми процесуальними правами і обов'язками та у подальшому ними користується до моменту прийняття судом реабілітаційного рішення у кримінальному провадженні. Зі своїми правами реабілітант зобов'язаний ознайомитись із моменту набрання сили виправдувального вироку або закриття кримінального провадження (у разі скасування підозри). У випадку смерті реабілітанта або якщо було скасовано обвинувачення/засудження/підозру відносно померлого, його процесуальними правами і обов'язками наділяються близькі родичі.

Стаття 467-10. Представник правоохоронного органу, який здійснював незаконне кримінальне переслідування (у якості третьої сторони)

Керівник чи офіційний представник підрозділу органу досудового розслідування, оперативного підрозділу чи прокуратури, працівники якого здійснювали незаконне кримінальне переслідування: проводили незаконні слідчі (розшукові) дії, негласні слідчі (розшукові) дії або приймали незаконні процесуальні рішення.

Стаття 467-11. Представник судового органу, який здійснював незаконне кримінальне переслідування (у якості третьої сторони)

Керівник апарату суду, його офіційний представник, працівники якого прийняли відповідне неправосудне рішення.

Стаття 467-12. Порядок здійснення реабілітаційного процесу та процесу часткової реабілітації

1. Реабілітаційний процес здійснюється судом першої інстанції у порядку, визначеному Главами 28-30 Розділу IV КПК України у межах, необхідних для вирішення завдань реабілітації у кримінальних провадженнях наступних категорій:

- 1) У справах, у яких набув чинності виправдувальний вирок відносно обвинуваченого/підсудного на підставі п.п. 1-3 ч. 1 ст. 284 КПК України у судах першої інстанції, апеляційної інстанції та касаційної інстанції;
- 2) У кримінальних провадженнях, закритих відносно підозрюваного на підставі п.п. 1-3 ч. 1 ст. 284 КПК України.
2. Відшкодування майнової та немайнової (моральної) шкоди здійснюється у відповідності до вимог Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» від 01.12.1994 р., постанови Пленуму Верховного суду України №4 від 31.03.1993 р. та інших підзаконних актів та норм, які врегульовують питання з відшкодування шкоди.
3. Під час розрахування моральної та фізичної шкоди реабілітаційний суддя повинен керуватися матеріалами висновків судово-медичних експертиз, інших досліджень та обставин викладених у матеріалах кримінального провадження, а у разі недостатності медичних даних, призначати додаткові дослідження, залучати спеціалістів та ініціювати проведення додаткових слідчих (розшукових) дій та/або негласних слідчих (розшукових) дій;
4. Допустимо з метою установлення розміру завданої моральної шкоди поміщення на стаціонарне психіатричне обстеження реабілітанта за його добровільною згодою;
5. Як крайній захід, допустимо призначення додаткових слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій з метою установлення місцезнаходження зниклого майна реабілітанта;
6. На будь-якій стадії кримінального провадження та реабілітаційного процесу допустимо добровільне повернення незаконно вилученого та арештованого майна органами прокуратури та досудового розслідування.
7. Реабілітаційне рішення є остаточним, оскарженню не підлягає. У разі прийняття неправосудного реабілітаційного рішення органи державної влади мають право на повернення відшкодованої майнової шкоди на підставі регресного позову в апеляційному порядку.

Стаття 467-13. Повернення трудових, житлових та інших немайнових прав

1. Копії реабілітаційного рішення надсилаються: за адресою місця проживання реабілітанта, юридичною адресою за місцем роботи та навчання, територіальний підрозділ пенсійного фонду, житлового фонду на обліку якого перебував реабілітант, територіального підрозділу правоохоронного органу, який здійснював незаконне кримінальне переслідування та інших установ та організацій на вимогу реабілітанта.
2. Після надходження реабілітаційного рішення до підприємства, установи, організації за попереднім місцем роботи реабілітанта, власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган, незалежно від форм власності, виду діяльності, господарювання не пізніше наступного робочого дня зобов'язаний поновити реабілітанта на попередньому робочому місці із відповідним посадовим окладом та преміями станом на момент надходження

реабілітаційного рішення. В разі неможливості цього (ліквідація підприємства, установи, організації, скорочення посади, наявність інших передбачених законом підстав, що перешкоджають поновленню на роботі (посаді) – йому має бути надано державною службою зайнятості іншу підходящу роботу. Робота (посада) надається громадянину не пізніше ніж через один місяць з дня звернення, якщо воно надійшло протягом трьох місяців з дня набрання законної сили реабілітаційного рішення.

3. Поновлення на займаній посаді реабілітанта, обчислення строків трудового стажу під час тримання під вартою та відбуванням покарання здійснюється у порядку ч. 2 ст. 6, ст. 7 Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» від 01.12.1994 р.

4. Порядок повернення житлових прав здійснюється у порядку ст. 9 Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» від 01.12.1994 р.

5. Територіальний підрозділ пенсійного фонду на протязі місяця з моменту отримання копії реабілітаційного рішення зобов'язаний поновити розрахування особі пенсійного утримання та інших пільг. Пенсійне утримання та інші привілеї, розрахування яких було призупинено через притягнення до кримінальної відповідальності відшкодовується у повному обсязі. Інші немайнові пільги поновлюються з моменту набуття чинності реабілітаційного рішення.

6. Повернення нагород здійснюються на підставі копії реабілітаційного рішення, з моменту надходження до відповідного підприємства, установи, організації або уповноваженого ним органу, якій позбавляв вказаних нагород, на протязі місяця.

Стаття 467-14. Часткова реабілітація

1. Часткова реабілітація це визначена кримінальним процесуальним законом процедура, що на засадах публічності передбачає поновлення частини прав і свобод особи, що були втрачені відповідно до частин інкримінованих обвинувачень, за розглядом яких суд приймає вирок про часткове виправдання/обвинувачення. І яка передбачає відшкодування майнової та немайнової шкоди на підставі реабілітаційного рішення про часткову реабілітацію, яке є обов'язковим для виконання всіма органами та посадовими особами державної влади;

2. Реабілітаційним судом допускається передчасне повернення втрачених житлових прав та трудових (у випадку, якщо професійна діяльність не пов'язана із державною службою або із вчиненням особою злочину пов'язаним із використанням свого професійного становища), або їх поновлення у порядку, визначеному законом. Забезпечення повного повернення втрачених прав, у тому й числі спеціальних (обіймати посади державної служби, поновлення у спеціальному та військовому званні, керування транспортним засобом або

судном; полювання, добування мисливських тварин; дозвіл на користування вогнепальною мисливською зброєю; здійснення підприємницької діяльності володіння та носіння зброї, тощо) у ході здійснення часткової реабілітації, здійснюється у судовому порядку після сплину строків погашення судимості відповідно до норм ст. 89 КК України;

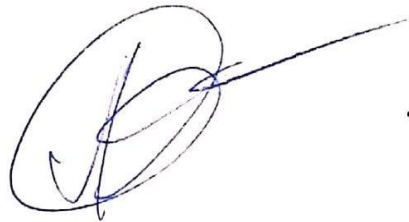
3. Часткова реабілітація здійснюється у порядку, визначеному для реабілітаційного провадження.

Стаття 467-15. Реабілітаційне рішення (рішення про часткову реабілітацію)

Рішення, яке приймається реабілітаційним суддею у ході реабілітаційного процесу, обов'язкове для виконання обов'язковим для виконання всіма органами та посадовими особами державної влади.

Наведені вище висновки та рекомендації Остренка Миколи Вікторовича прийняті до уваги Інститутом законодавства Верховної Ради України і будуть враховуватись при підготовці експертно-аналітичних матеріалів для відповідних Комітетів Верховної Ради України, з метою удосконалення законодавства України.

В.о. Керівника

Леся САВЧЕНКО

ЗАТВЕРДЖУЮ

Заступник Голови Національної поліції України – начальник Головного слідчого управління, доктор юридичних наук, доцент, заслужений юрист України, генерал поліції третього рангу

 Максим ЦУЦКІРІДЗЕ

01 липня 2023 року

АКТ

Про впровадження у практичну діяльність Головного слідчого управління Національної поліції України результатів дисертаційного дослідження

Уклала комісія у складі:

Голови: заступник начальника управління організації роботи та медичного забезпечення Головного слідчого управління, полковника поліції Сергія Гайду

членів комісії: начальника відділу методичної роботи та правового забезпечення Головного слідчого управління, кандидата юридичних наук, полковника поліції Владислава Бурлаки

заступника начальника відділу організаційно-аналітичної роботи Головного слідчого управління, кандидата юридичних наук, майора поліції Наталії Карпенко

Комісія відповідно до Положення про організацію проведення НДР і ДКР у системі МВС України, затвердженого наказом МВС України «Про організацію наукової діяльності в системі МВС України» від 15.05.2007 № 154 склала цей акт, щодо розгляду матеріалів дисертаційного дослідження ад'юнкта відділу докторантури та ад'юнктури на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право» Національної академії

внутрішніх справ Остренка Миколи Вікторовича на тему: «Інститут реабілітації у кримінальному процесі України» .

Вказані матеріали дисертаційного дослідження можуть застосовуватися у практичній діяльності слідчих підрозділів органів Національної поліції під час проведення занять в системі службової підготовки, а також при проведенні семінарів, нарад.

Отримані наукові результати мають як необхідний теоретичний та методологічний рівень, так і практичну цінність, сприятимуть удосконаленню процесуальної діяльності органів досудового розслідування Національної поліції України.

Голова комісії:

Сергій ГАЙДУ

Члени комісії:

Владислав БУРЛАКА

Наталія КАРПЕНКО

21173/24/1/В-2023/2